

विज्ञापनम् ।

परमर्षिकस्यश्रीमदुदयनाचार्य्यमहोदयप्रणोतन्यायकुसुमाञ्जलि
कारिकांशस्य या व्याख्या श्रीमता विद्दहरेण हरिदासमहा
चार्य्येण चरचि तस्या प्रतिष्ठितत्वादान्तरान्तरा अतिदुर्बोधत्वाच्च
तया व्याख्यया कारिकाया अनेकाशतात्पर्य्यं न सुव्यक्तमभवत्
अत उक्तहरिदासकृतव्याख्याया विवरणे प्रहृत्तोऽस्मि, कियती
कृतकार्य्यता मयाप्रापि तद्वक्तुं न शक्यते। अथवा माहशजनस्य
कृतकार्य्यताया, सभावनापि नास्ति, मन्दमतेर्ममैदृग्दुरुहव्यापारे
हस्तक्षेपः केवलं उपहासाय मन्ये । भवतु तावत्, ममेयं विवृतिर्यदि
विद्यार्थिना लेशतोऽप्युपकारसाधिका भवेत् तदाह सफलश्रमो
भवित्यामि । गुणमात्रग्राहिणा विदुषा सविधे सविनयसिद्धं
विनिवेदयामि यत् विद्दहिर्ममैतस्या विवृतेर्दोषाय परित्यज्य यदि
लेशतोपि गुणोवर्त्तते स एव ग्रहोप्यते इति । साहसमपोदमेता-
वदुरुहव्यापारे मम प्रहृत्तोर्निदानं । एतद्विवृतिप्रषयणे मया
टीकात्रयात् साहाय्यं परिप्राप्तं, एका वर्द्धमानकृतटीका, अपरा
रामभद्रकृतटीका अपरा च आद्यन्तखण्डितराधामोहनगोश्वामि
कृतटीका । स्थानविशेषे उक्तान्यतमटीकाया अंगविशेष अपरि-
वर्त्तितभावेनैव अस्या विवृताबुद्धत् । अत्रेदमपि वक्तव्यं कुसु-
माञ्जलिपुस्तकस्य पुन. सस्तरणकाले यावत्कालात् मदीयनेत्रद्वय
अत्यन्तहीनपथं जातमती मुद्रितसुद्राक्षरसंगोधनकाले बहुपु स्थानेषु
वर्णविपर्य्ययो जात स विपर्य्यय पाठकैरेव सानुकम्पं संगोधनीय
इति प्रार्थनीयमित्यसमधिकेन ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकामाख्यानाय-सर्कवागीश-शर्मा ।

शुद्धिपत्रम् ।

पदम् ।	शब्दम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
मदीय	मदीयः	१	१८७
विबुधा	विबुधा	१	१०
निवर्त्तति	निवर्त्तति	१	११
भवे	भव	१	१८
विज्ञानो	विज्ञानो	२	४
प्रभूना	प्रभूना	२	११
न्याय	न्याय	२	१२
न्यायः	न्यायः	२	१२
सपक्षत्व	सपक्षत्व	२	१५
न्यायलक्षणस्य	न्यायलक्षणस्य	२	१०
न्यायः	न्यायः	२	१०
प्रतिभ्याम्	प्रतिभ्याम्	२	१८
मूलव्याख्यानावसरे	मूलव्याख्यानावसरे	२	१८
नामुपपत्तिः	नामुपपत्तिः	२	२२
संयोग	संयोग	२	२५
मुक्तं	मुक्तं	२	२५
साग्ये चि	साग्ये चि	२	१०
पदसु	पदसु	५	५
निरूप्यते	निरूप्यते	५	१०
हेतु	हेतु	५	१०
मनु	मनु	६	६
कर्त्तापदसंज्ञाः	कर्त्तापदसंज्ञाः	६	८

(२)

पद्यम्	शब्दम्	पृष्ठम्	पङ्क्तिः ।
धायो	धातो	६	११
सौगण्ड्य	सौगण्ड्यं	८	१
जगत	जगत्	८	१०
समाधत्ते	समाधत्ते	८	२०
न्यायप्रयोज्यो	न्यायप्रयोज्या	८	२०
स्मृतिमपि	स्मृतिमपि	८	२४

—

श्रीगणेशाय नमः ।

कुसुमाञ्जली ।

प्रथमस्तवकः ।

द्वैपदीपदनधीतविद्यया तात माहमुदमाविवर्द्धयन् ।

क्षिप्रपाय भव कर्म जन्मनां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते ॥

द्वैपदीपदनधीतविद्यया तात माहमुदमाविवर्द्धयन् ।

क्षिप्रपाय भव कर्म जन्मनां कोऽपि गोपतनयो नमस्यते ॥ १ ॥

कुसुमाञ्जलीका या हरिदासिन निर्मिता ।

कामाख्यानादगर्मां तां विदधोति यथामति ॥ २ ॥

यस्यो मदीय साफल्यं तदैव धमवाप्सति ।

सनेषाम् प मङ्गलायां सङ्कीर्तुविबुधा यदि ॥ ३ ॥

प्राक्सितयन्त्रसमाप्तिप्रतिबन्धकविप्रसमुद्भविभ्य मनपनीयांसम् द्वैपदीपदनस्तार शिष्यशिष्याई
मानो निवर्तति, इत्येति, 'द्वैपदी' अन्वयात्, 'द्वैपदी' अन्वयात् अन्वयगुणरिति यावत्
'अनधीता' अनुपदिष्टा ध्वत प्रहेति धीयन्, ईदृशी या 'विद्या' वाक् तथा यद्यपि
विद्यामन्त्रं ज्ञानशक्तं तथापि सायुष्यतामित्यादाविव जनकमुच्यते वाक्पदरत्नमिति ।
'तात माहमुदमाविवर्द्धयन् तातस्य मानुष आनन्द जनयन् 'कोऽपि' अनिर्वचनीय, गोपदन्
धीरुषः, 'नमस्यते' स्वाधिकीत्कथितया शीष्यते स्वाधिकीत्कथितया ज्ञापनस्य नमस्कार
पदार्थत्वात् । नमस्कारप्रयोगमाह भवति भव 'स्यार' मित्याज्ञानजन्यव्यस्यति यावत्,
'कनापि' अष्टदशसि यमागुमङ्गलाय, 'जन्म' आत्मनो दीर्घव्यस्यत्य तथा 'क्षिप्रपाय'
विवासाय । वैचित्तु 'भवजन्मकर्मणाम्' इति याः अष्टदश भवे शीकै जन्म यन् तादृशानि -
यानि यमागुमङ्गलाय तेषां 'क्षिप्रपाय' विवासाय इति व्याचक्षते ।

इष्टदेवतासंकीर्तनं ब्रह्मप्रतिपादकसच्छब्दप्रयोगात्मकं मङ्गलं च
कुर्वन्नेव यन्मनासाङ्गः—

सत्यक्षप्रसरः सतां परिमलप्रोद्धोधवद्धोत्सवी-
विस्त्रानो न विमर्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः ।
ईग्रस्यैष निवेगितः पद्युगे भृङ्गायमानं भ्रम-
क्षेतो मे रमयत्वविष्णुमनघो न्यायप्रसूनाञ्जलिः ॥१॥

एष घनघ, निर्देव' न्याय समस्तरूपोपपन्ननिष्प्रतिपादकं
वाक्यं स एव कुसुमाञ्जलिः, मे मम चित्तं रमयतु दुःखसामग्री-

इष्टदेवतेति, 'इष्टदेवताया' चरित्रनदीवताया, 'मयीर्जन' ईमेति नमोकारं, मच्छब्देति,
'सि तन् सदिति निर्देवो ब्रह्मचरिविधं कृत' इत्यादिषा मच्छब्दस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्व
प्रतिपादितम् । यद्यनासाहेति 'यद्यना' सन्दर्भम्, यथा 'यद्यस्य नाम' प्रमुखाङ्गविरचित्येन
प्रमुखाङ्गमीत्यात्मान् पादित्यर्थः ।

आद्य इति नौपते शायते विवचिगार्थसिद्धिरिति व्यापः । समस्तरूपोपरशेत्यादि,
समस्तरूपोपरशेतिप्रतिपादकं शायम् अचिन्ताशुभ्रैकप्रतिष्ठादिपद्युदात्तात्पर्यं शायं,
न तु घनलक्षणादि पद्युदात्तस्य विपद्यासत्त्वावहितताशुभ्रैकप्रतिष्ठात्पर्यं शायं
पद्युदात्तं न उपपन्नं विवचि तन् निरुद्धं शक्यं कृतं तन्प्रतिपादकं शायम् ईदृशशायं
इत्यप्यात्मन्यस्य "तत् न समस्तरूपोपरशेतिप्रतिपादकं शायं व्याप्य चदेव शक्यं अति
व्याप्ये" इत्यनेन मविज्ञान, अतिव्याप्ये विदुःकृतस्यैवैकत्वान्तरिकं विपद्यासिद्ध्या
तन्प्रत्याशङ्क्याने च्याप्रतिवि इष्टमा" इत्यनेन अरवरभूत्वस्याद्यानारभे उगदीशतर्कान्तरिष
च निरालम्बः । स एव कुसुमाङ्गविरिति, यद्यपि "तौ युगलान्नि पुमान्" इति कौशल्
विन्यासविरहितकारणैराशङ्क्यं तथापि "मौलीन् ययात्तनाशपीन्" इत्यादिषु शायत्वादि
त्वात् परनिर्देशेन अत्रैव इत्यर्थेति तन्प्रत्यक्षस्यैकत्वान्तरिकत्वात् शायत्परिणः । दुःखसामग्री
विशेषेति, दुःखविहीनविद्युर्ही शदाविन् असादीनां यत एव दुःखसामग्रीस्यैव
साजदीति, शाकभाष्येतिवत्सामग्री न तस्यशाकभाष्यः । यद्यपि दुःखसामग्रीविहीनत्वं मगति
विरहितेति न तत्र एवोत्पलितप्रत्यक्ष्यापि व्याप्याशङ्क्यैवपरपर्यायत्वेन दुःखसामग्री

विहोतं करोतु । अत्र च शब्दशेषरहितेषु, विपद्याशुद्धेः पूर्वाहं-
 नेव निरासादिति प्रकाशः । अविघ्नं यथा स्यात् ईगस्य पदयुगे पद्य-
 तेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं प्रत्यायकं, तदयुगं प्रमाणं तर्करूपं, तत्र
 निवेद्यत तद्विषयतया उत्पादितः । चेत्त. कौटुम्भं शृङ्गायमानं शृङ्ग
 इव मकरन्दे दुःखविगमोपाये सद्यः भ्रमत् दुःखविगमोपायमनु-
 भन्दधत् । प्रसूनाञ्जलिषाम्यमाह, सदित्यादि । सता समीचीनेन
 पक्षेणानुपक्षेण, रविकिरणादिना प्रसरो विक्राशो यत्र स तथा, सता
 पक्षाणां दलानां विक्राशो यत्र स तथेति वा । सतामनुपहत-
 प्राणानां परिमलस्य गन्धविशेषस्य प्रोद्धेनेन साक्षात्कारेण बह-
 चक्षयं चानन्दो येन सः । विमर्दने करपुटविमर्दने न विस्तानः

अत्र सर्वत्र मनसो बोधनं, एतच्च न्यायतरे, वेदान्ततरे तु यथाशुभमेव सम्पत् तन्मते दुःखादीनां
 मनसो धर्मत्वम् । शब्दशेषरहितत्वमिति शब्दशेषेषु निराकाङ्क्षवदिक, विपद्याशुद्धेति
 विपद्य चिति सकर्तृका कार्यलादित्यादित्याद्यमनोमयीपरिषय सकर्तृकत्वादि, तस्याशुद्धि
 पचदावस्यमित्येव । इत्याद्य तर्करूपमिति, अत्र प्रमाणं चिति सकर्तृका कार्यलादित्या
 कारकमनुमानं, तर्कसु विचारादिकं यदि सकर्तृकं न स्यात् तदा कार्ये न सादित्याकारकं,
 अथवा कार्यत्व यदि सकर्तृकत्वमिति चिति स्यात् तदा कृतिप्रत्ययान्तेदेकं न स्यात्
 अतिप्रसक्तमनोवन्दे इकत्वम् इत्येव तत्र तर्कः । अतएव चित्तानुपहतानुसुक्तं, "मन
 तु कर्तृनेन कार्यत्वेन कार्यं कारणभावेनानुसुक्तम्" इति । न चान्यत्र व्यतिक्रान्ता
 घटत्वावच्छिन्न इति उभावावच्छिन्नत्वित्तेनैव अनुसुक्तम्, एतादृशकार्ये कारणभाव मानभाव इति
 वाच्यम् । घटत्र घटादिप्रदेशानन्तरकार्यं कारणभावकत्वात्वेत्या कार्यलावच्छिन्नम्, प्रति
 कृतिनेन ईशुत्वकल्पनस्येव चित्तत्वान् सचिदेष्वोरितित्यादिनं कार्यत्व-कृतित्वात्वां सान्नायकार्य-
 कारणभावस्वावयवकत्वात् । न चेतादृशव्यापीनिष्पत्त्येव इति वाच्यम् । कार्यलावच्छिन्नता-
 भावे तत्रानुसुक्तभावकृतत्व मदीयकल्पकल्पने गौरवान् कृतित्वावच्छिन्नभावमैकस्य प्रयोजकत्वे
 लापयति । अत्रिषयतया उत्पादित तद्विनिर्गतया उत्पादित इत्यर्थः । तयाच न्यायपक्षे
 पदयुग इत्यत्र निमित्तार्थं मनसो । तसु न्यायि पक्षपक्षेताविषयकतया अष्टमने उदाहरणौ-

नान्यत्राभूतसंख्यानं । असृततुल्यं रस प्रस्यन्दते इति प्रस्यन्दे,
एतादृश माधीक मधु, तस्य भूरत्यत्तिस्थानम् ।

न्यायपक्षे सति प्रामाणिके पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति यावत्,
पक्षे सिधाधियुक्तसाध्यके धर्मिणि प्रसर प्रकर्षेण सरो ज्ञानं
यच्छात् । एतेनाययासिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधनिरास । सता
विवेचकानां परि सप्ततोभावेन मन सख्यभी ध्याति, तस्या
प्रोक्षोषेन प्रमथा वृह सत्त्वत्र आनन्दो येन, एतेन व्यभिचार
व्याप्यत्वासिद्धि विरोधाना निरास । विमर्दने विरोधिप्रमाण

मनसाद्वैतित्यापस निमित्तत्वे इति तर्क कश्चात् न्यायम निमित्तनिमित्त चेत्, न, तच्छब्दादि
शक्त्यापवादकव्यादिदानमूलकतया तात्पर्यविधाने न्यायम निमित्तत्वात् । त सविमलापाय
मनुसन्दर्भेति दुष्प्रज्ञानापादापरोक्षान्वयानदिशय न्यायन मनसमन्वय स्रजनकज्ञान
जनकसंज्ञानमपपरम्परासम्बन्धेन, स्रजनकज्ञानस एतहाधनताज्ञान सप्राप्तिर्वा इति एव
साधनतासाध्य इत्युक्त्वा, तत्रैकसंज्ञेय आद्य मन स जीव ज्ञानसामान्य एव तस्य हेतुत्वात् ।
प्रमृताश्चिद्विद्यते अत आद्य स्रजनविद्यारूपप्रतिपादनैव ज्ञानम् । सिधाधियुक्तसिद्धि
सिद्धिदिशम्बेन ईश्वरविषयकशाब्दसिद्धिसत्तादतदुपपन्न ईश्वरसाधने एवम् न स्यात् अत
विधाधिविधत्ति, तदात्र आत्मसिद्धिसम्बन्धि सिधाधिविधाविरहसदृशतसिद्धिसामान्यसम्बन्ध
पक्षतावति । प्रकर्षेणति, प्रकर्षण सदानमिति । आययसिद्धीत्वात्, ननु एतद्वैत
आययसिद्धि वाच्यविशेषेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुज्ञानविधाधितया कश्च स्वधर्मादिदि
निरास इति चेत्, न, विधीयदितनेत्रिकभावात्साधारण्यमतमिदृशता हेतुविशिष्टपक्षे साध्यता
निष्ठा विषयैकरसक स्वधर्मादिद्विनिरासात् न च तादृशतावच्छेदक स्वधर्मादिनिरासो
व्यभिचारोद्देशमपि निराससम्बन्धात् दशान्य मन साध्यनिश्चयार्थं कारकभावात्कल्पननिश्चय
साधनसंनिधावाये सिद्धादिगर्भैकभावाद्दोषात्वात् हेतुनिर्वा पक्षे विधीयते ईश्वरे
ज्ञानेसाध्यसम्बन्धोक्तत्वात् इति साध्यम् । साध्यतावच्छेदकविशिष्टविधत्तिसिद्धि
ज्ञानमनुमित्तेकारकवद्विनी साध्यविधाधनां मने अनुमितौ पक्षे विधीयते
साध्यनिश्चय कारकभावात्कल्पननिश्चयसाधनसम्बन्धात् साध्यभावात्साध्यतात्वात् । विधि
विधत्तिसिद्धिर्वा साध्य सद्यैरस्य इति साध्यता साध्यतात्वात् । धर्मिणि हेतुज्ञानसंभवेति

चिन्तायां न विज्ञानः न कार्यार्थिनः, तेन संप्रतिपक्षराहित्यम् ।
अमृतं मोक्षः, एव इत्यमाणं, क्लृप्तिरिति न्यायात्, प्रसन्द-
त्तपद्यमानम् । तेन मोक्षस्यास्राध्यता निराकृता । तदेव माधीकं,
तस्य भूहृत्यत्तिस्थानम् ॥ १ ॥

मन्वीश्वरपश्युनिवेगितस्य, न्यायस्य मोक्षरूपफलसम्बन्धे
मानाभावः, तच्चज्ञानविषयात्मबोधकस्यात्मशब्दस्य संसारनिदान-
मित्याज्ञानविषयस्यात्ममात्रपरत्वात्, तन्मनस्यैव मोक्षोपायत्वात्
इति शङ्कायामाह,—

स्वर्गामवर्गयोर्मांगमामनन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्तिमसावन्न परमात्मा निरूप्यते ॥ २ ॥

इति लक्षणासिद्धिशुदासः । अत्रैव व्यासः अपर्ये द्वापये द्वेति वापत् तेन भाषासिद्धि-
दासः । ज्ञानं ईतोस्त्रिवाद्यासः । संप्रतिभावेति क्लृप्तो व्यतिरेकतयैव, अथवा
परितः क्लृप्ते चतया विषये वास्तव्यासो क्लृप्त सम्बन्धो व्यतिरेक इत्यर्थः ।
व्यतिरेक इति भाषीते आध्यात्मसिद्धि साधनासिद्धौ व्याख्यासिद्धावन्भावात् न तयो
इत्यर्थः । विरोधिप्रभाषविभाषाविति, विरोधिप्रभाष विपरीतकारिण्यकप्रभिति
जनको ईतु तन्मिना तद्विषयकं ज्ञानं, सकाथे स्वयोज्ञानमित्ति, तदथम तदप्रयोजक,
तथाच विरोधि कोटिप्रभाषवैतुनिपयकज्ञानकालीन सप्रयोग्यातुमित्यमशोत्रकवापान् यो धो
व्याय तामर्हमदृष्टवान् इति समुद्रितार्थः । क्लृप्तिरिति "क्लृप्तिरिति भावो द्रव्यवत् इका
इति" इति व्यापारित्वार्थः ॥ १ ॥

मन्वीश्वर इति, ईश्वरमनस्य मोक्षरूपे मानाभावः, "आत्मा वा परे त्रपद्य मोक्षयो
मन्वीनिदिश्यासिनस्य" इत्यदिशुने 'मानानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मियकवनात्कारो मोक्ष
ईतु तद्विषयक मनस मोक्षजनक, व्यापारिण्य निरवविषयक, मित्याज्ञानध्वंशकारा दि
कस्य तदेतुत्वम् । न वेदव्यतीचरं मित्याज्ञानं सकारहेतु यत्न ईश्वरतावरमित्याज्ञानध्वंशकारा
ईश्वरतत्त्ववावावाये इत्यर्थः । किन्तु व्याख्यासिद्धे मित्याज्ञाननिर्निवृत्तस्य वापार एव

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमाना शुद्ध-
 बुद्धस्वभाव इत्यौपनिषदाः, आदिविद्वान् सिद्ध इति
 कापित्ता, क्लेश-कर्म-विपाकाशयैरपरामृष्टो निर्माण-
 कायमधिष्ठाय सम्प्रदायप्रद्योतकोऽनुयाहकश्चेति
 पातञ्जला, लोक-वेदविरुद्धैरपि निर्लेप स्वतन्त्र्येति
 महापाशुपता, शिव इति शैवाः, पुरुषोत्तम इति
 वैष्णवा, पितामह इति पौराणिका, यज्ञपुरुष-
 इति याज्ञिका, सूर्यज्ञ इति सौगताः, निरावरण-
 इति दिगम्बरा, उपास्यत्वेन देशित इति मीमां-
 सका, लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाका, याव-
 दुक्तोपपन्न इति नैयायिका, किं बहुना यं कारवो-
 ऽपि विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्नेव जाति-गोत्र-प्रवर-
 चरण-कुलधर्मादिवदासंसार सुप्रप्रिद्धानुभवे भगवति
 भवे सन्देह एव कुत किं निरूपनीयं, तथापि—

सांख्य धर्मानामिन्द्रियमनविद्वानानुसारात् एव भिन्नभिन्नरूपेषु भगवन्मुवाचर्षि चतस
 वाविशालम् आर्येण तदारभ्यात्तम् नोपपद्यत इत्यादिनां निरादिहोपराह इह दृश्येति इह
 निरयथ विपरत मयस्य तस्य सदारशादि इत्यदिनयत्पुनर्लोक महात्मण, चापदिदृश्यात्
 निरयथविशोभनं य परमाभासम उपासते इति भाव योजया । य कर्मवीर्य नि य कर्मपि
 सुख्य शीर्ष वा पुत्रव च पुत्रवयान्तम् चत यनाता इच्छन् दम् उपासते इत्यन्त ।
 श्रीऋषिणा इत्यदिना कापित्ता सांख्या । शिव एवेव उपासते इत्याह पुरुषोत्तमभाव
 इत्यादि । भावेति लोकादिबर्हे विरमयथादि म दन्दिबर्हे ब्रह्मधर्मनामि उपासित
 इत्यथ तदुपके ततोदा सोऽपिनिष्पृष्टाऽपि निष्पृष्ट इत्याहलोकादिना मत्तस चवच्छान्त

सम्भवात्, तद्भावावेकप्रमाणसद्भावात्, सत्त्वेऽपि
तस्यांप्रमाणात्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति ॥३॥

शब्दो द्वितोयरहितः । बुद्धो बोधस्वरूपः । आदौ संज्ञादी
विधानं चिद्रूपः । सिद्धः, अष्टविधैश्वर्यवान् । अविद्याऽश्रिता-
राम इषामिनिवेगाः पञ्च क्लेशाः । कर्म धर्माधर्महेतुर्याग हिंसादिः ।

शेषे, "मनसधीपपनिभि" इति शरणात् । ध्यानाभ्यासरसैरेति, ध्यानं तु यं प्रत्य
यैकतानवा तस्य अभावात् शैरन्तरे तु यं रूप इत्यादि शेषेण ; अथवा क्लृप्तित्वात्
न्यायात् रस इत्यर्थेण, एतादृशेन ध्यानाभ्यासनिर्देशेण । त्रिधा चात्मनिर्देशेण प्रती
बुद्धि परमात्मनि प्रकल्पयन् उच्यते योगस्य चात्मसाक्षात्काररूपं योग उच्यते इत्यर्थः । ~

आचार्यान्तं व्याचष्टे, यच्च इत्यादिना, चिद्रूप इति स्वभावनपेक्षतः न तु क्लृप्तेरि
अतस्त्रिंशत् शैतस्य तस्य इत्यर्थः । अष्टविधैश्वर्यवानिति, "अविना लविना शानि आकाश
मदिना तथा । ईगितश्च वसिष्ठश्च तथा आमात्रसाधिता" ॥ इत्युक्ताष्टविधैश्वर्य
वानित्यर्थः । तत्राविना अपुत्रात् यत् स्थितानपि प्रविशति । लविना अपुत्रात्
यत् सूत्रमपेक्षितानपि सूत्रोक्तं/याति । मदिना मन्त्रो भाव यतो मन्त्रान् सम्भवति ।
शानिरदुःखशेषं न्यूनति चन्द्रम् । आकाशस्य इच्छानभिषत् यतो भूमानुभव्यति
निमग्नानि यथादृष्टेः । ईगितं भूतभौतिकेषु प्रभुत्वम् । वसिष्ठं भूतभौतिकं वशी
भवत्प्रकारत्वम् । आमात्रसाधितं सर्वत्रान्यता यथास्य सद्रूपी भवति भूतेषु तथैव
भुक्तानि भवति । अविद्या "अनिद्याप्रविद्धायात्मसु निव्यगुनि सुखाश्रयातिरविष्टी
ज्जगन्नेवम्, अश्रिता अद्विमिति मदेति शेषमेवान् । अश्रितिविश्वं मरणभौतिकजनका
ज्ञानविशेषः । ज्ञानाद्युर्माणा, ज्ञाति जन्म, पुत्रु जीवन्मूर्त्तः, भीम सुख दुःख
साक्षात्कार, चाश्रया कश्चयैतन् अश्रिति इत्याशया धर्माधर्मा । मरणदाय
सकरीवने मुक्तये विद्यादेति सन्पदासी वैदः । याच्युक्तं यिति याच्युक्तेषु याच्युक्तं
बुक्तिम् सर्वज्ञत्वादि तेषु सप्तपञ्च सन्पत्र इति मरणदन्तोषो मतासः । मनु श्रुत्यादिना
परमात्मतत्त्वज्ञेयैरेव मित्राभावात्परमत्ताविरहात् कश्च मनसस्य सन्पत्र इत्यत्र / चाष्ट,
शब्दमिहावर्षेति, अद्विमिक्तेति, तदाय ईश्वरानुभूती कृत्स्नपुनःसाधकतादन्तेन
तदेकरीवसी सिषाद्यदिपारिवर्तिमिष्टमिष्टाभावेनसाक्षात्तुमितिप्रतिशेष इति भावः ।

भिनिवेशा । उपास्यत्वेन देशितोमन्त्रादि । यावदुक्तेषु यदुपपन्नं
तेनोपपन्न । चरुं शाखा । शाब्दसिद्धावप्यनुमितिसयास्तुमितेर्न
समयासत्त्वं दोषाय । तुष्यत्विति न्यायेन सम्यग्माह, तदि-
हेत्यादि ॥ ३ ॥

परलोके विप्रतिपत्तितु शरीररहितत्वानि तु छात्रच्छेदकलासमानाधिकरणरहित न वा
इति स्वर्ग, नरके तु दुःखपदस्थानि सुखपदप्रचपात् सम्यग्, तादृशी च जतिं वात्यादिशरीर
रहितैवेत्यादिह, अत आत्रकीटि नैवाधिकानां अभावकोटि चैवाकाशां अर्थोऽशरीररहित
वैशरीरत्वान्दन्तभावेण शरीररहितत्वानि च छात्रच्छेदकलासमानाधिकरणरहितत्वम् ।
परलोकाभावे तु अह सुखदुःखोभयजनकसच्छरीरातिरिक्तशरीरवान् न वति, अतस्तथा
प्रसिद्ध ।

आधने तु काव्यप्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वं प्राग्भावान् प्रत्यभावाविषयकप्रतीकविषयवृत्ति न
वा इति अत्र तादृशरतीकविषयवृत्तित्वम् अत्रयमते प्राग्भावत्वत्वे प्रसिद्धम् अत्र आत्रकीटि
नैवाधिकानाम् अभावकोटियावाकाशां नैवाधिकं कारणत्वमङ्गीक्रियते तत्र काव्यनियत
पूर्ववर्तित्ववृत्तितं निवृत्तपूर्ववर्तित्वं प्राग्भावपङ्क्तिम् अत्र कारणत्वं प्राग्भावाविषयकप्रतीक
विषय इति योगित्वं प्राग्भावान्त्वत्वं, तादृशत्वत्वं आर्थप्रतियोगित्वे वर्तते इति नैवाधिकमत,
आर्वाके कारणत्वानङ्गीकारान् तन्मते काव्यप्रतियोगित्वं न कारणत्ववृत्ति, काव्यप्रतियोगित्वत्वं
साक्षात् परंपरासाधारणं आर्थनिवृत्तत्वं, प्रतियोगित्वं प्राग्भावान्त्वत्वं प्रतियोगित्वं कारणत्व
तत्र प्राग्भाववृत्तियोगित्वत्वं अत्र प्राग्भावाविषयकप्रतीकविषयं तादृशाय प्राग्भावसादाय
असिद्धसाधनकारणाय प्रतियोगित्वं प्राग्भावान्त्वत्वं प्राग्भावाविषयकप्रतीकविषयविषेयत्वम् ।
न च इति योगित्वं-प्राग्भावान्त्वत्वं-प्राग्भावान्त्वत्वं-विषयकप्रतीकविषयं अत्र प्राग्भाववि-
शिष्टवृत्तिसदोन्मादाय
सिद्धसाधनं तादृशवत्सद्योदे अटवत्कार्यप्रतियोगित्वत्वं अत्र मानत्वादिति वाच्यम् । प्राग्भावा-
विषयकप्रतीकविषयवृत्तिपदं प्राग्भावाविषयकप्रतीकविषयत्वान्त्वच्छेदकत्वत्वात्प्रतिपत्तय
तादृशत्वत्वं विवक्षितत्वात् अटवत्कार्यप्रतियोगित्वं अत्र अटवत्कार्यप्रति-
सिद्धवृत्तिसदोदत्तमत्र न तु अत्र प्राग्भावविशिष्टां तन्मादावर्तकत्वं मानत्वात् अटवत्त्वं
सद्योदत्तत्वं न प्राग्भावाविषयकप्रतीकविषयतावत्त्वं अत्र प्रतिपत्तिं स-
सुखमत्रसम् । विरिष्ट तु

धर्माधर्मात्मकालौकिकपरलोकसाधने विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनं, सिद्धे च तद्धिन् तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिः, अचेतनस्य कारणस्य सचेतनाधिष्ठानेनैव कार्यजनकत्वात् । तत्साधनायाह,—

सापेक्षत्वाद्नादित्वाद्द्वैचित्याद्विप्रवृत्तितः ।

प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥४॥

अलौकिकोऽतीन्द्रियः परलोकहेतुरस्तीति प्रतिज्ञा । तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनायाह सापेक्षत्वादिति । सापेक्षत्वं कादाचित्कत्वं, तथाच कार्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वात् भोजनस्य लभ्यत्वमिवत् । ननु घटादिहेतोः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः, तथाच तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम्, एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थावासुक्तमनादित्वादिति,

अलौकिके परलोकसाधने वर्तते न वा, परलोकसाधने अलौकिकत्वं वर्तते न चेति वा विप्रतिपत्तिः । तत्रापि कार्यकारणभावभावे न विचार्यमाणं तथा ईश्वरसिद्धिः, परलोकभावे च तत्साधनायादिएश्वरभावे तदुपदेयकतयापि नेश्वरसिद्धिः, अदृष्टासिद्धौ तदधिष्ठातृतयापि नेश्वरसिद्धिरिति व्यापकानिवाय । हेतोर्वादिविप्रतिपत्तिरिति हेतोर्वादिप्रवृत्त्यापेक्षानासरे दर्शयित्वा इति ३ ३

तदधिष्ठातृतवेति अचेतनादृष्टकर्मकार्ये चेतनदपसदकारिकारणत्ववैधेयं, तथा चाद्यप्रयोगे अदृष्टं चेतनमधिष्ठितम् अपेक्षन्ते सति कारणत्वम् हेतुपक्षेयापिष्ठितकुडागतम् । अथ चेतनाधिष्ठितत्वं चेतनदपसदकारिकारणत्ववैधेयं, सापेक्षत्वं सदापेक्षया वर्णमानत्वं, कादाचित्कत्वमिति प्रतिज्ञा, सहेतुकमिति सहेतुकत्वं यत्किञ्चिदुपपत्तिमित्यतः वैजिष्ठ्यं असमाभियतसमाभयं स्वहितेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतिषेधित्वेभ्योऽपि मन्वन्वत् । न च किञ्चिन्कृत्वात्कर्मत्वमिति किञ्चिन्कृत्वात्कर्मत्वमिव कादाचित्कत्वं प्राप्तमात्रे न्यभिप्रायति वाच्यम् । अत्यन्तमेव नतीति रिश्वरत्वात् । न च आशङ्कते साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । किञ्चिदपि मन्वन्वत् सत्किञ्चिदुपपत्तिरेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतिषेधित्वेभ्योऽपि मन्वन्वत् । अनादिनादिति कार्यकारणत्वात् इति ३ ३ । अनादित्वञ्च असमानोव-

वोजाङ्गुरवत्, प्रामाणिकीयमनवस्था न दोषायेत्यर्थः । ननु ब्रह्मैव कारणमस्तु किं वा नानाबुद्धान्तिका प्रकृतिरेव तयाऽस्तु इत्यत्राह, वैधित्यादिति, कार्यं विचित्रकारणवत् विचित्रकार्यत्वात् । ननु दृष्टं यागाद्येव कारणमस्तु किमदृष्टं इत्यत्राह, विश्ववृत्तित इति, विश्वेषा परलोकार्थिना वृत्तित यागादी प्रवृत्तित, स्वर्गादिफलकत्व-ज्ञानमेव यागादिप्रवृत्तिजनक, यागाद्येष तज्जनकत्वं तज्जालावस्यायि व्यापारं विना न सम्भवतीति षट्पटसिद्धिः । नन्वदृष्टं न भोग-समानाधिकरण किन्तु भोग्यादिनिवृत्तेनैव भोगजनकम् इत्यत्राह, प्रत्यात्मनियमादिति, भुक्तेर्भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात्, व्यधि-करणादृष्टस्य भोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ॥ ४ ॥

अथ सूत्राद्यप्रमाणव्यतिरेकमित्युक्तम् । ननु कारणमादक्षिद्धानि कार्यस्य एकम् एकलानीयं यथा कारणमस्तु रत्याङ्गद्वये, तन्विद्यादिना न च एकस्य ब्रह्मण्य नानाबुद्धान्तिकाया प्रकृतेरेव कारणत्वे कारणसदभावत्वेन घटादिकार्यस्य कदातन्वापत्तिरिति वाच्यम् । वेदान्तमते साङ्गमते प्राचिनस्था तादृशकारणस्य चार्वाकैराङ्गीकृतत्वात् वेदान्तमते कार्यस्य निवृत्त्यानन्वयसदभावत्वात् रसुश्रवणं साङ्गमते च कार्यं कारणयोरेकदान् कारणसदभाव-मत्वे कार्यसदभावत्वात् साङ्गमते च । अथएव प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवद्विधावाक्यमते ब्रह्मण्य प्रकृते साधौक्यत्वेन कस्य तयो कारणत्वमन्वा सङ्गच्छते इति पूर्वमन्वोऽपि निरस्तः । वेदान्त साङ्गमता-न्वयकेनैव तादृशकारणस्य शङ्कितत्वादिति । कार्यं विचित्रकारणवदिति घटकार्ये घटकारणवि-जातीयकारणजन्य घटकार्यविजातीयकार्यत्वादित्यर्थः, तथाच ईदृशानुमानेन कार्ये विभिन्नविजा-तीयकारणजन्यत्वस्य सिद्धत्वात् नाभिन्नकारणजन्यत्वं न च एकलानीयकारणजन्यत्वं कार्यजात-मिति अनुदिततास्यर्थम् । भोगस्य प्रतिनियतात्मवृत्तित्वादिति, भोगस्य भुक्त्यादिसाध्याकारण्य-प्रतिनियतात्मवृत्तित्वात् प्रत्येकात्मनियतात्मत्वात्, तथाच कारणं कार्यसमानाधिकरणं कार्यजनक-त्वात् इति सामान्यज्ञानात् अत्र भोगजनकत्वमित्युक्तम् । भोगजनकत्वात् इति, विशेषज्ञानात् अ-दृष्टस्य भोगजनकत्वमित्युक्तम् । ननु समवायेन षट्पटस्य भोग्य-निवृत्तेरपि कानिदसम्भवेन भोगसमानाधिकरण्यात् न विरोध इत्यत आह, अतिप्रसङ्गात्

अकस्मादेव भवति न किञ्चिदपेक्ष कार्यमिति, अतएव "अनिमित्ततोभावोत्पत्ति कष्टकतैश्चादिदर्शनात् इति पूर्वपक्षस्य (न्यायसूत्र ४।२.२) तत्राह ।

हेतु-भूतिनिषेधो न स्वानुपास्यविधिर्न च ।^{११}
स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वत ॥ ५ ॥

अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं भवननिषेधपरं वा स्वातिरिक्तहेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा, अत्रोभयत्रा हेतुकत्वमस्तीकहेतुकत्वञ्च पर्यवस्यति स्वभावादित्यर्थपरं वा ।

निति तथाच क नकसम्बन्धन भोगं प्रति कालिकसम्बन्धन अदृष्टस्य कारणत्वं पुरुषान्तरात् पुरुषान्तरात् पुरुषान्तरात्पुरुषाणां भवति अदिति न च पुरुषविशेषान्तरात्पुरुषाणां भवति अतएव कारणभावेन न तात्पर्यमिति वाच्यम् पुरुषविशेषसंभावणं कार्यकारणभावेन अतएव कार्यकारणभावेन प्रकृतान् ॥ ४ ॥

कारणिकम् अदृष्टं भारतान् तदन्तरिति सन्प्रतिपत्तयः अदृष्टे अकस्मादेविति । न किञ्चिदपेक्षमिति न सुखदुःखनिवृत्तयोरपि तावच्छक्यत्वात्किञ्चिद्व्ययम् अनिमित्तपदव्याप्य यमस्य भावपदं यद्यपि तेन च सत्यापि सकारणकालनिरासं तथाच कार्यान्तरेण न हेतुसाधनप्रयोजकत्वादि त भाव अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति अनिमित्तत इति प्रथमा कान् तद्विषय अनिमित्ता भावोत्पत्तिरत्यथ तथाप्यत्र प्रथमं अदृष्टत्वं न कारणनिवृत्त्या चकारणिकान् कष्टकतैश्चादिदर्शनात् तेषां संभ्यान्विषय आनिपदान् मयराधिकान्परिग्रह । अत्रनिषेधतत्वेन नियताधिककार्यप्रदानान् कार्यस्य नियतकालवृत्तिप्रदानादिति यावत् न हेतुनिषेध न कारण प्रतिषेध न भूतिनिषेध न भवननिषेध सानुपपत्त्यविधि स्य कार्यम् अनुपपत्त्यम् अस्तीक तथा विषय कारणत्वात्वात् न नैव स्वभाववर्णना स्वभावस्य हेतुत्वम् इति समुद्दिष्टकारिकात् । अत्रकारि त्वं किमप्ये यदि अनुभवपरं तदा तस्य मया स्वभावात् स्वभावस्य भवन न भवति यदि तु भवनस्यैव या मया सङ्गत्वं तदा प्रत्ययप्रतिषेध भवननिषेधोऽप्यस्ती किं तद्व्यसमस्यसाधेन वि मया अस्तीत्यभावात् अत्र मयोरप्यप्युक्त्या राजानरा इति कथं त्वं च । अत्रकारि त्वं त्वं च विना प्रतीतं अस्तीत्यभावात् इति कोट्यात्

स्वं कार्यम्, अनुपाख्यम् अलोकम् । अवधिर्नियतत्वत, नियतावधिकम्
कार्यदर्शनात् अनियतावधिकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोप इति
भावः ॥ ५ ॥

मन्वनादिष्वेत् कार्यं कारणप्रवाहः कादाचित्कत्वान्वयानुप
पत्त्या कश्चरस्तादा वदित्वावच्छिन्नस्य दृष्यादिव्यभिचारितया दृग्णाद्य-
कारणत्वे, कादाचित्कत्वव्याकोप कारणान्तरस्य च बहुमशक्य-
त्वात् । तत्र यद्भवतुल्यैकशक्तिमत्त्वेन कारणता शक्तिश्च पदार्थाः
न्तरं प्रतिव्यक्ति नामा अनित्ये अनित्या 'नित्ये नित्यैव सा शक्तिः

वदुमय निरक्षति हेतु मूर्तेति । यदि विगिष्ट एव नञोऽवधानं हेतुप्रयोगमवधानामात्रो
अभ्यने तदा एकविधेतिविधेयस्य शेषाभ्यनुप्रासकत्वान् पथ्युदासतत्रा वा हेतुव्यतिरिक्तान्नवन
नमने, हेतुव्यतिरिक्तं कार्यं स्वपदम् अनीकत तत्राथ स्वानुपाख्यविधि १३३ निपथति
स्वानुपाख्येति, यदि चकारादिति शब्द एत एवदृष्ट्याप्य स्वभावपर तदा समाधादव काद्यस्य
कादाचित्कत्वमित्यर्थ, तदाह, समाधिति । उभयवति हेतु मूर्तिविधेयपथे स्वानुपाख्यविधिपथे
विद्यते प्रथमपथ मभिधेयाह, अदनुकलमिति, हेतुनिषेधपथ कार्यस्य हेतुनिषेधनमर्थ-
मूर्तिनिषेधपथे काप्यस्य अदनुकलमर्थ, अन्यपथमभिधेयाह, अनीकहेतुकत्वमेति, न च
अन्ते कार्यहेतुकत्वम् अनीकहेतुकत्वप ३ । कथम् अनीकहेतुकत्व पर्यवन्तीत्युक्ति सुदृष्टते
इति वाच्यम् । यत कार्यस्य काव्यपूर्ववार्त्तत्वावधानं कार्यहेतुत्व न सम्भवति एत-
कार्यहेतुत्वकत्वपथेऽपि अनीकहेतुकत्वे पर्यवहानम् एत एव पर्यवन्तीति । अनियता,
वधिकत्वे कार्यस्य नियतत्वान्नित्ये, कादाचित्कत्वव्याकोप धूर्त्तिकादाचित्कत्वव्यापत्त
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कादाचित्कत्वस्य सहेतुकत्वमभिचरिततया न सहेतुकत्वानुपापकत्व मन्वनादि इत्याह
निराकरोति, मन्वनादिष्वेदित्यादिना ननु इहे एवान्निश्चयता कथं तदनुभावेन कादा
चित्कत्वं सदनकत्वव्यभिचारि इत्यत आह, तद्विनाशित्वात्तदिति दृष्यमवधानं विनापि
मन्वादिष्ववधानान् मन्वादिष्ववधानं विनापि दृष्यमवधानान् सहेतुत्वमेव न दृष्यादिर्ह
वृत्तिकारणम् । ननु एवाह कारणतासम्भवेऽपि दृष्यादिभिर्ह वृत्तिसम्भवेऽपि इत्यत आह,

नित्ये भायहेतुजा इति तत्सिद्धान्तात् । वङ्गानुकूला वृणारणि
 मणिनिष्ठा गतिर्नित्येति तु मतान्तरम् । न्यायमतस्तु वृणादिनन्य
 तावच्छेदक वैजात्यमेव विजातीयेष्वेकजातीयकार्यानुकूलगति
 कल्पने धूमादिना वङ्गानुमान न स्यात् न स्याच्च वृण फुत्कारसमव
 धानस्य निर्मन्यनारविषमवधानस्य प्रतिफलितरविकिरणमणिसम
 वधानस्य च प्रतिनियम कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारण
 तावच्छेदकान्तरावच्छिन्नसमवधाने कार्यजननस्य वृष्टत्वात् फुत्कार
 मणिसम्बन्धादिताऽपि वङ्गापत्ते । यदि च वृणफुत्कारादि
 सम्बन्धादिषु वङ्गानुकूला एका गति कल्पेत तदा नैतत् समा
 धान परन्तु ताणवङ्गादिनिष्ठ वैजात्य प्रत्यक्षसिद्ध दीपत्वादिवदिति
 न पदार्थान्तरगणिकल्पनम् । असुमर्थमाह —

कारणानरस्य चत । तथाप्य सहेतुकत्वस्य कारणित्कत्वव्यापयत्वेन च पक्षस्य सहेतुकत्व
 व्यापारान् वशात् अथवा कदाचनहनव्यापारपरमज्ञानं सहेतुकत्व वशी अष्ट सिद्धां न
 अहटाधिष्ठातृत्वा न वा धियात्किमतया ईश्वरमिहाइरिति भाव एव बीमासक हेमासयो
 तवसात्पिना, सङ्गानुकूलकगतिमध्वन वङ्गानुकूलकत लीयशक्तिमत्त्वेत्येव एव गत प्रति
 व्यक्तित्वात्तदपि न कत भावसुप्तो भाव एव तस्य यो हेतु तद्वान् गतिजातत् इत्येव
 तथाप्य वृष्टिटा गति कल्पते तस्य यो हेतु स एव तद्विष्टकरी हेतु न तु इत्यन्तरकल्पनापेक्षिति
 भाव तत्सिद्धान्तान् बीमासकसिद्धान्तात् एव मतान्तर भौम सकविक्रमाणां मतम्
 न्यायिहसमाधानमाह न्यायमतन्त्रि त वैजात्यमवति तथाप्य ताणव्यापारतां
 वैजात्यस्य वृणादिनन्यतावच्छेदकत्वात् व्यभिचार इति भाव धर्मान्तिनिति यथा विजातीयानां
 वृणादीनाम् एवजातीयवङ्गानुकूलगतिमध्वनै कारणत्वं तथा विजातीयानां वङ्गानु
 कूलानां एवजातीयधूमस्य व्यानुकूलगतिमध्वनै कारणत्वं तथाप्य कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
 कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानुमापयत्वात् वृष्टित्वस्य धमकारणतावच्छेदकत्वं धमत्वात् वृष्टत्व
 तावच्छिन्नानुमापयत्वं न भाव त भाव प्रतिनियम एव यदन्तरमणिकारिण वृष्टिविष्ट
 कतवन्तिदम इत्यर्थे । पुनश्चकार मणिसम्बन्धादिनिष्ठ वृणात् कारणतावच्छेदकतये

प्रवाहो नादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।

तत्त्वे यत्नवता भाव्यमन्वय-व्यतिरेकयोः ॥६॥

एष कार्य्य कारणप्रवाह नादिमान् अनादि । विजातीयेषु
 छषादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः । अन्वय व्यतिरेकयोस्तत्त्वे ।
 नियतत्त्वे निर्वाहो यत्नवता भाव्यं यत्न करणोय । वैजात्यं कल्प-
 नीयमिति भाव । वङ्गिसामान्य प्रति तु विजातीयोवात्सर्गवत्तेज
 एव कारणम् ॥ ६ ॥

नदरश्चिप्रवहकारिताया पुनृकारादीर्वैकुण्ठमयताया वज्रपुनृकशक्तिमत्त्वावच्छिन्नसोव सद्
 कारितया पुनृकान् मङ्गकारण सञ्जादितोऽपि वद्गुणप्रवाहपरिचिति भाव । हीयन्तादिवदिति
 यथा दीयन्तु शान्तोक्तिविषयनकतानच्छेदक वैजात्य प्रथमासद् यथा ताण्ड्यादिहमपि
 हषादिन्यतावच्छेदक दिग्ब्रह्मवैजात्य प्रथममिष्टमिति । न पदाथानरगतिहृत्त्वमिति
 तथाव लाघवमीवातिरिक्तशक्तिरूपेण वाचकमिति भाव । असुमर्दमाहति असुमर्दमभिद्रवा
 ह्यर्थः)

कार्य्य कारणप्रवाह इति कात्यायनो कारणत्वाय प्रवाह इत्यर्थः, न चादिमान् न
 अविमान् न हेतुनधीनकायशालीन इति ध्यात तद्वाच कार्य्यभावे सहेतुकं न तु किमपि
 वज्रादिकार्य्यम् अहेतुकमिति वज्रशरी कादायिगुणत न सहेतुकत्वमितिवाचि न वा
 कायत्वावच्छेदिन सहेतुकत्वभावे वज्रादावगत मिष्टमाधनमिति भाव । विजातीयशक्ति
 कारिकोक्तिविजातिपदवाहै, एकशक्तिमपिति विजातीयवृषादिनष्टैकयत्नवच्छिन्नकारणताशय
 इत्यर्थः । ननु कस्य मनुकशक्तिविवरवारणमित्यत आह कारिकायां तत्र इति आध्यायान्
 अन्वय व्यतिरेकयोस्तत्त्वे इति वज्रात्प्रवह व्यतिरेकयो वजाद्यन्वय व्यतिरेकनियमन इत्यर्थः,
 वैजात्यां कल्पनीयमिति तथाच द्रवादिन्यतावच्छेदकत्वम वज्रादिनिष्ठतात्वादिवैजात्य
 कल्पनित्वा विधानेव हषादिन्यतावच्छेदकत्वत कल्पनीयत्वात् न मनुकशक्तिविवर इति भाव ।
 ननु ताण्ड्यावच्छिन्न पर्यं हषाद् कारणत्वादि वज्रत्वावच्छेद इति शक्तिमत्त्वम कारणत्वं
 सावयवमत्रोक्तंयत्नान् शक्तिरन्वयकल्पनीयत्वावपत्त आह वाज्रसामान्य प्रति निवृत्ति ॥ ६ ॥

ननु यथा एक एव दीप आलोककारी वर्त्तिविकारकारी घटादि प्रकाशकारी च तथा एकमेव ब्रह्म किं वा कार्यं कारणयोरभेदात् प्रतिपुरुष विभिन्नबुद्धेरभिन्ना प्रकृतिरेव हेतुस्तु तथाच नादृष्टाधि षाडृतवेधरसिद्धिरित्यत्राह,

एकस्य न क्रम कापि वैचित्राञ्च समस्य न ।

शक्तिभेदो न चाभिन्न स्वभावो दुरतिक्रम ॥७॥

एकस्य कारणस्य नियम्यो न कार्याणां क्रम समस्य एक जातीयकारणस्य प्रयोज्यस्य न कार्याणां वैचित्र्यं वैजात्यं, तथाच क्रमिककार्यनिर्वाहकतया क्रमिककारणसिद्धिं विजातीयकार्यं जनकतया च विचित्रहेतुमिदिरित्यर्थः । शक्तिभेदादेव सजातीया देकध्यात् कार्यवैजात्यम् इति शब्दा निराकुरुते शक्तिभेदो न

ननु साध्यस्य क्रमिकत्वं न क्रमिककारणस्य साधकं तदा साध्यवैचित्र्यमपि न किञ्चित् कारणफलसाधकम्, आभोक वर्त्तिविकार घटादिप्रकाशय विचित्रं च एकमेव दीपस्य हेतुबन्ध विभिवारादिति साधकत्वात् वेत्त सफलकार्येण एकहेतुकत्वं चित्तरीत्याभेदात् बन्धित्वात् एकेमेव ब्रह्म ति देवानामतसमुत्पत्तम्, अभिन्ना प्रकृतिरवति साध्यमत समुत्पत्तम्, एतेन एकजातीयकारणमुत्तम् । साध्यमने प्रवृत्तार्था भेदात् प्रतिपुरुषश्च मङ्गलसाधनपरपदायां बुद्धीनां भेदात् प्रकृतिविकारत्वात् प्रकृतैकत्वान् एकजाती यन्तु नादृष्टाधिष्ठारतयति न च वेदान्भिन्ने षडृष्टस्य निष्पन्नवत्ता कथमेतत् सङ्गतिरिति साध्यम् नान्नाभिन्नेतत्कथा साधकैरित्यस्य ब्रह्मानन्तत्वं सङ्गति रिति ।

कारिकायां एकस्यैव नियम्यो कापि क्रम पि कार्ये क्रम क्रमिकत्वं न एकस्य न एककारणत्वस्य लक्ष्यं । साध्यायां क्रम इति क्रम क्रमिकत्वम् अद्वैतत्वम् एकसाध्यायनकारणत्वमिति कर्तव्यं कात्यायनरयति यावत् तथाच एतं धी यति तन्त्रकारणसाधकस्य साध्यं तथा तन्त्रसाधनत्वस्य साध्यं साध्यायां वैचित्र्यमिति तदाच एतं धी यति घट

चाभिन्न इति । चो हेतो, न शक्तिभेदः अभिन्नो यत्, शक्ति-शक्ति-
मतोरभेदात्. भेदे च तस्यैव कारणत्वस्वीकारे, एकमात्रकारणत्वमङ्ग-
प्रमङ्गो हेतापत्तियेत्यर्थः । नतु स्वभावादेव एककारणस्य विचित्र-
कार्यनिर्वाहकत्वम् इत्यत्राह, स्वभावो दुरतिक्रम इति । एकस्मिन्
कार्ये जनयितव्ये यः स्वभावः कार्यान्तरजननकाले तस्यानुवृत्तौ
दहनस्यापि जलादित्वं स्यात् स्वभावस्य दुरपङ्गवत्वादित्यर्थः, प्रदीप
स्थले तत्तत्कार्येषामग्नौभेदकल्पनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु दण्डादिघटादौ हेतुरस्य न तु यागादिः स्वर्गादिहेतुरित्य
त्राह ।

विप्रला विप्रवृत्तिर्न न दुःखैकफलापि वा ।

दृष्टलाभफला वापि (१) विप्रलम्भोऽपि नैदृशः ॥८॥

विशेषां परलोकार्थिनां स्वर्गाद्यर्थे यागादौ प्रवृत्तिर्विप्रला, न,
न वा दुःखमात्रफलिका, प्रवृत्तेरिष्टसाधनतासौसाध्यत्वात् । न च

कारणगतानानोरकारणमविवक्ष्य स्यात् नदा घटविरजालीनो न खादित्यपत्तिर्वैव कार्यमात्रस्य
एकजातीयकारणत्वत्वे चापि चेति भावः । सजातीयतादेकत्वादिति, - सजातीयत्वमिति
साध्यमतामिवाप्येव, एकाद्यदिति वैशालमतामिवाप्येव, न शक्तिभेद इति क्षमिकत्वादि
निशमसह इति शेषः । चाभिन्नो यत् इति चर्माभिन्नो यत् इत्यर्थः । ननु स्वभावादेवेति,
पूर्वकार्यस्य स्वीयस्वभावापीनत्वं इति ननु इदानीन् एवकारणत्वमविवक्ष्यमाणत्वात् इति भावः ।
दहनस्यापि जलादित्वं स्यादिति एकस्मिन् कार्ये अन्य स्वभावस्य जनकत्वं कार्यान्तरादि
तस्मैव जनकत्वं चाप्यम् अत्राह एकस्य स्वभावमिहादेकत्वादित्यादिपरघट इत्येकस्वभाव-
जन्यत्वेन विशालीयकार्याणामप्येकजात्यं स्वदिनर्थः । दुरपङ्गवत्वादिति दुष्परिहार्यत्वादित्यर्थः ।
तत्तत्कार्येषामग्नौभेदेति इति मयीमादिपठितसामग्रीभेदकल्पनादित्यर्थः । अत्राह फलोत्पा-
दोता दुरपङ्गवत्पत्तिविति ॥ ७ ॥

(१) दृष्टलाभफला वापि इति कथं पितुं बुद्धकस्य पाठ, स एव समीचीनः ।

कारणमनु इति जिज्ञासायामाह, सभोग इति, निर्विगोपाणाम्
 षट्पैरूपगुणशून्यानाम् आत्मना सभोग प्रत्यात्मनियतो भोग,
 ससूतैरपि षट्पैवत्तया स्त्रीसूतैरपि भूतेर्न स्यात्, भूतानां शरीरा
 दीना सर्वात्मसाधारण्यात् तददृष्टादृष्टैरेव शरीरिन्द्रियादिभिः
 तद्भोगजननादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु भोग्यादिनिष्ठ एव धर्मविशेषोऽतीन्द्रिय प्रतिनियतभोगादि

पञ्चजनकत्वात् कृत्स्नजनकानुभवरादिति । ननु शरीरकर्मैरेव प्रति शरीरिन्द्रियसम्बन्ध
 आदिविशेषाया षट्पैरुपनिषया ननु शरीरकर्मसम्बन्धविशेष भोग्याकारणतावच्छेदकतया
 षडभ्यस्यैकात्म्य तथैव स्वयंजनकत्वसम्बन्धे आत्मनोऽदृष्टकर्मत्वं व्यतीसित्यागइते,
 नन्विति सभोग इतीत्येव तथाच साधनसादृश्यव्युत्पत्त्येन स्ववृत्तुल प्रत्यात्मनियतभोगा
 नुपपत्तिरिति भावः । अथ षडनुमाह सर्वात्मसाधारण्यादिति आत्मन सर्वसम्बन्धयोगानु
 योगित्वेन शरीरादीना सर्वात्मसयुक्तत्वादित्यर्थः । तथाच षट्पैरुप भोग्यनिष्ठतल भोग
 प्रति स्वाशयसंयुक्तत्वसम्बन्धेन षट्पैरुपलभ्यन्त तेषां पुरुषानात्मकमैत्रयान्तरं पुरुषानात्
 भोग्यापत्तिरिति भावः । न च तत्पुरुषवैयर्थ्यं प्रति तत्पुरुषवैयर्थ्याद्यन्त्यादृष्ट सन्विति
 रितिनित्य काय कारणमावात् न तदावच्छिन्निति वाच्यम् । पुरुषविशेषमन्भाव्य अन्त
 काय कायभाषकत्वनापिचया समवायव्यतिप्रत्यासत्त्या भोग्यादृष्टयो काय कारण
 भावस्य लघुत्वात् । ननु भोग्यनिष्ठादृष्टे विना कश्च भाव्यविशेष इत्यत आह स
 दृष्टादृष्टैरेवति, तथाच तत्पुरुषवैयर्थ्यादृष्टजननयोगादिभोग प्रति स्वयंजनसादृश्यत्वसम्बन्धेन
 भूतानां षट्पैरुप भोग्यविशेष लघुत्वोपपत्तिरिति भावः । न च भाव्यनिष्ठादृष्टस्य "प्रसा
 कान्निगमादभुक्ते" इत्यनेन पूर्वमेव चिरमत्वात् "सभोगो निर्विगोपाणाम्" इत्यस्य पीनत्व
 मिति वाच्यम् । "सभोगो निर्विगोपाणाम्" इत्याह प्रागुक्तस्य चिरमत्वेन पीनत्व
 सत्त्वत्वात् । न षट्पैरुप भोग्यनिष्ठत्वमपि षट्पैरुपनिष्ठादृष्टता इत्यस्मिन्निष्ठत्वत्वात्
 षट्पैरुप आत्मनिष्ठत्वसाधनमथानन्तरमिति वाच्यम् । यददृष्टादृष्टादृष्टतया इत्यस्मिन्निष्ठ
 तत्त्वादृष्टस्य आत्मनिष्ठत्व, न भोग्यनिष्ठत्वमिति षट्पैरुपनिष्ठत्वस्य च षट्पैरुप आत्मनिष्ठत्व
 साधनादिति ॥ ८ ॥

तनु षड्पैरुप साधनव्यतिप्रत्यासत्त्या भोगसाधनव्यतिप्रत्यासत्त्या भोगजनकत्वमावच्छेदिका

नियामकोऽपि यथा दाहादिनियामका वज्रादिनिष्ठ शक्तिभेद
 अन्यथा तादृगादेव करतनानलसयोगात् सति प्रतिवन्धके दाहा
 पत्ते । न च मर्यादाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् । कारण
 त्वस्य भावत्वव्याप्तत्वात् किन्तु शक्तिनाग करोतीति मर्यादि प्रति
 बन्धक उच्यते तथाच शक्ति म्नीकार्या इत्यत्राह ।

भावो यथा तथाऽभाव कारण कार्थ्यवन्मत ।

प्रतिवन्धो विसामयो तद्धेतु प्रतिवन्धक ॥ १० ॥

यथाऽन्वय्यतिरेकादिना अभावो ध्वस कार्यं तथाऽभाव
 कारणमपि कारणत्व भावत्वव्याप्यमित्यस्याप्रयोजकत्वात् । अकि
 ञ्चितकरस्य प्रतिवन्धकत्वानुपपत्तिरित्यत्राह प्रतिवन्ध इति विसा

मनि भीकाया सा च प्राणां त्रिवाङ्मयस्य तन्निरन्तरकल्पनं नारचात् तत्राहट कानि
 इत्यमरी कानि तत्रावन्तानिच्छीरे ज्ञान तत्राहता श्रीमन्तकतादच्छुक्तं मति मान्द
 एतन्निष्ठतन्निष्ठायाह तनु भीकादिनिष्ठ एव त तथाचाय प्रवाह करवाति
 मर्यादायादुक्तादिहातीन्निष्ठमन न कारकत्वात् वगभिवत् इत अतुदुदपा
 मन्वावात विद्वेषावनारचाय म्भवात्तुक्तमिति प्रयवनाक्रमोत्तर म्भवात्
 रिहति उच्यन्वन्तारचायान्निष्ठ एव न चावन्त दारन्त एव सावन्तानि मन्मत
 विद्वेषावन द ए इति वाच्यम्, शक्तिरतने तन्वादि दहत्वात् । अन्ययति तादृज
 म्भवात्तुक्ता इत्येव, तादृजवति प्रतिवन्धकत्वमवधानात्तारां यादृग्यात् करतना
 मन्वन्तारगात् दाहा ज्ञाने तादृगात् इत्येव, तनु अनारत्त च एव कारकभूताभाव
 मन्वन्तारवर्ध प्रत्यक्ष इत्येव क्व मन्व । मन्वन्तारगात् चाह इति त तथाच
 मन्वने कारकत्वविद्वन्तत्वमेव इतिवन्तत्व म नु कारकभूताभावप्रतिपत्तिरिति
 भाव ।

कारिणी भाषी इति यथा एत मन्वन्तारगात् कारकतादाहन्वन्तिरेकात्
 निष्पन्नत दारत्, मार कार्थं तथा अन्वन्ति कारकम् । तनु कारकत्व मन्व

मयी कारणाभावं, स च प्रकृते मण्याद्यभावस्याभावो मण्यादि
 तत्त्वमवधानहेतुं पुरुष एव प्रतिबन्धकं, स्वार्थे कर्मत्वयेन च मण्यादी
 प्रतिबन्धकपदप्रयोग इति भावः । मीमांसकास्तु उत्तेजनाभावकूट-
 विगिष्टमस्यभावत्वेन हेतुत्वे गौरवात् लाघवाच्छक्तिर्नित्या वज्रादी
 कल्पयति । प्रतिबन्धके सति शक्तिकुण्डनमे, यस्तु शक्ति प्रथमतो
 वज्रिकारणजन्या वज्रनिष्ठा, प्रतिबन्धकेन च तस्या विनाशे उत्ते-
 जकेन च पुनर्जननम् । न च शक्तेरनियतहेतुकत्वम् इति वाच्यम् ।
 शक्त्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वादिति, तत्र, वज्रनिष्ठानामाशक्ति
 कल्पनापेक्षया उत्तेजनाभावविगिष्टमस्यभावस्यैकस्यैव वरं हेतुत्वौ
 चिन्त्यात् । तथाचाकुण्ठितशक्तिरेव तत्र कारणतावच्छेदिका कल्पयति

तथाप्यन्यमिति निवर्तनं व्यभिचार इत्यत आह कार्यवदिति, यदा अक्षयभावस्त
 किञ्चिदनिवर्तौपरवर्तित्वेन किञ्चिदवस्तुकायत्वं तथा अभावस्य किञ्चिदवस्तुनियत
 पूर्ववर्तित्वेन किञ्चिदवस्तुकारणत्वं, भावस्य कारणत्वस्याप्यत्र तुल्यपुण्या कायत्वकायत्वं
 भवि स्यात् इति भावः । ननु मण्याद्यभावस्य कारणत्वे विद्ये मण्यादी प्रतिबन्धकत्व
 मस्या वाच्यं तत्र मण्यादी कथं सुभवति, प्रतिपूर्वकत्वभावात्तरकर्तृविहितत्वव्यप्य
 सिद्धप्रतिबन्धकपदेन प्रतिबन्धकत्वमूलपोषणात् अचेतने अकिञ्चित्तुवाच्य मण्यादी तद
 लक्षणादित्याह, " आख्यायान् अकिञ्चित्करस्यति । प्रतिबन्धकपदमप्यत्र इति, तथाच
 प्रतिबन्धकत्वमूलपोषणहेतुभूतपक्ष एव, प्रतिबन्धकपदस्य मुख्यशब्दोऽयं इति भावः । एवम
 वज्रादिनिष्ठतात्पर्यकालातिरिक्तप्रतिबन्धकपदप्रधानासिद्धाः नाकाशमानेन भोगनिष्ठाहट
 सिद्धिरिति वाच्यम् । अ च अक्षयत्वमन्ते भोगनिष्ठत्व क्व रूपस्य भाग्यानां भाव
 शापनत्वमिति वाच्यम् । यथा वज्राद वैज्रापदस्येव दाहादिहेतुता तथा भोग्यादी
 दादीनामप्यहटत्वतावच्छेदकवैज्रापदिनैव एतन्वात् । न चाक्षय एवाहटं न तु
 भोग्यानिष्ठत्व किञ्चिद्विनिवर्तकमिति वाच्यम् । अक्षयत्वमिति शापनताहटकल्पनावेक्षया
 एवाकाशनिष्ठाहटकल्पनस्यैव लक्षणात् । उत्तेजनाभावकूटव्याप्ति, अक्षयत्व प्रतिबन्धक
 तावच्छेदकभूताभाववदिति तिले, अक्षयतापतावच्छिद्यमन्ते प्रतिबन्धकत्वेन इति
 वक्ष्यतामिच्छेदकभूताभाववदिति तिले, अक्षयतापतावच्छिद्यमन्ते प्रतिबन्धकत्वेन इति

इत्याह । तत्र, शक्तिकुण्डने प्रतिबन्धकस्य हेतुत्वमुत्तेजकस्य कुण्डित
 खविनागकत्वमिच्छाद्यनन्तगत्तिकल्पनापत्तेरिति दिक् ॥ १० ॥

ननु ब्रौह्मीन् प्रोचति "ब्रौह्मीनवहन्ति" इत्यत्र प्रोक्ष्यजन्य
 कान्तरभाव्यवघातचक्रो व्यापारो ब्रौह्मिनिष्ठ कल्पते, 'प्रोक्षिता
 एव ब्रौह्मयोऽवघाताय कल्पन्ते" इति वाक्यशेषात् । किञ्च यो
 यद्गतफलाधितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक यागवत्
 किञ्च ब्रौह्मादीनामापरमाण्वन्तमङ्गे ब्रौह्मादिनियमादुपपत्ति । एव
 माघकर्षणादिना भूमिनिष्ठा क्षयिजन्या गतिनिर्वाण्या ।
 अत्रोत्तरम् ।

कुण्डन निराहार य च भीमासकमन गतिनिष्ठ कश्चित्तिवत्प्रकारेण भीमासक
 एकान्तिकतमुखाय दूयति यस्मिन्निष्ठ, अनियतहस्तकत्वमिति कदाचित् रति
 कारकत्वत्वं कदाचिच्च सप्तजकज्यन्तमित्यत्र, तथाचोभयसाधारणादुत्पत्तिकदाभावान्
 न कल्प्य कारकभावसम्भव इति भाव इव जनागदम् अन्य व्यापनसिद्धिना
 सनासिद्धत्वम् ॥ १० ॥

भीमासकं पुन मङ्गल जन्मिन्निष्ठ, प्राचयव्यावहारजनकव्यापारजनकत्व
 प्रमाद्य दयवति प्रोक्षिता एवात प्रोक्ष्यविनिष्ठा एवत्यत्र अवघातायेति अत्र अतुल्यत्र
 जन्मत्वं कल्प्य सम्भव व्यापारत्वम् आग्याताय एवञ्च प्रोक्ष्यविनिष्ठब्रौह्मी अवघात
 क्तकत्वददसम्भवप्रवचमान विजयत प्रोक्ष्यप्रति अवघातजनकतासम्भवानुसतिरिति
 भाव । न च प्राचयव्यावहार एतदन्वयत्वं पुन्यत्वं न तु ब्रौह्मिनिष्ठमिति वाच्यम् ।
 तथा यदि ब्रौह्मिनिष्ठ संस्कारावच्छिद्रकालेवपदेषुवाचरतावच्छिद्रकसंस्कारावच्छिद्रक
 ब्रह्मानन्दन द्वितीयादुपपत्तः । तत्र प्रोक्ष्यव्यापारत्वत्वं ताव दिव्यति व्यापारत्वत्वं
 मङ्ग इति परमायाः अज्ञानताया शेषा तादि हासुकादि अनिवाये मङ्ग भाव इत्यर्थे
 च अविवाहावच्छिद्रकप्रशासन् तद्वत् प्रमत्त "मानुषमय प्रावभागात्" इति मङ्गविभूतम्
 उपमानं भीमानां तावद्वै चन्द्रमासावभासात् इति मूलाद्य पुन यत्नितमुपपन्न
 । भाव अत्र । ब्रौह्मिनिष्ठत्वमादुपपत्तिरिति तथाच प्रत्यक्षत्वं पुन एता परमाण
 मङ्गव्यावहारान् ब्रौह्मिनिष्ठत्वत्वं ब्रौह्मिनिष्ठत्वत्वं कदाचनान्तरिति निष्पा

संस्कार पुंस एवेष्ट प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभि ।

स्वगुणा परमाणूनां विशेषा पाकंजादयः ॥ ११ ॥

प्रोक्षणादिभि संस्कारोऽदृष्टं पुंस पुंसि इष्ट स्वीकृत, प्रतिव्रीहि
नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिज
न्यावघातजनकस्य साधवेन कल्पनात् दृष्टद्वाराभावे सति विदितस्य
कालान्तरभाविफलानुकूलस्य धर्मजनकत्वकल्पनाच्च । संस्कृतो व्रीहि
रिति प्रव्ययपलाच्च तस्य स्वरूपसम्बन्धेनैव व्रीहिनित्तत्त्व कल्प्यते
एतेनाभिमन्त्रितपय पक्षवादावपि तत्तत्फलानुकूलमदृष्ट पुरुष
निष्ठम् । व्रीहौनिति च शक्नुं प्रोक्षति इत्यादाविव प्रोक्षणादि
जन्यजलसयोगादिरूपपरसमवेतक्रियाजन्यफलशालितया कर्मता ।
यो यद्गतफलाधिष्ठितया क्रियते स तद्विष्ठफलजनकव्यापारजनक
इति च शत्रुनिष्ठवधाद्यर्थक्रियमाणश्रेणादौ स्त्रनिष्ठफलजनके ध्यभि

तुपपत्ति चकार्यते च व्रीह्यादिप्रमाणं यदा परमाणुं च इत्युक्त्वा इत्युक्त्वा शक्ति
स्वीकारो सैव व्रीह्यादिनिर्गमिर्नेति भाव दोषान्तरमाह एवाभ्यादि तथाच
भाष्यकथनं श्रानियदसत्यानिका शक्तिभवाविव स्वीकार्येति भाव । एवञ्च तद्विशिष्टौ
सदृष्टद्वारा न भोत्वथ न यामजन्मशक्तिविदिभाष्यतीति पूर्वपक्षतापयम् ।

प्रोक्षणादिप्रथातिपदतिदावत् तस्य व्रीहिनित्तत्त्व न सिद्धातीत्याह कारिकायां
संस्कार इति प्रोक्षणादिस्य निमित्तिरिति प्रोक्षणादिस्य जडमुखाधोमुखदक्षिणपदि
कारणकारिप्रवृत्तये तथाच सति सत्ताननैव इत्यत्र प्रोक्षणे परिकीर्तितम् । अथता
भ्यन्तरे प्रोक्षे तिरयातोषणे क्तुतमित्तत्त्वात् । आख्यायाम् एकस्यैवादृष्टपति एकस्यैवेत्येव
वाचकमनि सूचितं तथाच कालान्तरभाविफलानुकूलो व्यापारो साधवेन एक एव सिद्ध
तस्य व्रीहिसमवेत्येव एकव्रीहियामात् तन्नामे अत्रात्तातुपपत्ति न च यामाप्रमाणान्
तन्नामे साधवशात्प्रयमागम्यत्वं तत्त्वत्वात् । अत आनायका अधिस्तरकोऽप्यत्र एवा
दृष्टविशेष तथा कल्पने इति सिद्धम् । इष्टद्वाराभावे सतीति इष्टापरकत्व सतीत्यर्थः,
धीनतापै व्यतिचारवाच्यत्वात् एतद्विशेषस्य कार्यकाम् । तथाचाय प्रथोत्र प्रोक्षकम्
चदृष्टजनकं इष्टद्वाराकत्व सति कालान्तरभाविजनकत्वतया विशिष्टतत्वात् साधविति ।

चारि । यवाद्युत्पत्तिनियुमार्थमाह स्वगुणाः परमाणूनां पाकजादयो
विशेषा विशेषकाः, तेन पाकजरूप-रसादिविशिष्टाः परमाणवन्तः
सत्कार्यमारभन्ते । चिकित्सास्यले तु धातुसाम्यमेव शेषजपानस्य
रोगादिनामे फले जनयितव्ये हारमिति भावः ॥ ११ ॥

मनु-अधिकारपादद्वेषावघातजनकलेऽतिरसः, इत्यत आह, तस्मैति तादृशाहस्तेत्यर्थे,
सदपसम्बन्धेनेति स्वजनकप्रोत्पन्नताभिप्रायविषयत्वसदपसम्बन्धेनेत्यर्थे । केचित्तु
सदपसम्बन्धेन विद्य-विशेषिभावलक्षणसदपसम्बन्धेनेत्यर्थे, शीघ्रिणु षट्पदस्य घुसवादास्ये-
ऽपि विद्य-विशेषिभावलक्षणसदपसम्बन्धः तत्र वर्तते एवेत्याह । मनु तदापि अमि-
मन्नितयःपन्नवदौ अकार्यं इतिः स्वीकार्यं इत्यत आह, एतेनेति इदंकाराभावे सती-
त्यादियुक्तवनेत्यर्थः । अमिमन्निति, अमिमन्नित्वस्य अमिमन्नत्वकर्मत्वम्, अमिमन्न-
त्वस्य अकार्यविशेषानुसूतमन्वीचरणम्, तत्रान्वयस्वारूपकत्वविशेषात्त्वं कर्मत्वम्, न च
तादृशमंस्कार कर्मत्वम् न तदायत्त्वं पश्य इति वाच्यम् । तस्मैश्चात्रकर्मत्वमवैतलेऽपि
पश्यति सदपसम्बन्धं न चर्तमानत्वात् । सदपसम्बन्धेन तादृशाद्ययवबोध इवाभिमन्-
धानुसमभिव्यक्तकर्मत्वयथानामाकाराकल्पनात् कर्तुं कर्मत्वम्, कर्तुं निश्चिप्राज्ययववा-
यत्त्वंमेव कर्मत्वमव्याह । पाकधानुसमभिव्यक्तकर्मत्वमव्याहः सदपसम्बन्धेन त्रिधा-
कल्पनाद्ययवबोधकत्वस्यैव वाच्यमेव । लौकिकिप्राज्ययवजनसमवेतत्वदपरकर्मत्वबोध-
कत्वस्यैवर्षीपवादवति, शीघ्रीनिवि क्षिति, धारणमवेनेति कर्तुं भिन्नसमवेतेत्यर्थे,
एतच्च कर्तुं कर्मत्वकारणम् । यथा मनुन् रोचति इति भौतिकवाग्ने प्रोत्पन्नत्व-
सम्भारसामवेति शक्यते कर्मत्वं यथा शीघ्रीनिववापि कर्मत्वं न कथिरीप, यद-
कार्यवति । यो यदुपदेत्यादिविषयं दृश्यति, यो यदववकद्रादिभित्तवेत्यादि, सनिह-
सनेति अत फलवर्षं मनुष्यवजनकाहदद्वज्यापारपरम् । न च मनुदादिव दूरदृष्ट
लापत इति वाच्यम् । "ग्राह्येऽग्निं फलमनुष्ठातरि" इत्युक्तमंकारत्वस्य वाचकं विना-
शानुष्ठातरम् बहुवचन्येनानावच्छिन्नताहृत्कल्पनावेषया अनुष्ठातरिभित्तवेत्याह
आग्ने इति कल्पनाया लापवाहः । न च ग्राह्येनाशानुष्ठातरमेव दैवाद्ग्राह्यानुष्ठातरादिना
योन्यादकर्मसुक्तत्वे एवमेव न स्यात्, मुक्तिकारणोत्पन्नत्वलाभादिः सत्त्वताहृत्कल्पना-
त्तदिति वाच्यम् । अनेनयवमनुष्ठातरानुष्ठातरकर्मत्वनिष्ठपुष्पस्य सत्त्वत्त्वंभीयाकर्म-
त्वेन, तत्र सत्त्वत्वादिना शक्त्यापि अतिरिक्तानुष्ठातरादिना सत्त्वतिताहृत्कल्पनामेव 'सुकी

ननु यत्र पाकजीन विशेषस्तत्र वाद्यादौ कथमुद्गतसर्गादि-
करकादौ च प्रतिरुधं द्रवत्वमिति, कथञ्च प्रतिभादौ प्रतिष्ठादेरूप
योगः, तथाच प्रतिष्ठाजन्या शक्तिधापडालादिसर्गनाश्या पूज्यताया
प्रयोजिका स्त्रोकार्या इत्यत्राह,—

१. निमित्तभेदसंसर्गाद्भ्रवानुद्भवाद्यः ।

देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

निमित्तभेद अदृष्टभेद, देवता प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाह
द्वार समकारादिना पारार्थनीयतामामादयन्ति, प्रतिष्ठाविधिना

माशाब्दप्रगमात् । अतुसायमिति धातवः विक्रमा वात पित्त कफाः तेषां सत्य विकार
निवृत्तिः । एव भाष्यकथंवादिनापि न गतजनने किञ्च कथयेत् पुत्रसृष्टिनाम मदी ।
करवाननात् पित्तव्या सृष्टिर्वादे, पदपरमित्यैरप्यतदवोरुम् ॥ ११ ॥

कश्चिद्विदात्पादौ अद्भुतसर्गादि काव्य विश्व न, कश्चिद्विम्ब जसि करकादौ द्रवत्वमिति
राष्ट न सर्वत्र इत्यादौ शक्तिरेव नियामिका अस्त्य स्त्रीकाया, एव ज्ञानादौ प्रतिष्ठा
विधिना भूयतावधीनका प्रतिरेव वाया इति भीमावक मद्भुते मन्विष्यदिना । कारि
काया निमित्तभेदसंसर्गादिति अदृष्टविषयवदाक्रमप्रतीकादित्यर्थ । अद्भुतानुद्भवाद्य इति
उद्भवा अद्भुतसर्गादि, अद्भुतव अद्भुतसर्गादि, आदिपदात् प्रतिरुद्धजनपरिच्छ ।
तथाच अद्भुतसर्गादिक अद्भुतपरीयसोगजनकं तस्यैवाद्भुतजन्यमिति भावः । पारार्थनी
यतामिति प्रतिपादय इति शेष । पारार्थनीयत्वञ्च द्वैतमीतिद्विगुणविधापारत्वं द्वैतत्वञ्च
पदसंवितामन्यकरवकवादीहेतुत्वम् । किंचिन् द्वैतानां जननीत्वभावात् शौरवज्ञान
कामवीतिसम्बन्धयोग्यकिया पारार्थनपदात् कर्मत्वञ्च शौरवज्ञानविषयत्वम् इत्याह ।
तत्रः अहोरेण परमेश्वरञ्च जन्मज्ञान जन्मभौत्यादिसादेपि प्रतिभादौ पूजनीयत्व
मदीरिचो विश्वभूतित्वात्त्वे वाचकामावात् । अतएव शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जन
वीर्यनकान्दारेण विश्व पूजयेदित्यादौ प्रीत्यर्थवत्तदप कर्मत्वमुक्तम् । एतेन परमेश
वस्य जन्मज्ञानाभावात् पारार्थज्ञानवत्परीरुद्भवात् समकारयो जय तव सन्तव इति
पूरुषसोऽपि निरुक्तः । अहोरेण परमेश्वरञ्च जन्मज्ञानसम्बन्धेपि मदीरिचो विश्वभू
पारार्थज्ञानसम्बन्धभावात् । अद्भुतार-समकारादित्येति सन्निधानेनेत्यस्य विवरणं द्वापारै-

देवतानां प्रतिमादौ प्रहङ्कार ममकारे, चाण्डानादिस्यर्गे च तादृ
 शाभिमानाभावः । देवतासु तन्वविवादेऽपि ययार्थपूजितत्वधोः
 प्रतिष्ठितत्वधोश्च चाण्डानादिस्यर्गाश्चभावविगिष्टाः पूज्यताभिधा-
 मिका, तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा । यन्तुतन्तु प्रतिष्ठाका-
 लीनयावदस्युग्रस्यर्गनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्य-
 ताप्रयोजकः—“प्रतिष्ठितं प्रपूजयेदिति क्तेन प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्ते-
 रिति दिक् ॥ १२ ॥

- १ -

पुत्रिणां वीरिणादिषु प्रथमिज्ञानत इत्यस्य विवरणम्, प्रहङ्कार अङ्गीया प्रतिशैत्ये-
 वप, ममकार, प्रतिमावत्वादी शीयत्वाभिमानवप । न च देवतानां विवेपदं गतान्
 ममवपवीरहङ्कार-ममकारयो कथं सम्भव इति - वाच्यम् । विवेपदं गतस्यैऽपि चाण्डार्थ-
 वपयोगिनी सम्भवात् । न च अन्वतादिसाध्यज्ञानव्यापुविनाशितया तादृगज्ञान-
 मयोगेन च प्रतिमादौ पूज्यत्वमिति वाच्यम् । तादृगज्ञानवद्देन तादृगज्ञानत्रय-
 ध्वन्कारस्य विवक्षितत्वात् । चाण्डपूजाया पूजितत्वप्रथमिज्ञानासम्भवाद्दृष्टं प्रतिष्ठितत्व
 धोयेति । यावदस्युग्रस्यर्गनादिसंसर्गाभाव इति अत इत्युत्पाववाप्यं संसर्गपदम् अन्वयात् ।
 मीदद्विद्वदिति कृतप्रवेगे ममानोरववापने । अन्वये क प्रतिष्ठाकालीनयावदस्युग्रस्यर्गसंसर्गा-
 भाव प्रतिष्ठाकालस्य सञ्चालीन कथं न पूज्यताप्रयोजक, न च स्वयन्निरीक्षिताकालीन
 सञ्चालनवाच्योदलोभयस्यत्वेन प्रतिष्ठास्य सविगिष्टास्य स्यर्गसंसर्गाभावरुटस्य पूज्यता
 प्रयोजकत्वविषयवायेव चोप इति वाच्यम् । तत्र इतिहासितोयस्ये अन्वयस्यर्गं ततोय-
 स्ये इतिहासस्य तत्र द्वितीयस्येतास्युग्रस्यर्गसंसर्गाभावात् प्रतिष्ठास्य सञ्चालीनत्वा-
 माधान् कृतान्तकर्मतया तदितररुटस्य द्वितीयस्येतास्य सत्वान् तादृगस्ये पूज्यतापत्ते-
 रिति क्षेत्र, न प्रतिष्ठास्य सविगिष्टरुटत्वात्सिद्धिवाचिपरत्वात्स्य पूज्यताप्रयोजकत्वविष-
 यत्वात् कृतस्य प्रतिष्ठास्य सविगिष्टस्य स्याचिपरत्वात्सिद्धिवाचिपरत्वात्सिद्धिपदात्तात्स्ये द
 क्त्वं स्वपद्वितीयविगिष्टाकालीनास्युग्रस्यर्गसंसर्गाभावात्सिद्धिवाचिपरत्वात्सिद्धिपदात्तात्स्ये द
 स्ये, तादृगज्ञानप्रतिष्ठाकालीनयावदस्युग्रस्यर्गसंसर्गाभावात्सिद्धिवाचिपरत्वात्सिद्धिपदात्तात्स्ये द
 स्यात्सिद्धिवाचिपरत्वात्सिद्धिपदात्तात्स्ये द इति मीदद्विद्वदने पूज्यतापत्तिरिति विधाक-
 लीयत् ॥ १२ ॥

ननु तुलापरीक्षादीं परीक्षाविधिना शक्तिशुलादीं जन्यते तथा नमनोव्रमनादिक फल जन्यते, इत्यत्राह,—

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीच्यसमवेतस्य परीक्षाविधयो मता ॥ १३ ॥

जयसादितर पराजय, तन्निमित्तव्यादृष्टस्य परीचणीयपुरुष समवेतस्य वृत्तिलाभाय फलानुकूलमहकारिलाभाय परीक्षाविधयो मता स्वीकृता । योऽहमनेन परीक्षाविधिना तुलामारूढ सोऽह पापवान् निष्पापो वेति ज्ञान सहकारि । यदा वृत्तिलाभाय जन नाय, तथाच प्रतिज्ञानुरूपा शुद्धिमपेक्ष धर्मोऽशुद्धिमपेक्षाधर्मो जन्यते । एतेन ब्रह्मवधाकरणादिना पुण्यस्याजननात् कथं तस्य सहकारि तादृशज्ञान स्यादित्यपि परान्तम् ॥ १३ ॥

साहस्यशु पुरुषधैतन्यायय चकारणम् अतएव कूटस्थो नित्य । प्रकृतियाचेतना परिणामिनी मित्वा एका, प्रकृतेय प्रथम परिणामी

तत्रि मत्सादृष्टमिति 'तयो' कथं पराजययो अदृष्टस्य प्रमाद्यमादृष्टस्य जयनिमित्तस्य धर्मस्य पराजयनिमित्तस्यापेक्षमिति यावन् परीचणीयपुरुषमिति पाप तदभापयोरन्तर बन्धन निर्योग्यपुरुषस्य फलानुकूलमिति तादृशान्तरैकनिष्पापानुकूलस्य शक्तिं सहकारि- रिति यावत् पापवत् निष्पापस्य वा तुलारीहकाले सोऽह पापवान् निष्पापो वा इति ज्ञानम् आहारीमशयापेक्षं ज्ञाने तादृशज्ञानस्य पूर्वकृतकर्मजनितादृष्टमक कारित्वं तत् एव नमनोव्रमने जय पराजयो च जायते इति भाव इति निष्पा- पम् अगच्छि पापम् । तथाच पापार्थित्यस्यो सोऽहमनेन परीच विधिना तुलामारूढ सोऽहं निष्पाप इति प्रतिज्ञा परीक्षाज्ञान अत्यन्तमन्या तत्र यदि सुखमिति मत्सि तत्र तद्वत्परिणामा विधिना धर्मो जयते अतया धैर्यं फलमप्यन्यथा मत्सि तादृश फलेनैव अर्थं नमनोव्रमनादिक जय पराजयच मत्सि इति यद स्यादित्यन्यथ तापर्यम् ॥ १३ ॥

साहस्यशुल्याय निरर्थकं साहाय्यं चकारणम् अकारिणी इत्यने परि

बुद्धिर्महत्तमं, तत्राष्टौ धर्मा ज्ञानाज्ञानैश्वर्यानिश्वर्यं वैराग्या
 वैराग्य धर्माधर्मरूपा, बुद्धि सुख दुःखेच्छा हे पश्यत धर्माधर्माधे-
 न्यष्टौ वा, भावनायास्तरनहोकारात् अनुभवस्यैव स्मृतिजाले सूक्ष्म-
 तयावस्थानात् । अचेतनायाः प्रकृतिकाव्याया बुद्धेचैतन्याभिमाना
 न्ययानुपपत्त्या स्वाभाविकचैतन्यस्वरूप. पुरुष सिद्ध. धर्म धर्मिणोर-
 भेदात् । तत्र प्रकृतेर्महान् महतीः हकारस्तस्माद्रूप रस गन्ध स्पर्श

वाग्नि एव कारकतादिति । अतएव अज्ञानात्पूर्व, कृतस्य क्रमधर्मानाप्य
 परिशामिनीति कार्यद्वेषोऽत्र परिशाम तदितिचेतनं । अनेति 'अज्ञानिका भेदित
 दृष्टतया वशी' इत्या समानाभिवाचिभूत रजोनृणां च खोडिनां मत्तुवाजेन
 धर्मा ततोऽनुपपन्नं स्यात्तान्यर्थ । महत्त्वमिति पतदेशान्त करणतुष्यने, 'बुद्ध्यात्मक
 महत्त्वतः समान्यात्मक द्विरव्ययमभेदप्रतीक तथाचथी भानवविधा औशानां मन्मथरी
 रावि ज्ञानाज्ञानेयादि ज्ञान प्रकृति पुरुषविवर्केन दृष्टात्मनाभेदज्ञानेन अज्ञान
 तद्विरोधि दीक्षात्मनाभेदज्ञानम्, एतन्मन् अविभाज्यविध तत्र धर्मजन्मादृष्टविज्ञेय
 अनेश्वर्यम् उच्यतेविराजिभक्तिमेव' = तैश्वर्याभार दगादिभाषायागतायने देशय
 रावनिश्लिष्टतुर्विधेय, अज्ञानेव विषयव्यतिष्ठेत्तुवाविशय, धर्म समुदयहेतुमत्तत्त्वम्,
 अथर्मे दुरदृष्टम् । अतु ज्ञानेच्छादेराकथनेलात् तद्विशयज्ञानरानादी कथं बुद्धिधर्मत्व-
 मित्यत आह बुद्धेति, ताकारात्तौ तथाच बुद्धिप्रकृतिसामान्यायतन्मवि बुद्धेरिति न
 विमेषवत्त्वानुपपत्तिरिति भाव । धर्माधर्मायति ज्ञानाभादृष्टसामान्यव्यतिथिर्द,
 सामान्य विमेषभेदात् एतन्नद्वयम् । नन्वेतादृशपुरुषवचने किं ज्ञानविकृतं आह,
 शैल्याभिमानेति चेतनाः कृतीनिपादिद्वेषवर्ते, तदप्य अस्मिद्वैश्याभिमानासम्भवत्
 ज्ञान चैतन्य खोडरखोडमिति भाव । चैतन्यत्वव्यप नति, अतु पुत्र चैतन्याप्य इत्युक्तम्
 इदानीं चैतन्यत्वव्यप इत्युक्ति कार्यं सङ्गच्छते इत्यत आह, धर्म धर्मिण्यिति । तन्मार्तव्य
 पक्ष सङ्गच्छतानि सति, तथाच नान्यत् तदित्यप्यने, रसज्ञान् कार्यं, दृष्टान् निज, स्वगतान्
 वायु, जम्पादाकाशमति ज्ञान । सूत्रप्रकृतिरविश्लिष्टमिति, एतन् चदादि, अविश्लिष्ट ।
 अतन्मा । आहवति, तदाच इन्द्रियाभ्येकादय, महाभूतानि पक्ष महदादय एव प्रकृति
 देति अविश्लिष्टमिति, पुरुषसादाय पक्षविश्लिष्टमिति, पुरुषसाधु बहुविधा आहवत

शब्द तन्मात्राणीति सप्त, चक्षुस्त्वक्श्रावणं रसना श्रोत्र मनासि वाक्
 पाणि पाद पायूपस्थानि इन्द्रियाणि तन्मात्रै पञ्च महाभूतानि पृथि
 व्यसं श्रोत्राद्याकाशानि जायन्ते । तदुक्तम् “मूलप्रकृतिरविकृति
 महदाद्या प्रकृतिविकृतय सप्त । प्रोष्ठशकसु विकारो न प्रकृतिर्न
 विकृति पुरुष । पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति प्रोष्ठश ।
 चैतन्यस्य नित्यस्य स्वाभाविकेष्टानिष्टविषयावच्छिन्नत्वस्वाभाव्येऽनि
 श्चोच स्यात् प्रकृत्यधीनत्वेऽपि विषयावच्छेद्यत्वस्य प्रकृतेर्नित्य
 तथा तथैवानिर्गोचप्रसङ्गः घटादेरनित्यस्यापि स्वाभाविकचैतन्या
 वच्छिन्नत्वे दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तियः, इन्द्रियमात्रापिसौ यदि विषय
 चैतन्यावच्छेदस्तथापि व्यासङ्गानुपपत्तिरतो मनः स्वीकार्यं यत्
 सम्यग्भेन इन्द्रियस्य विषयीयचैतन्यावच्छेदनियामकत्वम् । स्वप्न
 दशाया व्याप्तत्वाभिमानिनी न नरोऽहमित्यभिमान अतस्तद्विषयमाय
 नियतविषयाभिमानस्यापारकोऽहङ्कारोऽपि स्वीकार्यं । जाग्रत्स्वप्न
 सुषुप्तिषु खास प्रख्यासदर्शनात् मश्यापार यदनुवर्त्तते यदनुहितस्य ।

चिदुज्जीवाकल्पनीया इति दृष्टादृष्टाविति भावः । ननु नित्यतेव चैतन्य साक्षाद्विषय
 सम्बन्धस्य किं महदादिमीकावशं दशादृष्टाविति चैतन्यस्यति स्वाभाविकेति
 स्वाभाविकम् अमानपेक्षणीयं यत् इष्टानिष्टावशविषये सह अवच्छिन्नत्वं अवच्छेद
 सम्बन्ध इति यावत् तत्स्वाभाव्यं तत्सम्बन्धत्वं इत्यत्र । अनिमोचं स्यादिति तत्रापि
 चैतन्यस्य निचलनं सत्येव चैतन्यावच्छेदपुरुषस्य विषयसम्बन्धस्य सोचो न स्यात् विषय
 सम्बन्धस्य सर्वत्र भोगत्वान् तदोरनित्यसम्बन्धीयमेतत् तत्सम्बन्धाविरक्तं महदादिसम्बन्ध
 सोऽपि निदानकत्वमिति भावः ननु प्रकृतेरेव विषयावच्छेदनिदानकत्वमस्तिव्यप
 काह प्रकृत्यति । ननु विषयस्य चैतन्यसम्बन्धस्यैव तत्रापि विषयतात् तान्प्रसम्बन्ध
 य सो भावः स्यात् ननु याद अगन्तविति दृष्टादृष्टावभाजानुपपत्तियः न इहमित्येति
 इष्टं न तदानीं इति व्यवहारानुपपत्तियः । व्यासङ्गानुपपत्तियेति इन्द्रियाश्च
 विषयसम्बन्धं पुत्रयत् स स्वभावाद्युपासी व्यासङ्गं तदनुपपत्ति

प्रागुक्तभावाद्ययोगि स्वीकार्यम् । तस्य ज्ञानरूपपरिणामेन सम्बन्धो
 विषयः पुरुषस्य स्वरूपतिरोधायकः, एवञ्च बुद्धितत्त्वनाशादेव
 विषयावच्छेदाभावात् पुंसो मोक्षः । भेदाग्रहाच्च चेतनोऽहं करोमीत्य-
 भिमानः ५; तदुक्तं "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वणः ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्दते" इति । सा च बुद्धिरंग
 त्रयप्रती, पुरुषोपरागः विषयोपरागः व्यापारावेगश्चेति, ममेदं कर्त्तव्य-
 मित्यत्र ममेति चेतनोपरागः बुद्धि चेतनयोर्भेदोऽग्रहात् अतात्त्विकः,
 इदमिति विषयोपरागः, तदुभयायत्तो व्यापारावेगः । बुद्धावरोप्रित-
 चैतन्यस्य विषयेण मन्थन्यः ज्ञानं, ज्ञानेन सम्बन्धचेतनोऽहङ्करोमी-
 त्युपलब्धिरित्याहुः । अत्राह,—

१ ।

योगपदप्रसङ्ग इति कथितार्थं, तथाच चैतन्यावच्छिन्नत्वं उपाधिभेदेन स्वीकार्यमिति
 भावः । अहङ्कारस्वीकारे युक्तिमाह, अहङ्काराविति, अहङ्कारार्थं "नियतविषयभि-
 माननिर्वाहाय मनो निराहङ्कार चरणं स्वीकार्यं अन्यथा अनियतविषयभिमाना-
 पत्ते, तथाच अहङ्कारस्वीकारे अविषयकाहङ्काररूपविषयक एवाभिमान इति नियतविषया-
 भिमाननिर्वाहः । नियतविषयभिमानेति नियतं नियमितं विषयं प्राप्तं ईहादि-
 वत्तं स्वीकृतमतीत्यापारी वत्तं तादृकाहङ्कार इत्यर्थः । बुद्धितत्त्वं साधयति जायति
 भादि, अत्रापारं स्वाभाव्यप्रकृतिसत्त्वं, तथाच जायदावस्थायैव लच्छेदिति अवि-
 लच्छेदात्तादिकादिदमन्वत् एवकालीयकार्ये एवकालीयकार्यत्वात्तदावस्थायामनुपपत्तेन
 बुद्धितत्त्वसंबन्धः स्वीकार्यं अन्यथा सुवृत्तिदशागम् अहङ्कारपर्यन्त्यापारविरमिन् तैस्तत्-
 कार्यान्तुपपत्तिरिति भावः । तत्र जायदावस्थायैव जायते इति, अत्र भावः बुद्धितत्त्वसंबन्धे
 इन्द्रियवर्णनिकथा तत्परिणामेनायं घट इत्यादिज्ञानेन सम्बन्धो घटादिपरिणयं स्थाकार-
 स्थावपरिणामिदुद्गम्यतेतासंबन्धोऽहङ्कारसंबन्धेन पुत्रवन्दिह पुत्रवत्पुत्रवृत्तिरिति
 संज्ञातत्त्वात्कं बुद्धितत्त्वनाशे तु तत्परिणामत्वात् घट इत्यादिज्ञानवत्त्वात्तदागम् विषया
 अहङ्काराभावनं कैवल्यादप्याजयतीत्यस्य दृष्टव्यत्वं तत्र कदापि संज्ञातं कीर्त्तयै तु न
 पुत्रमिति बुद्धेरिति । पुत्रवत्तत्त्वं तत्त्वात्तदागं जायतेवत्त्वात्तं दर्शयति, प्रकृतैरिति
 अतिव्यापारं तथा गुणैः संपूर्णस्वीकार्यं स्थावपरिणामं कदापि भवति, अहङ्कार-

कर्तृधर्मा नियन्तारश्चेतिता च स एव न ।

अन्यथाऽनपवर्गं स्यादसप्तारोऽथ वा ध्रुव ॥ १४ ॥

कृतिस्मानाधिकरणास्तावदन्नाधर्मं द्वेषेच्छा भोगस्य कृतिस्मा
मानाधिकरणात् । एवश्चेतिता चेतन स एव कृतिमात्रेव नोऽस्माक
मत चेतनोऽह करोमीतिप्रत्ययमलात् । द्रूपणान्तरमाहान्यधिति ।
यदि बुद्धिर्नित्या तदा बुद्धुपहितव्यन सर्वदावस्यानात् अनि
र्याच स्यात् यद्यनित्या तदोत्पत्त्या यास्या अनित्यभावस्यानु,
त्यत्रभायात् तथाच तदुत्पत्ते प्राक् तदाश्रितधर्मादेरप्यभावेन
बुद्धितत्त्वस्यानुत्पत्तौ नियतशरीरेन्द्रियादिकार्यस्यानुत्पत्तौ असप्तार
स्यादित्यर्थ ॥ १४ ॥

चार्वाकस्तु भवतु चेतनधर्मीऽदृष्ट चेतनय न नित्यविभु किन्तु
काम्याकारपरिणतभूतविशेष गौरीऽह जानामीति प्रतीत्या रूप
वक्षमिहेरित्यत्राह, —

अङ्गनित्यवयव तेष विदुः आत्मा अन्तरात् परं तत्रापि उदय कर्तुं
शक्ति मन्वते इत्यथ । बुद्धित सपत्न्य भेदप्रदयताय तुरन्तय दद्यति सा धेति
सपराह ह्यस्य मनेऽभिव्याप्ति चेतनीपराह पुरुषस्यस्य स न दयमन्तमुत्तम न
विनातु नाहयवैदनायतिव्यवहारात्तात्त्विक विषयोपराह विषयाशारेण बुद्धि
तत्त्वस्य परिचय स च नि शानाभङ्गत्वव्यवहितिनेष वा लक । सत्यमपयण
पूर्वोक्तपुरुषोपराह विषयोपरागाधीन व्यापाराय सतस्यस्य घटादेशवमाह तेष
कपय मन्वथवसाधी व्यापारवैद इत्यथ । प्र नैव सत्यस इति प्रावेन अर्थ घट इति
प्रावेन सत्यस वैदव्यवहारात्त्विक सत्यस चेतनोऽह करोमि इत्यायमलक्षिपन्त्याथ ।
नियन्तार प्रतीजका बुद्धितत्त्वलाभुत्पत्तिविति क्तममाद प्रति अहहस्य हेतुनादिति
मात्र ॥ १४ ॥

दृष्टान्तरात्प्रियाताकस्य मतमुत्पत्त्य निरर्थ्यति आवाकविषयां ननु घटादेशे
चेतनस्य स्यात् भूतव्याप्त्या आह आवाकारेति तथाच अन्तरापरिणतभूत

नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यो नैकं भूतमपक्रमात् । १

वासनामंक्रमोनामि न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥ १५ ॥

शरीरस्य चैतन्ये वाच्यदशायामनुभूतस्य यौवने स्मरणं न स्यात्
चैत्रदृष्टस्य मतेषाम्स्मरणमिव । न च वाच्य यौवनयोरेकं 'शरीरम,
अपक्रमात् पूर्वशरीरविनागात् परिमाणभेदेन द्रव्यभेदात् पूर्वपरि-
माणनाशस्याप्रयत्नाशङ्केतुत्वात् । न च कारणानुभूतस्य कार्येषु
स्मरणं स्यादिति वाच्यं । वासनानक्रमाभावात्, अन्यथा मन्वानु-
भूतस्य गर्भस्थेन स्मरणापत्तेः । ननुपादानवासनाया उपदेष्टे संक्रमः
स्यादित्यत्र, न च गत्यन्तरं स्थिर इति स्थिरे स्मरणपक्षे पुञ्जात्
पुञ्जान्तरोत्पत्तेरभावात् कारादि शरीरस्योपादानं वाच्यं, तथाच
विच्छिन्ने कारादौ तदनुभूतस्य स्मरणं न स्यात्, खण्डशरीरे विच्छिन्न
कारादेरनुपादानत्वात् । न च परमाणूनां चैतन्यं तेषाम् स्थिरत्वात्
स्मरणं स्यादिति वाच्यम् । तथा मति स्मरणस्यातीन्द्रियत्वममहात्

विशयस्य चैतन्यवत्त्वं न तु मूलसामान्यमिति भावः दृष्टवत्त्वविधुषिति चेतने इत्यादि ।
पूर्वशरीरविनाशादिति तथाच पूर्वशरीरनाशं विना शरीरान्तरोत्पत्तिर्न संभवति द्रव्योपत्तौ
द्रव्यस्य इतिवत्त्वत्वात् इति भावः । ननु पूर्वशरीरस्योपपत्तेन तर्हितं न तु शरीरान्तरं
तर्हिरेकं शरीरमिति प्रथमिज्ञानादिवत् चार, परिमाणभेदेन द्रव्यभेदादिति, तथाच
जात्राद्यनववत्त्वेन प्रथमिज्ञानमिति भावः । ननु परमाणुभेदे एव कथं इत्यभेदक
पक्षेऽपि च इत्ये पक्षपरिमाणनाशानन्तरमन्तरपरिमाणोपपत्तिमुक्तदिवत् चार, पूर्व
परिमाणनाशमिति । ननु शरीरान्तरोत्पत्तेः अत्र इति एव सम्यक् श्रीकृष्ण उवाच
कारणनिवृत्तसंस्कारस्य कार्यानिवृत्तानुत्पत्तिसंभवमित्याह, न चेति । वासनानाशकामात्रात्
वासना संस्कार, संक्रमणं वासात्तच्छिन्नस्य, तथाच प्रधानाधिकरणपक्षे संस्कार
कारणपक्षेऽनुत्पत्तिसंस्कारेण कारणनिवृत्तसंस्कारस्य कार्यानिवृत्तानुत्पत्तिसंभवः न संभवतीति
भावः । अन्यथा विनिर्वाहकस्यो अस्कारकारणयोः ईदृश ईदृश इत्यर्थः, उपदेष्टे
इत्येव इति तथाच पूर्वस्य उपपादानकारणं न नामा तथा विनियुक्तत्वात् इति

तन्निष्ठरूपादिवत् करपरमाण्वनुभूतस्य विच्छिन्नकरपरमाण्वसन्नि-
धावस्मरणप्रसन्नाच्च ॥ १५ ॥

नन्वनु-क्षणमद्द तथाच पूर्वपूर्वपरमाण्वनुभूतेनोपादेयोत्तरोत्तर
परमाण्वुच्च इति न स्मरणानुपपत्तिरित्यत्राह ।

न वैजात्यं विना तत् स्यात् न तन्मिन्ननुमा भवेत् ।
विना तेन न तत्सिद्धिर्नाध्यक्षं निश्चयं विना ॥ १६ ॥

वैजात्यं कुर्वद्रूपत्वं विना न तत् चणिकत्वं स्यात् मिद्वरतीत्यर्थः ।
स्थिर एव योजादौ सञ्चारिणामानाभाभ्यामेव कार्यजन्माजेश
नोरुपपत्ते योजत्वादिनैवाहुः प्रदिजनकतोपपत्ते, योज्यत्तिमैदा-
भावे कुत चणिकत्वं स्यात् । तस्मिन् जातिविशेषे च ऐन्द्रियक
वृत्तावतीन्द्रियत्वेनाभ्युपगम्यमाने सत्त्वनुमाने न स्यात्, धूमकुर्वद्रूप

भाष । स्थिरपच इति पुञ्जीत्यनेरभावाद्दित पुञ्जीत्यनेरसौकरादित्यर्थः, तथाच
चणिकत्वमेव नान्य यौवनशरीरेण परमाण्वुपग्राहकतया सपदाभावाद्भवति वासना
सकमसञ्चारिणि स्थिरपचे तदभावाच्च सकलम समवतीति भाष ॥ १५ ॥

अथमद्दवादिद्वीदमतस्तथाप्य निरस्तति, नन्वस्मिन्ना दना, अथमद्द भावनात्म्य
स्योपस्थानवद्वितीशरकालप्रतिष्वसप्रतिधोवित्, एतं सत् तन्चणिकम् इति बीजाना
सिद्धान्तः । एतन्मते परमाण्वुपग्राहकत्वात् न सञ्चारिणोऽप्यनुपपत्तिः ।
पूर्वपरमाण्वुपग्राहना विनाशान् अतः पुञ्जान् पुञ्जानुपपत्तिरित्यनेन तथा सिद्धान्त
नयाच पूर्वोत्तरशरीरयोश्चपादाभावादिप्रमाणेन वासनासञ्चारकत्वान्न न प्रागुक्तपरमाण्वुप-
पत्तिः । चणिकत्वं विप्रतिपत्तिं सत् स्योपस्थानवद्वितीशरकालप्रतिष्वसप्रतिधोवि न
वा इत्येवदया अतः भाषकोऽपि बीजाना निपथकोऽपि नैदाधिक्यानाम् । वैजात्य
कुर्वद्रूपत्वं इति कुर्वद्रूपत्वं जातिविशेषः, अत्रापि भाष योऽस्तेन यदि बीजानाम् अद्वुर
कारणत्वं तर्हि तदप्यनुभूतयोऽपि अद्वुरत्वस्यापि अतः बीजानाम् अद्वुरकारण
त्वान्प्रसक्तं कुर्वद्रूपत्वं अथस्मन्नुपेय, सन्मूर्च्छारपि यदि बीजाना स्थिरत्वं तदा
तु यथासौमिदि कुर्वद्रूपत्वस्यापि तदापि तदवत्त्वं स्यात् अतः अचरत्त्वमिति, तथा

वह्नित्वादिनेः यद्भादेहेतुतया विनक्षयस्वकार्यजनकत्वेन मभा-
 वितस्य विजातीयधूमस्यैव वह्नियन्त्यत्वमभावनयां धूमसामान्ये
 हेतुत्वानिर्णयान्, तथाच कार्य-कारणभावरूपवियक्षयाधकृतका-
 धोत्वव्यामिनिर्णयस्यासम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति । तेनानु-
 मानेन विना च क्षणिकत्वस्यासिद्धिः तस्यानुमानैकगम्यत्वात् । न च
 तत्र प्रत्यक्षमेव मानमिति वाच्यम् । निर्धिकल्पकस्यैव तन्मते विषय-
 जन्यतया प्रामाण्यं, तस्य च सविकल्पकोत्प्रेयतया क्षणिक इति
 सविकल्पकस्यासिद्धावसिद्धेः । किञ्चाद्भ्रुकुर्वद्वूपत्वं न क्षातिः शान्ति-
 त्वादिना मद्भरात् शान्तित्वमपहाय यवे तस्य सञ्जात् शान्तित्वस्य
 कृशूनस्ये गान्धी तदपहाय सञ्जात् कुर्वद्वूपे गान्धी तूमयोः समा-

१

भाप प्रयोग वीजादिषु चर्चितं कुर्वद्वूपत्वादिति । एतच्छते निवसति, स्थिर एवेत्या-
 दिना, कुर्वद्वूपत्वं कथंति तथाच कुर्वद्वूपत्वेतुनाः सञ्चितानुमानं, कुर्वद्वूपत्वा
 सिद्धी न सञ्चितवर्तिहेतुनि भाव । हेतुवद्वृत्तविति इन्द्रियजन्यवयवमीषा-
 वतादिदके, सत्तेन्द्रियनेत्रहेतुवद्वृत्तव इति धनेन धूममात्राये इन्द्रियानुमानाहेतु
 सेद्धिः अत्रनकुर्वद्वूपत्वावैषय्यं नूनकुर्वद्वूपत्वावैषय्येहेतुत्वनिर्देशान् तादृशकार्य-कारण-
 भावद्वयवृत्तवतां धोत्वव्यामिनिवयवधनेन धूमसामान्यनिर्णयत्रिसामान्यानुमानस्य
 सिद्धाविति अत्रनकुर्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं विद्वद्वूपत्वं
 न नक्षरिण इति पूर्ववद्वूपत्वं निवसत्, कुर्वद्वूपत्वावैषय्येहेतुत्वनि धनेन एतेन एतद्वयवमी
 निवसतासञ्जात् । न हि वीजादी कुर्वद्वूपत्वं एतद्वयवमी, वीजादी कुर्वद्वूपत्वं अहुरीत्
 सदाधूमवत्तम् । एतद्वयवमी कारणतद्वयव परिहृत्वाधूमवत्तद्वयवमीव सत्तद्वयवमी
 कार्यहेतुत्ववैषय्यवयववद्वयववत्तद्वयवमीव कार्यहेतुत्ववैषय्यवयववद्वयवमीव कार्यहेतुत्ववैषय्यवयववद्वयवमीव
 धूमवत्तद्वयवमीववत्तद्वयवमीव न सञ्जादीत वनिर्णयैव, धूमवत्तद्वयवमीव ।
 विद्वद्वयवमीववत्तद्वयवमीव अत्रनवत्तद्वयवमीववत्तद्वयवमीव, सञ्जादीवत्तद्वयवमीव, विद्वद्वयवमीव
 तीवद्वयवमीव अत्रनवत्तद्वयवमीववत्तद्वयवमीव, इन्द्रियजन्यवयवमीववत्तद्वयवमीव अत्रनवत्तद्वयवमीव
 निवसे हेतुत्वनिर्णयैव, एतेन अत्रनवत्तद्वयवमीववत्तद्वयवमीव इतिवत् । एतद्वयवमीव
 वत्तद्वयवमीववत्तद्वयवमीव विद्वद्वयवमीववत्तद्वयवमीव, सञ्जादीवत्तद्वयवमीव

वेद्यादिति । अतएव रजतत्वादिन्यायं नानैव घटत्वं, विजातीय-
संस्थानवदवयवकत्वरूपमुपाधिमादाय घट इत्यनुगतधीरिति ॥ १६ ॥

। नन्वसु सगिकत्वे सन्देहः, न च प्रत्यभिज्ञावन्नेन स्थैर्यसिद्धौ कथं
‘म इति वाच्यं, स एवायं घट इत्यत्र सन्देहसत्त्वात् अत्राह,—

‘स्थैर्य-दृष्टयोर्न सन्देहो न प्रामाण्ये विरोधतः ।

। एकतानिर्णयोयेन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

स्थैर्ये न सन्देहस्तस्य प्रत्यभिज्ञया विपयीकरणात् । न च
प्रत्यभिज्ञानरूपे, तस्यापि तदनुव्यवसायेन निर्णयात्, प्रामाण्य

आपादकाभावनियामकं य तर्कं धूमो यदि वज्रिवाभिवर्गी स्यात् वज्रित्यो न स्यात्
इत्येव रूप तदधीनेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षादेव चक्षिकत्वविहितिव्यव साह, नाप्यवमिति
अत्राप्य निर्विकल्पक, निश्चय वज्रित्यर्थः, अक्षिकत्वविशेषाभावात् तदनुमेय चक्षिकत्व-
निर्विकल्पकमित्यर्थे, इन्द्रजनेन तात्पर्यादि वक्ष्यति, न च त्वेतादित्य, निर्विकल्पकत्वे
वेद्यादि, बीडमते विषयत्रय प्रत्यक्ष प्रमाण तत्र निर्विकल्पकमेव, घटादे चक्षिक
तथा घटाद्युपतिरतीत्यप्यजातस्य घटादेवविकल्पकस्य घटादेवविषयतन्मत् न सम्भवति
कार्यनियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वात् । न च प्रत्यक्ष इति विषयस्य काश्चिदभावेन
कारणत्वात् निर्विकल्पक प्रत्यक्षे क्वचि विषयस्य कारणत्वनिर्वाह निर्विकल्पकोपपत्तिदये
विषयाभावात् इति वाच्यम् । एतन्मते सर्वत्र निरतपूर्ववर्तितत्वेव कारणत्वदपत्त्वात् ।
तथाच निर्विकल्पकस्य नियन्त्रणपरमत्वावस्यविकल्पकोत्रयतया नियन्त्रणपरिप्लवकत्वविकल्प
कात्रिदा चक्षिकत्वनिर्विकल्पकत्वमिति भावः । अतएव सङ्गच्छते क्वचिदनेनोक्तं
“बीडमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं न तु नियन्त्रणपरमावस्यविकल्पकं तत्र निर्विकल्पक
विकल्पकोत्रयमिति विद्वान्”, अत्रने च चक्षिकत्वनिष्पत्त्याभावात् सङ्गच्छे अक्षिकत्व
निर्विकल्पकत्वसम्भवीति भाव इति ॥ १६ ॥

चक्षिकत्वसन्देहः, सि स्थैर्याविज्ञा चात्तानिर्णयितमिति इति अत्रने ननिवादिता,
‘एव सन्देह स्थैर्ये, प्रत्यभिज्ञायाः, प्रामाण्यत्वात्, प्रत्यभिज्ञानरूपत्वात् वा, वाच इत्याह,
स्थैर्ये स्थैर्येति स्थैर्ये चक्षिकत्वाभावे न सन्देह इत्यत्र, एव सङ्गच्छते टीकार्था तले-

कारणं सर्वस्य स्यात् । द्वितीये उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तद्वेष तादवस्थ्यात् औपाधिकत्वेऽनवस्था । किञ्च कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे उत्पत्तेरारभ्य कार्यं स्यात् तत्राह,—

हेतुशक्तिमनादित्य नीलाद्यपि न वस्तुसत् ।

तद्युक्तं तत्र तच्छक्तमिति साधारण्यं न किम् ॥ १८ ॥

हेतुशक्ति कारणत्व, अनादित्य अनिश्चित्य, नीलाद्यपि न वस्तुसत् न प्रामाणिक, तथाच यत् पारमार्थिकं तत् साधारण्यं यथा नीलादि, कारणत्वञ्च यदि न साधारण्यं अतो न परमार्थसदित्यपि न स्यात् दृष्टान्तस्थानित्यस्य नीलस्य कारणत्वस्वीकारेण सर्वताभावात् नित्यस्य नीलादे प्रमाणागोचरत्वात् । किञ्चेत्याद्युक्तं दूषयति तद्युक्तमिति तद्युक्तं सद्कारियुक्तं तत् कारण, तत्र कार्यं शक्तमिति

तदेवमनात् परमात्मताधर्ममिति स्वगादस्यधर्मस्यैतत्त्वम् । स्वाभाविक धर्मोन्नीतत्वादेतत् स्वकित्वात् नित्यमित्येव न तु किञ्चनैवम् अपाधिक किञ्चनैव, नीलस्य सर्वान् घटीत्यादि यथा यत् नीलं तत्र सर्वान् घटी नीलं तथा यत् कारणं तत् यत्तान् घटि कारणं स्यादित्यं सर्वस्य स्यादिति तेषाम् कारणत्वव्यासाधारण्यत्वं वक्तव्यं नित्यं न कारणत्वं पारमार्थिकं नीलादिरिव साधारण्यैव तच्छास्त्रितं भावः । कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वं दोषाकरभावे निश्चयि तत्त्वतः कारणमिति सिद्धस्य प्रकृतत्वात्तद्विषयकान् घटीस्य घटीत्वमित्येव अद्वैतकारित्वमवधारयति एव स्यादित्येव । नीलाद्यपि न वस्तुसत्तिति यदि नीलाद्यपयो कारणत्वापत्त्या तदा कारणत्व प्रामाणिकत्वमवश्यमस्तीकार्यं कारण प्रामाणिकत्वस्य कारणत्वात्पत्त्या तदा यत्तान् घटि कारणमित्येव तच्छास्त्रितं कारणत्वं इति व्याख्या प्रथमं साधारण्यत्वं पारमार्थिकत्वव्यापकत्वनिश्चय उक्तत्वात् कारणत्वञ्च यदि न साधारण्यत्वं इत्यादिभ्यां च परमात्मैव याम्नाभवात्तुल्यत्वं ईदृशं तदुक्तं तद्विषयकत्वं एतद्वैतमिति इत्यपि न स्यादिति एतद्वैतमात्रं न समीचीनं स्यादित्येव अत्र हेतुसाह दृष्टान्तमिति कथं विना अभावात्तिति कारणं विना अदुष्पत्त्यादित्येव, तथाच घटी यत्तुल्यत्वे च तदुक्तत्वात् अत्र इति विद्यमानम्

नीत्यन्तेरारम्भ कारणत्वम् । कारणत्वस्य साधारण्ये चैष्ट्यापत्तिमाह
इति साधारण्यं न किमिति, नीत्यादेरपि सर्वसाधारण्यं यत् सर्वे
द्रव्या नीत्यत्वादिना व्यवहियमाणत्वं तादृगञ्च साधारण्यं सहकारि
युक्तस्य जनकत्वमित्यस्यापि तथा व्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ १८ ॥

नन्वात्मनिष्ठमदृष्टं नामान्यं निव्यविभोक्तस्य कालतो देगतद्य
व्यतिरेकामावात् व्यतिरेकमङ्गलतान्दयभ्यैव कारणताप्राप्तकत्वात्,
तद्व्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्यैव कारणतात्मकत्वाच्च
तथाच समवायिकारणमात्रे असमवायिकारणनिमित्ताभ्यामपि
न कार्ये जननीयं तत्प्रत्ययमद्राभ्यामेव ताभ्यां जननादित्यदृष्टस्य
निव्यत्वापत्तिं तथाच न प्रतिनियतात्मदेगच्छान्नीनभोगजनकत्वं
कम्प्यते इत्यावाह,—

नीत्यकारणव्यतिरेकत्वमकारणत्वमन्यत् तदेवमदृष्टान् कारणत्वसाधारण्यं कल्पं न
निश्चिनोति सात् तन्मया न कल्पनीयत्वं साधयत्तु वि निव्यव्यतिरेकत्वान्न कारणत्वसा
धारण्यमङ्गलं विज्ञानियतं यत् नित्यापत्तिं अत्यन्तान्निमित्ते नित्यावस्थानोपपत्तिश्च
साधयति । सरान् कल्पनीयत्वं मय इति न कदापि न कल्पति नीत्यत्वस्य प्रीतगित्वाप्राप्त्या
यदि सर्वेषु च इत्यन्यत्वं यत् तदा तादृगञ्च साधारण्यं साधयन्त्यापत्तिश्च इत्या
पत्तिमाहव्यतिरेक इति साधारण्यं न किमिति मूलत्वं एवमप्युक्तं सर्वसाधारण्यं वि
त्तु कल्पनीयत्वं यत् तदा तादृगञ्च इति न कल्पति ॥ १८ ॥

नीत्यादृष्टत्वं निव्यविभोक्तस्य कारणत्वस्य प्रतीति इति अदृष्टं अतिनिमित्तं निव्य-
विभोक्तस्य प्रीतगित्वापत्तिश्च, साधयन्त्यापत्तिं न विवक्षयन् प्रीतगित्वापत्तिं कल्पनीयत्वं
कल्पनीयत्वं यत् तदा तादृगञ्च साधारण्यं साधयन्त्यापत्तिश्च इत्यापत्तिं साधयन्त्यापत्ति-
माहव्यतिरेक इति साधारण्यं न किमिति मूलत्वं एवमप्युक्तं सर्वसाधारण्यं वि
त्तु कल्पनीयत्वं यत् तदा तादृगञ्च इति न कल्पति ॥ १८ ॥

“पूर्वभावो हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधोरन्यथा न हि ॥१६॥”

व्यतिरेकगर्भे न कारणत्वं किन्त्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तनी-
भावः । हि हेतो, यतो ग्राहको न व्यतिरेकः धर्मिग्राहकमानेनापि
तस्य प्रमापुणात् द्रव्यतो मीयते येन केनचित् व्यापकस्य नित्यस्या-
दानः येन केनचित् प्रमीयते, अन्यथा धर्मिधीरेव न स्यात्, तथाच
धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धं तस्य हेतुत्वं, घटादिकं प्रति कपालादेरन्वय-
व्यतिरेकदर्शनात् समवेतकार्यं प्रति द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन कारणत्वस्य
कल्पनात्, पृथिव्यादिव्याधे परिश्रमेण ज्ञानेच्छादौ पृथिव्यादिभिद्य-
समवायिनः सिद्धिः । वस्तुतस्तु समवायिकारणताघटकोऽन्योन्या-
भावाः, यत्र कपालं तत्र घटवदिति तत्त्वं यो न आत्मा न तत्र
ज्ञानादि । इति धीसम्भवात् । एवं यो न कालस्तत्र सम्बन्ध-

पाषाणाम् षडष्टवस्तुमिति भावः । पूर्वभावोऽपीति हि एतत् पूर्वमित्येव हेतुत्वम्,
अतः नित्यस्य कालत व्यतिरेकानतिशेधिनः, व्यापकस्यापि हेतुतो व्यतिरेकापत्ति
योगिनोऽपि, आश्रय तद्हेतुत्वं येन केनचित् प्रमापेन धर्मिग्राहकप्रमापेन मीयते निश्चेतु
कल्पते, अन्यथा घटत्वभावे न धर्मिधीरेव सिद्धिर्गोचरे, इति कारिकायाः । व्याख्यायां
ग्राहको न व्यतिरेक इति तत्वादान्तरव्यतिरेकसिद्धस्य न कारणताघटकमान्य प्रति हेतुत्व
निति भावः । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धमिति, प्रमापेन ज्ञानेच्छादिक समवायिकारणजन्य
समवायिकारणत्वसिद्धिः, हेतुत्वप्रमापेन इतरवाचनघटकारणत्वं पाषाणं ज्ञानादि
इत्यनुमानेन इतरवाचनघटकारणत्वं आश्रय सिद्धौ तत्र हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वं
निति वाच्यम् । अथ ज्ञानादे पाषाणसम्भवेति सिद्धे यत् अन्य सत् यत्सम्भवेत भवति
तत् तत्समवायिकारणकं भवति इति समासतोऽज्ञाता आश्रयसमवायिकारणकत्वमित्ये
साध्यत्वं परन्तप्या ना हेतुत्वस्य धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् । अत्रादिकं प्रतीति तत्प्राच
अन्य व्यतिरेकाभां घटादिकं प्रति कपालादे, समवायिकारणत्वे सिद्धे परिश्रमेणोरिति

विशेषेण न घट इति निमित्तकारणस्याधिकरम्भीभूतस्य कारण-
ताप्यन्तोन्माभादरूपव्यतिरेकेण याज्ञा । एवञ्च माया-प्रकृत्यविद्यादि-
प्रदमथेतत्परमिति न "मायिकं जगत्" इत्यादिश्रुतिविरोधः,
तथादाहटाधिठाहृतया ईश्वरसिद्धिः ॥ १८ ॥

स्तवकार्यमग्राहकश्लोकमाह ।

इत्येषा सहकारिगणित्समा माया दुरुन्नीतितो-

मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।

देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकक्षोलकीलाहलः

साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं वधातु गान्तो मम ॥२०

इति प्रथमः स्तवकः ।

इति स्तवकप्रथमो, यम्येगस्य सहकारिगणितः कारणं, एषा सह-
कारिरूपा माया, यममत्वं सर्वकार्यापिष्येयत्वात्, दुरुन्नेयत्वात्
साहायान्मायापदेऽदृष्टे मक्षणा, मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तस्वप्नान
प्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या, उदिता उक्ता, यथै देवो मम मनसि

वाहेन मनरेणार्थगतं इति उच्यते उच्यते इत्युक्तिरिति भावः । कारणवत्त
व्यतिरेकस्यैवेति भावः साहाय्यवत्त्वं इत्युक्तेः उच्यते इति । निमित्तकारणयो
रुक्ता मममतिवशात्त्वं एता इति । साहाय्ये निमित्तकारणम् इत्याह, एवमित्युक्तिः,
मममतिवशेण साहाय्यवत्त्वं इत्युक्तिः । अहंकारवत्त्वं अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः,
अहंकारेण अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः । अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः, अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः
इत्युक्तिः । ॥ १८ ॥

"इत्येषा इति" "इत्येषा इति" इत्युक्तिः अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः,
इत्युक्तिः । अहंकारवत्त्वं अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः, अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः,
इति अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः । अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः, अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः,
अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः । अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः, अहंकारवत्त्वं इत्युक्तिः

स्रविषयां सावाद्भिरति साचाकारि ज्ञानं, बभ्रातु जनयतु साच्चि-
तया साचीभूय, निर्णायकतया साचित्वं, शान्तः रागादिसुषुभ्यः
प्रपञ्चस्य मित्याज्ञानादेः कलोलः मित्याज्ञानपरम्परा, तस्याः कौला-
हलः किंवदन्ती सा विरता यश्चादिति ॥ २० ॥

इति प्रथमस्तवकव्याख्यानम् ।

द्वितीयः स्तवकः ।

अन्यथापि परलोकसाधनानुष्ठानसम्भवादिति द्वितीयविप्रति-
पत्तिः । अन्यथा ईश्वरं विनापि परलोकसाधनं यागाद्यनुष्ठान
सम्भवति यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदमन्यत्वात् नित्यनिर्दोषतया
च वेदस्य प्रामाण्यं महाजनपरिश्रहाच्च प्रामाण्यस्य यह इति वेद-

इति वाच्यम् । शीवविशेषरुपाय संनश्रमकाकनिहज्यावारविशेषे सायापदन शक्तान् ।
कारिकायां प्रबोधभयत इति प्रबोधान् तल्लक्षणान् भयम् अहटलामरुप तयादिशब्दं,
एतत्कारिकायां विज्ञोति तल्लक्षणविरभल्लादिति । अविद्येति विरोधार्थकतया त वदन् ।
अपविद्याविद्येतिशेषः ॥ २० ॥

इति श्रीकामाख्यानाथनकराजौग्यविरचितार्था कुसुमाधरिशास्त्राविरतो
प्रथमस्तवकव्याख्याविरति समाप्ता ।

द्वितीयां मौमासहविश्रान्तपत्तिमुत्थापयति, अन्यथापीति, तथाच वेद औश्वेयो
न वेति विप्रतिपत्ति, अत्र विधिबोद्धिर्बोद्धिकार्ता, निषधकोटिर्गोलासकानाम् ।
अथवा यागादौ वेदत्रयेदसाधनतायमा साभ्याप्यक्तुदयार्थज्ञानपूर्विका न वेद्यदिदया
विधितपत्ति, अस्यापकयार्थज्ञानपूर्वकत्वमादाय सिद्धसाधनकारणाय सादाक्यति ।
निषेधोपपत्ति नित्यतया निर्दोषतया शेषं निर्दोषं अत्र प्रसादाद्यन्तमदावत्

कारणतया नेत्ररसिद्धिः, योगद्विसंन्यादिप्रकारकपित्तादिपूर्वक
एव वा वेदोऽनु इत्यत्राह,—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।

तदन्यस्मिन्न विप्रज्ञासान्न विधान्तरसम्भवः ॥१॥

यादौ प्रमा वक्तृयथार्थवाक्यार्थधीरूपगुणत्रया इति गुणाधार-
तया ईश्वरसिद्धिः । ननु सकर्तृकेऽनु यथार्थवाक्यार्थधीर्गुणः अकार्तृके
च वेदे निर्दोषत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमनु, महाजनपरिग्रहेण च
• प्रामाण्यग्रह इत्यत्र आह सर्गप्रलयसम्भवादिति, प्रलयोत्तरं पूर्ववेद-
नागादुत्तरवेदस्य कथं प्रामाण्यं महाजनपरिग्रहस्यापि तदा अभा-
यात् । गण्डस्थानित्वत्वम् उत्पन्नोपकार इति प्रतीतिसिद्धिं, प्रवाहा-
विच्छेदरूपनित्वत्वमपि प्रलयसम्भवात्प्रामाण्येति भावः । अपित्ता-
दय एव पूर्वसर्गादौ पूर्वसर्गाभ्यस्तयोगजन्यधन्वांस्तुभवात् साक्षात्-
क्षतधकन्तार्याः कर्तारः सन्तु इत्यत्र आह तदन्यस्मिन्निति, विश्व-

पुरधारणीतत्वं तदाच धनञ्जय वाक्ये वक्तृधीश्वरामाद्यवयवधर्मेति निन्द्यभारतकृ-
वेदे वक्तृतासम्भवात् नासीति भावः । ननु वेदस्य प्रपञ्चसिद्धित्वं कथं वक्तृतासम्भ-
वस्य इत्यत्र आह, ईदमेति तदाच वेद प्रमाथ महाजनपरिग्रहीतत्वादिकनुमानेन
वेदशास्त्राग्रह इति भावः । नेत्ररसिद्धिरिति, तदाच वेदो न हीरवेव निरालम्बि-
त्यनुमानेन वेद सकर्तृको वाक्यार्थधीश्वरानुमानस्य साक्षात् नेत्ररसिद्धिरिति भावः । वेदस्य
वक्तृगुणत्वत्वत्वेऽपि वक्तृत्वसिद्धिरिति, योगिनि, तदाच सर्वज्ञा अपित्तादय एव वेद-
कर्ताः अदृश्यादिज्ञानात्वेति न नित्यसंज्ञसिद्धिरिति भावः । कारिकाया प्रमाया
इति, वक्तृताः जन्मप्रमाया परतन्त्रत्वात् पराधीनत्वादित्यर्थः । व्याख्याया गण्डोपनि-
शादि, तदाच वेदतन्त्रा गण्डो जगत्पुण्यत्वात् प्रमायात् साधुव्यवहारविधि सम्भावने-
ऽनुमानेन इतरवाच्यमहाज्ञानम् वक्तृगुणादीदीदृश्यात्पुण्यत्वं सिद्धे वेदजन्मप्रमायाधकन्त-
परार्थवाक्यार्थधर्मेण वक्तृत्वत्वमेतत् प्रामाण्यदिननुमानेन इतरवाच्यमहाज्ञानादीदृश्यादि-
रिति भावः । महाजनपरिग्रहेऽपि इतरवाच्यता महाजनधीश्वरवेदार्थः । सर्वज्ञत्व-

वर्षादिवद्भूषोपाधिर्वृत्तिरोधः सुप्तुप्तिवत् ।

उद्भिद्दृष्टिकवद्दृष्यां मायावत् समयादयः ॥ २ ॥

यथा वर्षादिनस्याव्यवहितवर्षादिनपूर्वकत्वे माध्ये रात्रिविशेषा
वच्छिन्नरविकालपूर्वकत्वमुपाधिस्तथाहोरात्रस्याव्यहिताहोरात्रपूर्वक
त्वेऽव्यवहितसंसारपूर्वकत्वमुपाधि, भूषोपाधि संसारावच्छेदक
कालोपाधि स एव उपाधिरित्यर्थः । सुप्तुप्तिकाले कतिपयव्यक्ति
निष्ठभोगजनकादृष्टनिरोधवत् कालविशेषात् समस्तात्मना समस्ता
दृष्टनिरोधस्तदिदमुक्तं वृत्तिरोधः सुप्तुप्तिवदिति । उद्भित् शाकविशेष
तस्य यथा तण्डुलकणात् शाकविशेषबीजाच्च उद्भव, यथा वा वृद्धि
कस्य गामयादृष्टिकाच्च उद्भवस्तथा कालविशेषेऽदृष्टविशेषात् ज्वलात्
इदानीञ्च ब्राह्मणात् ब्राह्मणोत्पत्ति वैजात्यस्य कार्यतावच्छेकत्वात्
व्यभिचारः । यथा मायावी सुप्तसंचाराधिष्ठितदारुपुत्रकं कृत्वा
दारुपुत्रक घटमानयेत्यादि नियोज्य घटानयन सम्पाद्य बालकस्य

क्षीणभागजनकतवधि पश्यवहितम् इत्याहुः । एकदा नाशपलागुपादस्य फलरत्नेन
शान्तीयतिवन्धकलकल्पनादेवोपपादनीय तथाच कालोपाधि भूषोपाधि कालोपाधि
त्यादिव्यवहितद्वयच्छेदेन माध्यविवृत्तिरोध इति भावः । सुप्तुप्तिवदिति एकदा सुप्तस्तादृष्टस्य
फलजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । घटा दसप्रदाशोच्छेदात् घटादिप्रदाशोच्छेदादित्यर्थः ।
कारिकायां तथा दर्शयति तथाकल्पित्वादनवदवहेतुवदित्यर्थ, अदिना प्रदादिपदि
यत् । प्रयमनाथकस्तु इति व्याख्यायां दधीत्यादिना यथा तथादिनम् अव्यवहित
तथादिनपूर्वकं तथादिनत्वान् मात्मनिष्ठवर्णाग्निवदित्यस्य तथादिनत्ववहेतुं कार्येण
सिंहान्तरराश्रवच्छिन्नरत्नविस्तरकालाव्यवहितपूर्वकत्वदमेव उपाधिना क्षीयपित्तन
भाववहिततथादिनपूर्वकत्वनिर्दिष्टानवमवान् तथा अक्षीरायम् अव्यवहितहोरात्र
पूर्वकम् अक्षरायत्वान् मात्मनिष्ठहोरात्रवदित्यस्य अक्षीरायत्रयो हेतु अव्यवहितसंसार
पूर्वकत्वदमेव भूषोपाधिना सावधित्वेन माध्यविवृताहोरात्रपूर्वकत्वनिर्दिष्टवित्तन
वर्णितं उद्भित्तगणपयम् । अथ तथाकल्पनदिनात्मनिष्ठ कलकट विहायनरराय

व्युत्पत्ती प्रयोजकस्तथेश्वरोऽपि प्रयोज्य-प्रयोजकभावापन्नं शरीरद्वयं
परिगृह्य व्यवहारं कृत्वा तदानौत्तमानां शक्तिं प्राड्यति । एवं
घटादिमन्त्रदायमपि स्वयं कृत्वा शिष्यति, तदिदमेतत् मायावत्
समयाद्य इति । समयः शक्तिग्रहः ॥ २ ॥

बाधके निरक्षे साधकमप्याह,—

जन्म-संस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्याय-कर्मणोः ।

ज्ञासं दर्शनतोऽज्ञासः सम्प्रदायस्य मौयताम् ॥ ३ ॥

सम्प्रदायस्य वेदादिमन्त्रदायस्य ज्ञासोऽनुमीयतां, कुतः जन्मादे-
र्ज्ञासदर्शनात् । प्रयोगश्च वेदादिमन्त्रदायोऽयमत्यन्तमुच्छिद्यते
कृत्मानत्वात् प्रदीपवत् । स्वरूपासिद्धुद्गारायाह जप्तेति । पूर्वं
मानसः प्रजासूतः पुत्रमाचार्यिताप्रयुक्तमैयुनजाः सम्प्रति सधोग-
कामिप्रवृत्त्यावर्जितजन्मान इति जन्मज्ञासः । पूर्वं चरुप्रभृतिषु

वर्षिष्वराधिकाकरवकाशान्तरवर्षितपूर्वकत्वस्य उपाधेः साधनाभ्यापकत्वम् । “बाधोऽनु-
दिपाद्यतद्राविमदोरात् कमान् कर्मन्” इति नियमेन जन्मादिनिर्गमं शक्तिव्यपत्ते
वतः ज्ञानयोऽशोरात्, तादृशासोऽज्ञानात्तन्निषेधे च यथाशक्त्युद्गारपूर्वकत्वस्य उपाधेः
साधनाभ्यापकत्वं, सादृश्यनियमानुशीकारे उपाधेः साधनाभ्यापकत्वज्ञानात्तन्निषेधेः । केचित्तु
सर्गाद्यदिनाम्नर्भविष्ये उपाधेः साधनाभ्यापकत्वनिषादः । तन्मन्त्रं परैः प्रत्यक्षानुभवमेव
शक्ते उपाद्यदिनाम्नर्भविष्येः । द्वितीयाधकमुद्गरति सुत्रिकाया इति । द्वितीयबाधक-
मुद्गरति चन्द्रिदिति, चतुर्थबाधकमुद्गरति यथा वेद्यादि, पञ्चमबाधकमुद्गरति एव-
निषादि ॥ २ ॥

बाधके निरक्ष इति तदापि बाधकस्यै साधकमन्त्रिदित्वात् भवति अतीयापक-
नित्यासात्तन्त्रं सादृशोऽनुकौशलेनिति भावः । ज्ञास इति साधककालोत्तरकालव्य-
वापनविद्योमित्यनित्यम् । अनित्यसिद्धयुक्तं प्रयोगवाह, प्रयोगयति अत्रानुभवस्य,
अथवासुच्छिद्य इति स्वसनातीयात्तन्निषेधकालात्तन्निषेधविद्योमित्यम् अथवाऽप्येवम्,
तदाह स्वसनातीयात्तन्निषेधकालः प्रत्यक्षानुभव एव तदुत्पत्त्यस्यविद्योमित्यं वेदादिमन्त्र-

पापण्डसंसर्गप्रतारणादिनिवृत्त्यन्या या प्रवृत्तिर्द्यागादौ तद्वाचसा-
जनस्तत्परिग्रहात् वेदप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

स्तवकार्यसंग्राहकश्लोकात् ।

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिधानानुभावं भवम्
विश्वस्यैकभुवं शिव प्रति नमन् भूयासमन्तो ध्वमि ॥४॥

इति द्वितीयः स्तवकः ।

विरहदत्तकथेति दावन् बोध्यास शरीरलब्धं तव या व्यथता कासक्ति तत्रिवन्ना या प्रवृत्तिः ।
अभिसन्धि परानिच्छा तत्रिवन्ना या प्रवृत्तिः पापण्ड यदाचारव्याप्ती तेन सह य संसर्गं,
तत्रिवन्ना या प्रवृत्तिः, प्रदायता परवचनेच्छा तत्रिवन्ना या प्रवृत्तिः, आदिपदान् एवर्थाभि
मानादिनिवन्ना या प्रवृत्तिः, तत्तत्परिनिवेदकचिच्छिष्टा या दासादिगीपरप्रवृत्तिं तदात्
महात्म्य इत्यर्थ ॥ ३ ॥

अनेनैव अलौकिकैविति त इति उद्दिश्य नमन् भूयासम् इत्याशयः । स क इत्या
शयसाक्षात् कार कारमित्यादि य इन्द्रजालमिव अलौकिकाद्भुतमयम् अलौकिकं लोका
तीतम् अद्भुतमयं विचित्ररूपं जगत् कार्यगतं कार कारं जला जला संहरन् संहार कुर्वन्
हार हार जला जला कुर्वन् जलादय क्रीडति खल्लक्षणेव स्फुरति अलौकिकं प्रोक्तं यथा
इन्द्रजाल पुन पुनर्घटयन् क्रीडति तथा क्रीडतीत्यर्थः, क्रीडावैचित्र्याद्यनार्यम् अलौकिकाद्भुत
मयमिति अत्रिचोपपत्तम् । ननु सत्कारिविशेष विना कथं विचित्ररूपं जगत् इत्याकाशावासाह
मायावशादिति सृष्टि संहारसंभूतादृष्टसदकारित्यर्थः, मायावशादिति स्फुरन् कुर्वन्
इत्युभयव्यतिरिक्तम् । स क्रीडत इव स्फुरन्, सृष्टिप्रयोजकमाह निरवग्रहेति निश्चुतिरस्य
स्फुरदिव्यात्मभावः, अलौकिकैवमिति दावन् विश्वस्यैकभुवं प्रमादादिवोपरहितं, स
जगत्सृष्टकारण इति महत्त्वस्युपपत्तम् ॥ ४ ॥

इति श्रीकामाध्यानापतकंठालीश्वरशिवतायां कुमुदाहमित्राख्यायित्तो
द्वितीयस्तवकव्याख्यायित्तो सप्तमः ।

तृतीयः स्तवकः ।

तदभावावेदकप्रमाणसम्भवादिति तृतीयविप्रतिपत्तिः । भूतले
घटाभाववदीश्वरस्वाप्यनुपपन्नश्चेरभावस्य ग्रहात्, परमात्मनोऽयोग्य
तया योग्यानुपपन्नश्चेरभावात् नाभावपक्षो यदि तदा शशशृङ्गस्याप्य
योग्यस्य नाभाव सिद्धेदित्यत्राह ।

योग्यादृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।

क्वायोग्यं वाध्यते शृङ्गं क्षानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

अयोग्ये परमात्मनि योग्यानुपपत्तिश्चि कुत, सैव बाधिका, या
चास्ति सा न बाधिका अन्यथाकाश घर्माधर्मादिविलयापत्तेः ।
शृङ्गन्तु योग्यमेव तथाच कुत प्रतिबन्धिः । अयोग्यन्तु शशशृङ्गं न

द्वीतीया विप्रतिपत्ति इत्यनुमुखापत्ति तदभावावेदकेति अनुपपन्नश्चिरमात्र
वादिक्त्वा न वात विप्रतिपत्ति अत विप्रिक्तीति वीदानाम् अमात्रकीति मैवापि
कानाम् । न चानुपपन्ना सत्त्वं वयनाभावपक्षेऽपि यथा तदवयव न अस्तित्वव्याघात
तथा अनुपपन्ना इदमभावपक्षेऽपि न ईश्वरस्यास्तित्वव्याघात इति वाच्यम् । विधादिक
पदि ईश्वरकर्मकं स्यात् इदं तदवयव उपपन्नं यथा नोपपन्नं अत ईश्वरकर्मकत्वा
नुपपन्ना विधादी ईश्वरकर्मकत्वाभावनियमन चि' स कर्मका कार्यतादित्यनुमान
वाचापनेरिति वीदानामाशयः । अत्रनिपत्त्यस्य कान्तचित्तवदे तु कान्तिकसम्भवात्पिप्र
प्रतिपत्तिनाशकप्रमात्राभावात् एव साधनीय इति न कान्तिरनुपपत्तिरिति । ननुपपत्ति
भावस्य अभाववादादकत्व अतीन्द्रियमालीक्य इदमत्र अत भवद्विपत्ति योग्यानुपपन्नश्चेर
मात्रवादादकत्वमभुविद्य तदाचमुखायोग्यतया तदनुपपन्ना कदाचोपपन्नाभावविद्विख्या
इदं परमाश्रय इति । योग्यानुपपत्तिरिति स्वप्रतिदोग्युपपत्तिविप्रतिपत्तिश्रुता
सम्भवेनेत्याह, योग्यानुपपत्ति योग्यताविशिष्टानुपपत्तिरित्यर्थः । सैव योग्यानुप
पत्तिरेव, बाधिका अभाववादिक्त्वा वा चासीति, तथाच ईश्वरे यानुपपन्नैरिति सा
नाभावपक्षेऽपि योग्यानुपपन्न ईश्वरभावपक्षेऽपि सा । अतथा अनुपपत्ति
भावस्याभाववादादकत्वे इत्यर्थः । कारिकायां प्रतिबन्धिरिति यदि तु शशं योग्यमेव तदा

व्यावर्त्यः प्रतिषेधः, तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी च यतः
 विषेयता अभावस्याश्रयता, तथाचालीकं न विग्रेष्यमित्यर्थः । अभाव
 विरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमवमुनो नेति नालीकस्य प्रतिषेधाधिकर-
 णत्ववत् प्रतिषेधत्वमपीति भावः ॥ २ ॥

ननु अयोग्यस्याप्यनुपलब्धय कथं नाभासग्रह इत्यत आह,
 दुष्टोपलम्भसामग्र्यो गशशृङ्गादियोग्यता ।

न तस्मां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भने ॥३॥

योग्यानुपलब्धिरेवाभावयादिका, अन्यथाऽतीन्द्रियमात्रीच्छेदा
 पत्तेः । योग्यता च प्रतियोगि तद्ब्रह्माप्येतरयावदुपलम्भसामग्रीसमव-

ज्ञान, तदुपनीत विषय इत्यर्थः । तस्मैव वेति, तत्राह इत्यर्त्त सर्वकाशप्रत्ययानवति
 नगो प्रत्ययानवित्यत्रानु ईश्वरीनास्ति अस्मितेनीपलम्भभावादित्यनुमानेन ईश्वराभाव
 वाचनीय इति भावः । प्रतिषेध प्रतियोग्य प्रतियोगीति यावत् । विग्रेष्यता इत्यत्रापि
 इत्युत इत्यनेन सम्बन्ध, तत्राह विग्रेष्यता अभावाग्रहता इत्युत एव नालीकस्येति
 भावः ॥ २ ॥

ज्ञान पुन शङ्कते तन्विति, अयोग्यस्य प्रत्ययानवित्यत्र परमात्मन अग्रुपलम्भो
 योग्यतातद्विज्ञानुपलम्भो एव । अथ नाभावपदे इति, तथाच प्रतियोगि तद्व्याप्ये
 तरपरमात्मोपलम्भकारणमिन्द्रियमिति तर्षे काशनिशवाभावादिप्रत्ययनदरनोपलम्भतादिति भावः ।
 ब्रह्मशृङ्गादलीकस्यैव दोषमब्रह्मज्ञानज्ञानतामरीरुपा योग्यता वाच्या, तत्राह
 नया नालीकस्यानुपलम्भ उपलम्भस्यैव तावत् अग्रुपलम्भदरात्तात् तत्रानुपलम्भोदप
 योपलम्भे नालीक उपाधये, दुष्टोपलम्भेवापि । प्रतियोगि तद्व्याप्येति तद्व्याप्य
 इतिप्रतियोग्य इतिप्रतियोगिकर्षे इत्यर्थः, प्रतियोगिन तत्तद्विषयस्य च प्रत्यय
 ईश्वरा इतिप्रतियोग्यप्रत्ययस्यानुपलम्भतात् तादृशमात्मोपलम्भवत्तं कुशाभावात्प्रत्यये न
 सम्बन्धीत्युक्त इतिप्रतियोग्येतरतिः । अथ भाव प्रत्ययस्य विविधा सामग्री इतिप्रत्ययने
 विषयनस्ति अद्यत्तद्विषयप्रत्ययः, अद्यत्तद्विषयस्य च विषयविषय विषयविषये
 अद्यत्त अद्यत्तद्विषयप्रत्ययः । एत इत्येता विषयविषया द्वितीया च सर्वदेव विषय

द्वितीयस्रवकः ।

धानम्, एवञ्च योग्यं यो ग्यता दुष्टा दोषवटितोपलम्भसामग्री वाचा,
तस्यां मत्यामनुपलब्धिर्न किन्तूपनब्धिरेव स्यात्, अदृष्टे च सा योग्यता
नास्तीति ॥ ३ ॥

नन्वात्मा किञ्चिदनभिन्नः स्रनिष्ठकर्तृत्वानिरूपकजितिको वा
प्राप्तत्वादित्यत्राह ।

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽग्रे इत्वसिद्धिरगोचरे ।

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥४॥

प्रसिद्धे संसारव्याप्तनि पक्षे इष्टसिद्धिः सिद्धसाधनम्, अगोचरे
पञ्जाते ईश्वरे इत्वसिद्धिः हीनोपधानं, प्राप्तत्वेन सामान्यतः सिद्धः
पक्षेत् तत्राप्यत्रादादिस्तदितर आत्मा वा पक्ष इति विकल्पे सिद्ध-

विज्ञा इति पक्षेऽहितम्, अनवीरेकतरस्य एव प्रदत्तं ज्ञाने । अगमस्य अनीकतेन
तत्पक्षस्यसामग्री रितोऽसा वाचा तन्मस्ये च अगमस्य प्रत्यक्षमेवेति न प्राप्तसाधनत्वात्
तन्नि, तदसाये च तन्मस्येऽप्य उक्तयोग्यतेव नास्ति इवनीकस्ये योग्यतासिद्धता अनुपपत्तिः,
अपि न मस्यस्येति, प्रतियोग्यापत्त्यस्य प्रतियोगिप्रकारस्यस्यम् अतीन्द्रियतादिविज्ञानस्य-
प्रत्यक्षस्य मस्यस्य तदनुपपत्तिसामग्री दोषवटिता वाचा तथाप तादृशयोग्यतास्ये अनुपपत्तिरेव
नास्तीति न सततापुच्छेद इति ॥ ३ ॥

ईश्वरेण ईश्वरे पक्षेऽप्य अतृताभावात्तन्मात्रस्य पक्षाविद्येरेतदुत्पत्तेरिति प्राप्तत्वेन
प्राप्तसां सिद्धतात् तेषु अमरंस्त विद्यादिकर्तृत्वाभावात् साधयितुं कल्पेन ईश्वरस्ये
अनिर्वादिता, किञ्चिदनभिन्न अमरंस्त इत्यर्थे, न च परत्वा मने सांज्ञकतासिद्धे,
अनीकतास्य सादेव निरलतात् अथ अमरंस्तमात्र साधयितुं शक्य इति साधनम् ।
किञ्चिदनभिन्नदेव अत्रापि साधयितुं शक्ये इत्यर्थेऽप्यस्य विद्येऽप्यतन्मात्रम् । तथाप
नीतास्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य
साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य
साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य
साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य
साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य साधयितुं शक्येऽप्यस्य

साधनं हेत्वसिद्धिर्वा । नन्वात्मत्वं जातिः पञ्चस्तत्राह जातावपि तथैव
 सति । आत्मत्वं जातिर्न सितिकर्त्री इत्यत्रेष्टसिद्धिः सिद्धसाधनं,
 हेतौष्य तत्रासत्त्वमिति हेत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वागमादिसिद्धात्मनि सकर्तृत्वं साध्यं तत्राह ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनपेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिकृद्भूता ॥५॥

आगमादेः प्रमाणत्वे तत एव ईश्वरस्य कर्तृत्वादिसिद्धौ कर्तृ-
 त्वाद्यभावसाधने बाधः । आगमादेरप्रमाणत्वे सैवाश्रयासिद्धिः उच्यता
 उक्त्या ॥ ५ ॥

भाष्ये कर्तृत्वानिर्वाहकत्वसाधनमित्यन्वयम् । अस्याहत्वेन, नैवाधिकमते ईश्वरस्य
 सर्वव्यतिकर्तृत्वान् । अतिहृत्तुंत्वानिर्वाहकचितिकत न सञ्चरतीति उदयम् । हेतोर-
 ज्ञानमिति तथाच पञ्चकितिलेन हेतुज्ञानसाधनमितिहेतुत्वान् । पञ्चाने विशेषपञ्चाना-
 भावान् न पञ्चकितिलेन हेतुज्ञानमिति भावे । आत्मत्वेन सामान्यत विद्य इति
 तथाच श्रीवेणरसाधारणत्वेन सामान्यत्वेन पञ्चत्वेन पञ्चासिद्धिरिति भावे । एतदपि
 रिक्तत्वा दूषयति तत्रेत्यादिना । कारिकायां नन्वा आत्मत्वं सिद्धिरिति न नन्वा
 अस्याहत्तौ सामान्यत सामान्यत्वेन आत्मत्वेन सिद्धिं प्रपञ्चिद्धिरित्यर्थः । जातावपी-
 तीति । न च आत्मत्वं न सर्वत्र सर्वकर्तृत्वानिर्वाहकत्वं नास्त्वित्यान् गोत्ववदित्यनुमानान् । न
 सिद्धसाधनं हेत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । निश्चयत्वं सर्वत्र सर्वकर्तृत्वानिर्वाहकत्वेतत्त्वस्याप्रतिद्वयान्
 अभीष्टाभावस्य प्रायेण निरसनाद्य निषेधसाधनत्वादिति ॥ ४ ॥

ईश्वरपञ्चकत्वान्वाभावाद्युक्तानि । अतन्वयनासाधनकत्वमित्यसिद्धिसाधनान् । कर्तृ-
 त्वसिद्धिरित्याहत्तौ, नन्विति । आगमादेरेति, न आगमादेरेत्यं के प्रमाणत्वेति न
 सर्वत्रतादिसाधने प्रमाणत्वेति वाच्यम् । आश्रयेणान् उच्यतेन प्रमाणत्वेति ।
 अनिषेधनमिति न कर्तृत्वानिर्वाहकत्वसाधनमित्यर्थः । आभासत्वे इति कारिकायां रिक्त-
 त्वेति, आगमादेरप्रमाणत्वं इति, अत्राप्येव प्रमाणनकत्वभावे, उच्यतेति एववती-
 मर्थः ॥ ५ ॥

अत्र चार्वाकाः योग्यताविशेषेण किं यत्र प्रत्यक्षं तदास्ति इत्यनुपलब्धिमात्रमेव बाधकं स्यात्, अनुमानविलोपयेष्ट एव धूम-दर्शनानन्तरं वज्राद्यप्रवृत्तिश्च सम्भावनामात्रादिति तत्राह ।

दृश्यदृश्योर्न सन्देहीभावाभावविनिश्चयात् ।

अदृष्टिबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देहः, स च दृष्टौ नास्ति तस्य निश्चयात्, पदद्वयं च नास्ति अनुपलब्धौ तदभावस्यैव निर्णयात् । एवमदृष्ट्या अनुपलब्ध्या, हेतौ प्रत्यक्षकारणे चक्षुरादौ बाधिते सति प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यात्, अनुपलब्धिकालोऽपि तस्य सत्त्वे तु व्यभिचारात् नानुपपन्नधिरभावावधारणे हेतुः । एवञ्च गृह्याक्षिरातयार्वाकः

योग्यताविशेषेण किमियस्य अनुपलब्धेरित्यादि, अनुपलब्धिमात्रमिति साधकस्य योग्यतादिसदृशकारित्वान्वयश्चेद । बाधकमिति प्रमापवादकमित्यर्थ, अनु प्रत्यक्षा-विशेषपदार्थविशेषार्थम् अनुमानपदावयवकत, यदि "अदृश्यत्वं तदास्ति" इति पार्थक्य-विहास्यात् प्रत्यक्षाविषयपदार्थस्यासत्त तदा अनुमानमप्यत्र सादृश्येष्टापत्तिमाह, अनुमानविशेषेति । ननु अनुमानविशेषे धूमदर्शनानन्तरं वज्रमनुभाव वज्राद्ये प्रवर्तने तत्र स्यात् इत्यत्र आह धूमदर्शनानन्तरमिति, सम्भावनामात्रादिति सम्भवमात्रादित्यर्थ, तथाच वज्रं सन्दिहान्, सन् वज्राद्ये प्रवर्तते इति भावः । न सन्देह इति तथाच भवत्यनेन सप्रवृत्त्यात्पत्तया प्रवृत्तिय सम्भावनामात्रान् इत्यत्राह सादृश्यात् । अत्र भावस्य वज्रादीनिर्णय, अदृष्टिः वज्रादौ अदृष्टादिसन्निवृत्तये, ननु वज्राद्यनुपपन्नत्वात् प्रमापस्य वज्राद्यभावस्य विदित्वेति न वज्रसंभारनेत्यर्थः । अदृष्टि-बाधिते हेतौ सति हेतौ प्रत्यक्षद्वयौ नोपपत्तौ अदृष्ट्या अनुपलब्ध्या बाधिते प्रमाप-वृत्तियेनितया निर्वर्तते इत्यर्थः । प्रत्यक्षमपि प्रमाणं न स्यादिति प्रवृत्तये प्रमापस्य इति पार्थक्यविहास्यात्पत्तया आह इत्यर्थः । नानुपपन्नमिति नानुपलब्धिमात्रमिति । एवञ्च गृह्याक्षिरातयार्वाकः ।

पुत्र-दाराद्यभावादिक्रमवशात् विक्रोगेत्, परावृत्तोऽपि कुटुम्बं
नामादयेत् तदा तेषां सत्त्वे चानुपलब्धिर्न्यभिचारिणो न हेतुः
स्यादिति ॥ ६ ॥

ननु यद्यनुपलक्ष्यमात्रं नाभावसाधकं तदा अयोग्योपाधिगङ्गाया
धूमादावपि व्यभिचारगङ्गाया न व्याप्तिनिवृत्त्यः स्यादिति गतमनु-
मानेनेत्यत्राह ।

गङ्गा चेदनुमाऽस्यैव न चेच्छङ्का ततस्ताराम् ।

व्याघातायधिरागङ्गा तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ ७ ॥

तद्देश-तत्कालयोर्न्यभिचाराभावनियथात् कालान्तरस्य-देशान्तर-
स्थयोर्न्यभिचारगङ्गा स्यात् कालान्तर-देशान्तरस्यज्ञानज्ञानुमाना-
देवेति सिद्धमनुमानम् । गङ्गा न चेत्, ततः शङ्काविरहे तरां सुतरा-
मनुमानम् । ननु किं शङ्कानिवर्तकं तत्राह, तर्कः शङ्कावधिर्मत इति ।

संभवे तत्तदधिकरणत्वानाम् असद्रिक्तत्वान् कथं पुत्रायव्यतिरिक्तः कत्रिक्तद्वये अभाव-
निवृत्तेऽपि अस्मान्नियथात्र शोकः स्यादिति वाच्यम् । अपिहरणप्रदानमात्रम् अभावसौ-
हेत्ये न तु तद्विनिवृत्तिरूपेणैव इति चार्थाकर्मिज्ञानमादित्ये तस्यैकत्वान् । अत-
एव तेषां भवे तत्तदधिकरणत्वान्नियथादेऽपि देवतायभावी स्पष्टत इति । न च पुत्रादे तदानीं
अस्त्वान् न विक्रोगे इति वाच्यम् । पुत्रादिकरणस्य तदभावसहे अनुकूलत्वेन प्रतिभूयताभावात्
प्रतिरोधिशक्तम् अभावसौहेत्युत्वादिति ॥ ६ ॥

योग्यानुपपन्नं एवावगाहकत्वे योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपपन्न्या अमारनिर्णये
ऽपि अयोग्यानाम् अयोग्यानाम् अमारनिर्णयकाभावात् हेतो संशयेन व्यभिचारसंज्ञान्
व्याप्तिनिवृत्त्यादेव अनुमानविधीय स्यादिति चार्थाह मङ्गले नृत्विषादिना, अनुप-
लक्ष्यभावमिति तथाच अत्रान्ये अनुपलक्ष्यभावस्याभावात्तद्विषयान् अयोग्योपाधेरनुप-
लक्ष्या अमारनिर्णयेन संशयालम्बवान् न व्याप्तिनिवृत्त्यादय इति मानुमानविकीर-
इति भावः । व्यभिचारगङ्गाया न व्याप्तिनिवृत्त्ये इति, अस्त्वनिवृत्ते वाद्यसंशयस्य प्रति-
तन्मध्यममतेनेरनुचम् । शङ्कावधिरिति शङ्काया अर्थः, शोभा निवर्तक इति वाच्यम्

विपक्षवाधकतर्काच्छ्रद्धाविरहो"मतः सम्यक्त इत्यर्थः । ननु तर्क-
स्यापि व्याप्तिमूलकत्वेऽनवस्येत्त्वद्वाह, व्याघातित्यादि । । तर्कमूल-
व्याप्तौ न शब्दा व्याघातात्, क्लृप्तकारणं, विना कार्यात्वत्ति-
यद्वायां छत्यर्थं भोजनादौ परप्रतिपक्ष्यर्थश्च शब्दप्रयोगादौ न प्रवर्त्त-
तेति । एवञ्च 'तर्कानवतारे शब्दितोपाधिरैवाप्रयोजक इत्युच्यते ।
तदुक्तं "यावच्चाव्यतिरेकित्वं ज्ञेयतांशेनापि शब्दावे ।' विपक्षस्य क्लृप्त
स्तावदेतौर्गमनिका बलम्" । विपक्षस्य विपक्षे हेतोरव्यतिरेकित्व
सत्त्वं यावच्छ्रद्धाते तावदेतौर्गमकत्वमिति भावः । व्यभिचारशङ्का

विपक्षवाधकतर्कादिति विपक्षे व्यभिचारवदे वाधकान् प्रतिषेधकान् तर्कादित्यर्थः,
न च तर्कं मूली यदि तद्व्यभिचारी स्यात् तद्विज्ञेयं न सादित्यादिरथ । न च
तर्कस्य विरोधिविषयकत्वमिति वाध व्यभिचारवदस्य प्रतिषेधकत्वमिति वाच्यम् ।
कल्पनेन तद्विहितवृद्धि मति तदापादककतत्वेन प्रतिषेधकत्वस्य चतनोयत्तात् ।
ननु यत्र तर्केण शब्दानिरासि तदात्मकत्वा तर्कमूलीभूतवाग्निशाने शब्दानिरासये तर्का
निरास एव तद्व्युत्पन्नव्यतिरेकित्वपरम्य शब्देच्छावत्वादित्याशङ्कते ननु तर्कव्यतिरेकित्वं,
व्यतिरेकत्वत्वेन चापादकनिष्ठायाव्यतिरेकत्वत्वेनेत्यथ, व्याघातादिति तर्कान्नासि
रिक्तकारणप्रतिदीनिकात्तावदित्यथ, तर्कान्नासिरेकित्वं सम्यकारणस्य संयमप्रसक्तौ
दोष सम्यगतिरूपकायभावप । सूत्रे व्याघातान्परिति व्याघात अत्रपि हीमा
यथा कथाम्ना, व्याघातप्रतिषेधेति यावत् । अतएवोक्तमुपाध्यायै "यावदाह
तर्कांशुपरतान् यत्र च व्याघातेन शब्देन वाच्यमिति तत्र तर्के विनैव व्याप्तिवत्" इति ।
यत्र तर्कं नदिवत्तकशब्दायास्तर्कांशुपरतसकलकारणस्यमिति 'तर्कंशुंतेव तर्कान्नासि
पेवा यत्र तर्कंशुंते तर्कान्नासिरेकित्वकारणप्रदीनिकात्तावदपन्यायानि शब्देन वाच्यमिति
तत्र तर्के तर्के विनैव व्याप्तिवत् इति उपाध्यायस्यस्यस्य समुदिततात्पर्यम् । ननु
कारण विना 'कार्यात्वसौ तदावधे भोजनादौ शरित्वं सादित्यात्, क्लृप्तकारण
विवति शब्दोवाच्यव्यतिरेकं हेतु' विनैव । परप्रतिपक्ष्यर्थेति परकीयमाह
'शोभायैत्यर्थः । एवमेति तर्कस्य शब्दानिरासकत्वेनेत्यर्थः, शब्दोक्तक चतुर्गापक
इत्यर्थः, यावच्चाव्यतिरेकित्वमिति विपक्षस्य विपक्षे हेतौ, वाद्यतिरेकित्वं सत्त्वं शब्दा-

स उपाधिगद्वाधीना । तदुक्तम् “अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुप-
 जीवकाः । तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकागावधारणा” इति ॥ अन्ये
 केषु चैतवः परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवका प्राययाः, तथाहि
 उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठा व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुवृत्तितया
 ज्ञायते, अत एव उप समीपवर्त्तिनि स्वसमानाधिकारणे स्वधर्म
 व्याप्तिम् भादधाति बोधयतीति उपाधिगद्दीजवाकुसुमादिसाधारणः,
 तैः सोपाधिभिर्दृष्टैरपि एते व्यापकांगस्यावधारणा निवृत्तौ नैवते
 साधारणधर्मण साध्यसंगयजननादित्यर्थः ॥ ७ ॥

* नानि व्यापकानि अनुक्तानि सदा वायन् कान् तावन् दमनिष्ठात्वं समस्तत्वानपे
 कुल इति अनुदिताई । नन्वेतेन सन्निधानेकानिद्वय अवधीगद्वातुक्तं न तु
 सन्निधानेनैविसङ्गतिरियत्वाद् व्यापिकागद्वा चेति तथाच व्यापिकारणव्यव-
 शयेनैवतदवनेन तत्कारकोमुक्तस्य उपाधिर्मदसाधनीतत्त्वमदंनमसङ्गतिनि धार ।
 नच इत्युक्तनिष्ठा इत्युक्तनिधि, केषु चैतव इति सपावधी हेतव इत्यर्थ, परप्रयु-
 क्तानाम् उप-धिप्रयुक्तानिद्वयं । तदेव अनुक्तनि तथाहीवादि, हेतुतावच्छेदका
 वच्छिन्नहेतुनिष्ठा ज्ञायते इति, एतेन साध्यधर्मावच्छिन्ने हीने उपाधिसत्त्वात् साध्य-
 धर्मावच्छिन्ने हीने उपाध्यवच्छिन्नहेतुनिष्ठाव्याप्तिर्ज्ञाने न व्यापकत्वमत्र व्यापिकत्व
 हेतुव्यवच्छिन्नत्वमर्थे तदा हि साध्यवच्छिन्नत्वमवच्छिन्ने उप-धिसत्त्वात् साध्यवच्छिन्न-
 धर्मावच्छिन्ने व्यापिकत्वमत्र इत्युक्तं व्यापिकारणव्यवशयेन सूचितं, तथाच व्यापकत्ववत्त्वात्
 व्यापकत्वमर्थे इत्युक्तं व्यापकत्वमत्र व्यापिकारणवत्त्वात् उपाधिर्मदसाधनीत्वं विद-
 न्ति न इत्येव व्यापिकत्वमत्रिति विमानोदम् । एतन्ने साध्यवच्छिन्नत्वमत्र उपा-
 धिर्त्वं तत्र इत्येव व्यापिकत्वमत्र हेतुतावच्छिन्नत्वमत्रितिद्वयत्वं, विदितव्यावच्छिन्न-
 त्वमत्रवत्त्वात् व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषां समर्थत्वमत्र इति । चान्द्रेति उपाधे
 व्यापकत्वमत्रवत्त्वात् तेषां, व्यापकत्वमत्र व्यापिकत्वमत्र, तेषामत्र व्यापकत्वमत्रवत्त्वात्
 व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र
 व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र
 व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र, व्यापिकत्वमत्रवत्त्वात् तेषामत्र

ननुपमानमीश्वरे बाधकं स्यात्, अत्रोपमानस्यातिरिक्तप्रमाणस्था-
 नभ्युपगमात्, न बाधकमिति वैशेषिकादयः । तत्र सादृश्यस्य पदार्था-
 न्तरस्य ग्राहकमुपमानमिति केचित्, सादृश्यं न द्रव्यं गुणं कर्म वा
 गुणसमवेतत्वात्, न सामान्यं सप्रतियोगिकत्वात् सामान्यादिद्विष्टि-
 त्वात्, नाभावः सप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्ययात् । तच्च न प्रत्यक्षगम्य
 मिन्द्रियपातमात्रेषामतीतः । 'नापि प्रतियोगिज्ञानसद्वृत्तमिन्द्रियं
 ग्राहकमिति वाच्यं, गोसदृशयोगवय इति ज्ञानानन्तरं सा गौर्भवय-
 सदृशत्वसन्निकृष्टगोविशेष्यकग्रहस्याप्रत्यक्षत्वात्, 'नाप्यनुमानगम्यं
 लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञायमानत्वात्, न शब्दगम्यं तस्यासार्थत्रिक-
 त्वादिति तत्राह,—

रिति उपाधिपदस्यान्वर्थत्वं प्रतिपादितमिति भावः । ननु केतो वीथानिलपदेषुऽपि
 यदि व्याहृतिपदसदा पक्षे सादृश्यहेतुत्वव्यवधानत्वं कथं न साधारणमिन्द्रियत्वं चाह,
 तै वीथानिलमिन्द्रियैरेवेति, तथाच व्यभिचारित्वसम्भवेन उपाधिविशिष्टहेतो साधा-
 रण्योपाधेभ्योऽपि नित्यत्वनिश्चये व्याप्यस्य साधारण्ये व्यभिचारनिश्चयान् न साधारण्य-
 मिति, किन्तु साधारण्य एव एतदेवैक साधारण्यमनेभ्योऽपि । न च साधारण्यमि-
 चारान्तरं साधाभावसदृशरितं तत्रानुपपत्तेः साधारण्यकारणानामवकत्वात् कथं
 साधारण्यमज्ञानेन साधारण्य इति वाच्यम् । एतन्मते साधारण्यपरित्यजे सति साधा-
 रण्यसदृशत्वोत्पत्तेः व्यभिचारपदार्थत्वात् ॥ ७ ॥

उपमानस्यैव पदार्थसाधकत्वम् इवमित्यनेन शब्देन नविक्रमादिना, बाधकमिति,
 तथाच ईदरे कस्यचित् सादृश्यमात्रम् न पदार्थत्वमिति भावः । इत्येवम् ईदरेति
 पदे न किञ्चिदर्थबाधकं किञ्चिदुपसदृशावाचकत्वादित्येव कथं । अत वैशेषिकसमाधान-
 गाह्यत्वेत्वादिना वैशेषिकादय इत्यनेन, न बाधकत्वमितीति तथाप उपमानस्य अनु-
 मानगतत्वेन अनुमानातिरिक्तप्रमाणात्मानात् शेषरथापकत्वमिति भावः । सादृश-
 यतिरिक्तपदार्थं अनुवाचकमेवोपमानं प्रमाणात्त्वमिति शीघ्रावकमतमुत्पादयति तत्रे-
 षुदिना किञ्चिदित्यनेन, सादृश्यस्य पदार्थान्वये इति सादृश्यमिति । सप्रति-
 योगिकत्वादिति संभवेऽपि तत्राह, सार्थत्रिकत्वात् साधारण्यपदसदृशत्वादिति वाच्यम् । सप्रति-

वेतत्वे च समवायत्वं समवेतत्वे च अनेकायितत्वे सामान्यत्वं एका-
यितत्वे विशेषत्वम् । एवं शक्ति संख्यादयोऽपि पदार्था निरा-
कार्याः ॥ ८ ॥

ननु भवतु सादृश्यं समानधर्मैव तद्ग्राहकमेवोपमानं मानान्तरं
स्यादित्यवाह,—

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।

अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥ ९ ॥

अथ गोविमसदृश्य इति ज्ञानानन्तरं सा गीरितद्विसदृशीति धीः
प्रसाणान्तरादेवाप्तु । अथैतस्य तद्वैधर्म्यं तन्निघ्नैतद्वैधर्म्यं विनाऽनुप-
पन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति, गोसादृश्यं गवयस्य गोमैवसादृश्यं विना-
ऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवेति न मानान्तरं सदृश्यग्राहकं सन्त्वव्य-
मिति ॥ ९ ॥

इत्यनेनिति भावसाधारण्ये निबो विरोधित्वादित्यर्थः । तत्रापि सादृश्यसातिरिक्त
पदार्थसाधारण्यं न तद्ग्राहकस्य उपमानस्य प्रसाणान्तरमिति भावः । एवमिति
उक्तौत्येत्यर्थः । अति उच्यतेदयोऽपीति अविना इवत्वस्य परिवहः एतन् इत्यात्म-
विशेषोक्तं, यथा नीलांशुर्न अतिरिक्तपदार्थलेनाभ्युपगतानामपि अति स एता-प्रयत्नानां
नैशयिकादिभिरिति सत्पदार्थान्तरमेतत् तदा सादृश्यस्यापीति समुदिततापर्यन्तम् । न च
स एता इवत्वयोवतिरिक्तपदार्थानामपि -गुणस्य निर्गुणत्वात् कथम् एक इव एव रसात्
प्रयत्न इतिप्रतीतिः प्रामाण्यमिति नान्यम् । गुणादिनिष्ठस्य एता-प्रयत्नयो धीविशेष
विशेषतत्पदस्यात् इति न काचित्पुनरपि ॥ ९ ॥

अन्वतिरिक्तपदार्थग्राहकत्वेन उपमानस्य प्रसाणान्तरसाधारण्यं कृतपदार्थग्राह-
कत्वेनैव उपमानस्य प्रसाणान्तरत्वं सादिन्यासइति तन्निघादिना, साधर्म्यैःसदृश्यं
प्रसाणान्तरे गुणयुक्तान् वैधर्म्यग्राहकत्वादि प्रसाणान्तरत्वं सादिति प्रतिबन्धिसुखेन
वैधर्म्यसदृश्यतां दूषयति साधर्म्यमिदं इति साधर्म्यमिव साधर्म्यग्राहकमानान्तरमिव, ईदृशी
वैधर्म्यग्राहकं, मानमेव प्रसज्यते एवं मानान्तरं सादित्यर्थः । अथान्तरसाधर्म्यादि

वैशेषिकादिभिरुपमाने दृष्टिते नैयायिक प्राह,—

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।

प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तर इतोत्पत्त्याहार्यं, संज्ञाया गवयादिसंज्ञाया
संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेव मह सम्बन्धस्य शक्ते, परिच्छेद-
नियय, उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमिति, प्रत्यक्षादेरसाध्य-
त्वात् इन्द्रिय चिद्गम्यदानामसामर्थ्यात् ॥ १० ॥

ननु गोसदृशगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरसु,
गवयत्वविशिष्टोर्ध्वो गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु
तत्राह,—

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः ।

समयोद्दुर्गमः पूर्वं शब्दे मानुमयापि वा ॥ ११ ॥

समय गवयत्वादिजातिपुरस्कारिण्य शक्तिरूपसम्बन्ध, स च

वैशेषिकादिभिरुपमाने दृष्टिते नैयायिक प्राह,—
सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

फलमित्यनन्तर इतोत्पत्त्याहार्यं, संज्ञाया गवयादिसंज्ञाया
संज्ञिना गवयत्वादिविशिष्टेव मह सम्बन्धस्य शक्ते, परिच्छेद-
नियय, उपमानस्य मानान्तरस्य फलमुपमिति, प्रत्यक्षादेरसाध्य-
त्वात् इन्द्रिय चिद्गम्यदानामसामर्थ्यात् ॥ १० ॥

ननु गोसदृशगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यादेव शक्तिधीरसु,
गवयत्वविशिष्टोर्ध्वो गवयपदवाच्यो गोसदृशत्वादित्यनुमानाद्वास्तु
तत्राह,—

दुर्ग्रहः, शब्दादनुमानदा न सम्भवति, गवयत्वस्य तेन पुंसा अग्र-
हीतत्वात् । न च सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्ततया गृह्यता तस्य
गुरुत्वेनाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥ ११ ॥

ननु प्रथमतोगवयत्वस्याप्रतीतत्वेऽपि यदा गवयत्व प्रत्यक्षं तदो
गोसादृश्यगवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यान्नचणया गवयत्वपरात् तेने
रूपेण शक्तिधीरभु तत्राह,—

श्रुतान्वयादेनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥ १२ ॥

गोसादृश्यसामानाधिकरन्ध्रेण गवयपदवाच्यत्वेविषयज्ञान
जनकतया शब्दस्य गवयत्वादिना शक्तिबोधे नाकाङ्क्षा अन्येस्ये
पर्यवसानात्, यत्र पदार्था एवान्वयविधुरा, केनापि रूपेणान्वया
योग्याः तदाक्षिप्तेन तेन लक्षणीयार्थेन सङ्गतिरन्वयः, यथा गङ्गाया
घोष इत्यादौ ।

वतिदेशाक्षेण अनुमानेन वा दुर्ग्रहं वधीतुमशक्य इति कारिकायां । टीकायां शब्दाद-
नाशारेति, तथाच गोपदयो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यात् गोसादृश्यविधिते यत्र,
पदवाच्यत्ववैधुर्यात् अक्षयवाक्ये दकीभूतगवयत्वविधिते तादृशमप्यगत् गवयपदवाच्यत्व
यदाशब्दात् शब्दसाधारण्ये, गवयत्वविधिते गवयपदवाच्यत्वाभिमिते पूर्वे गवयत्वविधिते
परामर्शस्यापेक्षणीयत्वात् गवयत्वविधितानुपस्थितौ तदशब्दात् अनुमानलाभासम्भिति
भावः ॥ ११ ॥

ननु यदा गवयत्वविधितविषयप्रत्यक्षं तदा काश्चनप्रतिषेधान्तेन गवयत्वे प्रवृत्तिनि-
मित्तत्वविषयेन तत्रातिदेशवाक्यात्पर्यवसितत्वात् तादृशवाक्येणकरीषदृश्यपदस्यतथा न
दत्तविधिते मन्त्रिभूतं सुश्रवणीति कथमुपमानस्य प्रमाणात्तेननिश्चयवद्दति नन्वित्यादिना
गवयत्वपरादिना गवयत्वपरापर्यवसितत्वपदघटितद्वित्यर्थे, अत्र सङ्गत्पदमेव गवयत्वपदं
न तु गोसादृश्यपदं, तस्य वाक्यत्वात् तास्यै लक्षणाविधानात् गोपदस्य तास्यैर्गुणकमिति
इदमम् । सुश्रवणादिति शक्त्याप्ये पर्यवसानात्, अनाकाङ्क्षम् अशक्त्याप्ये अनाकाङ्क्षा

ननु गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतो-
दृष्टमनुमानमितरप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबाधे गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वमवगाहतामिति चेन्न, व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितेश्चापक-
विषयकत्वात् । गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्ति-
निमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति व्यतिरेकि च साध्या
प्रसिद्धा न सम्भवति, व्यतिरेकव्याप्त्यप्रतिषन्धानेऽपि गवयत्वान्नयो
गवयपदत्वात् इति धियोऽनुभवमिदत्वाच्च उपमानं प्रमाणान्तरम्
एवं ' धिक्करभमतिदीर्घश्रीवमतिकठोरकण्टकाग्निमपसदं ' पशूना
मित्यादिवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तादृशपिण्डदर्शने करभपदवाच्यमोषदो
ऽशुपमानादेवेति । उपानन्तु शक्तिमात्रपरिच्छेदकतया नेत्ररे बाधक
मिति भावः ॥ १२ ॥

रहित वाच्य मोक्षदो, गवयपदत्वात् इत्यतिदेशत्वात् न चत्वं इच्छति न चत्वं
भीष्यति इति चारिकापूर्वादेशात् । टीकायां मोक्षदशमानाधिकार्ये इति ज्ञाना
नाधिकार्यपर्यन्तं मोक्षदशम्य उपलव्यत्वं न तु प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति सूचितम् । जनक-
तया कर्त्रीपदाद्युक्तया इत्यर्थं, तथाच मोक्षदशम्यविशेषकगवयपदत्वात्त्वयका
रकाम्यमोक्षदो गवयत्वविषये गवयपदत्वात्त्वयविषयकमोक्षतापर्यन्तमुक्तम् अनपि
आशयमनुपैतं, तथाच पूर्वं तादृशमोक्षभावे तापस्यस्य एव न सम्भवतीति ज्ञाय । प्रवृत्त
साधुप्रवृत्तिदेशसाफल्यं, तादृशेति, अजनिततापस्यविषयानुपलव्यत्वं चासाधुपदा
दिति भावः । ननु तर्हि तुव सापेक्षिक पदम् अनुभावकम् इत्यत्र चाह शूलं पदार्थो
न्वयैषुप्यदिति, चत्वं च विवरणं टीकायां यवपदार्थो एवेति । अन्वयदत्तात्प्राप्ते
आन्वयसाधुपदाद्युक्तत्वात् व्यतिरेकि इति अतिरेकव्याप्तिप्रानुच्छेदार्थं, साध्याप्रसिद्धा
साध्यानुपलव्यत्वात्, न सम्भवतीति, ननु अपदं इदितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्ति
निमित्तकं तत् तद्व्यतिनिमित्तकम् इति सामान्यसाधुपदे गवयत्वेत्प्राप्तनिमित्त
नचत्वविच्छेदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदकतया पदधर्मज्ञानान् अत्रविद्यमाने
नचत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमनुपलव्यत्वं विधीयतया । अत्रने यत्पदवृत्तिसामान्यसाध्या
अत्रने विद्वत् साध्याप्रसिद्धेत्प्राप्तितया प्राप्ति व्यतिरेकव्याप्तिप्रानुच्छेदार्थेति

शब्देषु नैवरे बाधकत्वेन गङ्गोयः अनुमानानतिरेकात् इति वैशेषिकाः । पदप्रवणानन्तरं पदार्थप्ररुद्धे एते पदोर्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षा-योग्यतासत्तिमत्त्वद्व्यारितत्वात् दृष्टेन

व्यतिष्ठामान्यापदेऽपीत्यर्थः । अतएव केनाप्यनेनानुमानेन उपमानस्य न गतार्थत्व, व्यातिष्ठामान्यापदे अनुमानासत्त्वत्वात् । सादृश्यवत्त्वमिव असाधारण्यसंभवेनमष्टुपमाननिष्ठायाः विस्तरमिति, अपसृष्टमिति अपसृष्टमिति । तादृशदिशुदम्भे दीर्घश्रीवादिपुरुषशरीरदर्शने, अत्राप्येति उद्विग्नमिष्ट इत्यादि, उपसृष्टमिति उपमानमिति, शक्तिमात्रेति मात्रपदेन उपमानस्य पदार्थसाधकत्वव्यवच्छेदः, तदात्र ईश्वरस्य किञ्चिन्महादृशमात्रेण उपमानस्य ईश्वरबाधकत्वमिति भावः ३५५

अनु उपमानस्य शक्तिमात्रनिर्वाहकत्वेन ईश्वरबाधकत्वादि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्व सादृश्यात्वाद्वायां वैशेषिकसमाधानमाह शब्दमिति, अनुमानानतिरेकादिति, यद्यपि शब्दस्य ईश्वरबाधकत्वे अनुमानानतिरेकित्वं न तन्मनु शब्दानामसकत्वेन ईश्वरबाधकत्व सत्त्वानु तथापि आनुमानमनाद्यमित्यनेन अनुमानस्य ईश्वरबाधकत्वनिरासिर्नैव अनु मानात्मकशब्दस्य ईश्वरबाधकत्वमपि निरस्तमित्यर्थः । पदार्थप्ररुद्ध इति / द्योमता ज्ञानादीनामष्टुपपचकस्य, अत्राद्या द्योमतादीनामष्टु पदार्थानुतिनाशानु अन्वयसोधा- यति । न च परस्पर संसर्गवन्त इत्येव परस्परसंसर्गपदम् अननुपपत्तकत्वात् यदि प्रकृतपदार्थसंसर्गपरम्, एवम् आकाङ्क्षापदस्य तत्त्वद्वयविताकाङ्क्षापरत्वानु यदि प्रकृत- पदप्रतिताकाङ्क्षापरत्वं तर्हि दृष्टेन नामभ्यजिति हृत्तान्नासत्त्व इति शब्दम् । इत्यनु- पदप्रतिताकाङ्क्षामान्यापदी ताप्येति । तथाहि यत् यत्पदस्यैव अर्थार्थान्यपयोगक- रणवत्त्वे सति तद्व्यवच्छेद तत्पदार्थप्रकारतानिर्दिष्टतत्पदाव्यवहितपदप्रयोग्यवैधीय विधेयत्वेन श्रौतिव्याधिपयत्वे च सति यत्कालीन तद्विषयक तद्व्यवच्छेदक तत्पदा- र्थकारिते भवति तत् तत्पदाव्यवच्छेदकत्वपदार्थव्यवहिततत्पदाव्यवच्छेदकत्वपदप्रयोग्य- वत्कालीनवत्त्वाविषय तत्पदाव्यवहित तत्पदाव्यवच्छेदकत्ववैधीय इतिव्यवच्छेदकत्वपदप्रयोग्य- वत्त्वव्यवच्छेदकत्वान् श्रौतिव्याधिपयत्पदार्थवत्त्वमिति इत्यनुमान बोध्यम् । अथ ईशुशरीरे तत्पदाव्यवच्छेदकत्वपदप्रयोग्यत्वनिमित्ते सिद्धतात्पर्यं स्यात् अतः अनुपपत्तकत्ववत्त्ववत्त्व बोध्यत्वं निर्वक्षितम् । इत्युपरीरे प्रथमप्रश्नस्यैव द्योमते,

गामभ्याजेतिपदस्मारितपदार्थवत् इत्यनुमानात् संसर्गसिद्धे, किं वा एतानि पदानि - स्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणि आकाङ्क्षादि मत्पदत्वात् इत्यनुमानात् तस्मिन्ने, ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्व नियमादित्यत्राह,—

द्वितीयस्यकदलवाकाङ्क्षात्, निश्चयत्वेन तात्पर्यवत्त्वं चासन्निधौ च सूचितम् ।
 पदेन जलमाहर इत्यादिवाक्यवचनान्तर अनाहरण घञ्कारणक न नत्यादिसंज्ञायां
 द्यवत् पत्ने अनाहरणकारण न नित्यादिसंज्ञायां तादृशवाक्यस्य घञ्कारणिकत्वा
 हरणकारणत्वविधिं तात्पर्यं मनस्यनिति सूचनायैव परस्पर संसर्गवन्न इत्युक्तम् ।
 एवञ्च सिद्धं च जलमाहरणकारणत्वपदसाध्याभाववति विग्रहद्वयसंज्ञान् द्वितीयस्यकदल
 इत्यत्र च संज्ञान् अन्विष्टारवात्वात् प्रथमस्यकदलदत्त अनाहरणं एति सिद्धं तत्रपदत्वेन
 चरणात् सिद्धं च सार्वभौम्यत्ववन्ति तत्रनाहरणकारणत्वस्याप्यभावात् । पुत्र पुत्रपत्नी
 चभयो राजसम्बन्धोपतात्पर्येण सपुत्रस्य चरमति पुत्री राज्ञः पुत्रयोपसाध्यतामिवादि
 भावस्य नवसानान्तर राजसम्बन्धस्य पुत्र चरमत्तौपात्तत्वात् । पुत्रस्य राजसम्बन्धोप श्रोत्र
 रिच्छा न जायते तत्र नाकनाशययोपक्ष ज्ञानतत्वात् तथाच पुत्रस्य राजसम्बन्धावय
 प्रयोगक इवसम्बन्धयोर्यथासंज्ञान् निश्चयतात्पर्यविषयराश इतिपदाव्यवहितपुत्रपदव्यवहारि
 त्वाच्च शौरिकादपकाङ्क्षारिवयराजसम्बन्धपसाध्यत्वाभावात् अन्विष्टारवात्काले द्विती
 रितौपस्यकदलदर्शनं, पुत्रनिश्चय राजसम्बन्धस्य बोधविषयत्वेनाकाङ्क्षितत्वात् पुत्रस्य
 निश्चय राजसम्बन्धसालाकारहितत्वात् । कैश्वरानयनेतिरिक्तान् सवन्तात्पर्यकान्
 अथसम्बन्धोपानुदयवाच्यविरहादत्र इति सूत्रसिद्धं, तत्रात्रमकर्मत्वं तात्पर्यविषयकैश्वरस्य
 अथपदसम्बन्धसाध्यात् तात्पर्यावन्ति हेतुसंज्ञान् अन्विष्टारवात्काले द्विती हात्पर्य
 विवेकितम् । निरिच्छं कर्मिणान् ईवदत्तमेत्यादी निरिष्यदादिप्रत्ययस्य अन्विष्टारवात्
 विरुद्धं तत्कर्मोपनिवृत्त अन्विष्टारवत्त्ववन्ति तादृशसिद्धिः । अन्विष्टारवात्काले तत्कर्मोप
 तादृशबोधोपशोभितेति पदविरमवचनम् । इत्या अतदीरेव पदावधौ पदप्रवचनान्
 अथस्यानुभवसिद्धताया इत्या अन्विष्टारवत्त्वानाया द्विती मन्विष्टार । एवञ्च अन्विष्टारो
 चरमत्त्वं अन्विष्टारवत्त्वस्य सपुत्रादीन्वयमयोपस्यकदलवत्त्वं अन्विष्टारवत्त्वस्य न
 सपुत्राद्यकारणात्निरिष्यदादिवत्त्वं इत्यानुकारवदापीनबोधोपविद्यत्वात्वेन इत्यापीन

प्रयोगे आकाङ्क्षा संज्ञया इति । आकाङ्क्षा हि समभिव्याहृतपदध्या
 रितपदार्थजिज्ञासा, घटमित्युक्ते आनय पश्येति, आनयेत्युक्ते घट
 पटं वेति जिज्ञासादय । ननु योग्यतासहितासत्तिरेव हेतुरस्तु
 तत्राह योग्यासत्तिरेवभ्यना इति व्याप्तिशून्या पश्येति पुत्रोरात्र
 पुरुषोऽप्यसाध्यतामित्यत्र निराकाङ्क्षयोराजपद पुरुषपदयोर्व्यभि
 चारात् ॥ १३ ॥

सर्वेयनि । तत्र मनोरथं श्रुतं प्रति अप्रतिबद्धद्वयवज्रजननेन हेतुत्वात् करकादि
 स्थिरजने स सर्वोपयोग्यवदपवस्योपयोग्यतादिवटितमानुक्तहेतीरसत्तेन व्यभिचारासम्भवात् ।
 द्वितीय इति स सर्वोपयोग्यत्वानुमान इत्यर्थः । न स सर्वनिर्णय इति तथाच
 स्वदपयोग्यत्वमतिशयोक्तिः स सर्वनिर्णयान् साध्यत्व स सर्वनिश्चयकरतत्कला
 सम्भव इति भावः । स्वदपयोग्यत्वानुमाने दोषात्परमाह पश्यपयोग्यत्वोपयोग्यता, सिद्ध
 साधनाहति धनुमिति पूर्व हेतुतावच्छेदकवियुक्तहेतुज्ञानस नियतापेक्षणीयत्वादिति
 भावः । पदपचकानुमाने दोषमाह द्वितीये प्रयोग इति पदपचकानुमान इत्यर्थः ।
 एतदुपपन्नत्वं पदार्थपचकानुमानेऽपि हेतोरुत्काङ्क्षापटिततया धर्मं दीवी द्रष्टव्यं ।
 सत्त्वैति विद्यमानतया न तु ज्ञानविषयत्वनेत्यर्थं तथाच स्वदपसत्या एव आकाङ्क्षाया
 सादृशीधहेतुत्वात् अनुमिती च हेतुनिष्पत्त्यापेक्षणीयत्वात् आकाङ्क्षाया लिङ्गविषय
 हेतुत्वात्साधवेन शब्दस्य प्रमाणात्परत्वंसर्वज्ञबीकार्यमिति भावः ननु योग्यताया
 आसत्तत्वं ज्ञानं सादृशीधोपयोगि अतः योग्यताविमिष्टासत्तिरेव हेतुरस्तु किम् आका
 ङ्क्षा हेतुपटकत्वनेत्यामदत्ते तन्नित्यादिना, अत्रत्यनिति न कस्यन व्याप्तिरप्य सत्वशो
 यसां सा तथा इत्यर्थः । व्यभिचारादिति तथाच तत्र सादृशापेक्षेति यत्साध्यत्वं
 तत्र साक्षे तद्वस्तुसादृशापेक्षानपूर्वकत्वं, सादृशापेक्षेति शिष्यस्य आकाङ्क्षा तत्र बहुरपि न
 तापयैम् अनाकार्यतामिधानप्रसङ्गान् एवञ्च साधुपचकार्ये सापयैविरहादेव सादृश
 पदार्थस्य समानपूर्वकत्वविरहेच व्यभिचार इति भावः । न च सापयैज्ञानस्य हेतुत्वात्
 सापयैसम्बन्धितशोभासत्तिसत्त्वं न हेतुता पदार्थस्य सर्वज्ञानपूर्वकत्वं साधनीयम् इति
 न व्यभिचार इति साध्यम् । तथा यदि योग्यताविमिष्टासत्तरेव निष्पन्नत्वेन हेतुत्वार्थं
 विषयपचकटितत्वापत्ते, सापयै हि तत्पदापचकानुपपत्तिसाधनेत्यर्थे हेतुत्वत्वं तच्च सापयै

प्राभाकरानु वेदस्यापीरुपेयतया तत्र बहुज्ञानानुमानासम्-
 वात् शब्दः प्रमाणं, सोक्ते तु प्राप्नोक्तत्वज्ञानमपेक्षितं, तथाचायं
 वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थययार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञान
 जन्तुवाक्यप्रयोक्तृत्वात् इत्यनुमानादहृज्ञानावच्छेदकतया, उत्तर-
 कालं वा एते पदार्थाः परस्परं संसृष्टाः वक्तृयथार्थज्ञानविषय-
 त्वात् इत्यनुमानात्, साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेः, सूत्रसामर्थ्यात् शब्दात्
 पुनरन्वयधीरित्यनुवादकोलीकिकः शब्देन प्रमाणमिति प्राहु-
 स्तत्राह ।

वक्तृवाक्यज्ञानपूर्वकत्वनिश्चयमिति तत्पदार्थानुपपत्तकत्वस्य सिद्धे इतरपक्षेऽप्येम् । वस्तुतस्तु
 शब्दप्रवचनान्तरीयप्रधानोपपत्तमान्वापि न तदुक्तिकोमौल्यादिप्रसङ्गविहायुक्तिरिति वद
 शाब्दप्रवचनान्तरीयप्रधानत्वे न तादृशविजातीयप्रमाकरवतया शब्दस्य प्रमाणत्व-
 मिति ॥ ११ ॥

शब्दमात्रस्य अनुमानेन वतार्थत्वम् इति वैयक्तिकत्व निरस्य लौकिकशब्दमात्रस्य
 अनुवादकत्वेन न प्रमाणात्मनिति प्राभाकरमतमुदाहृत्य निरस्यति प्राभाकरादित्यादिना,
 अपौरुषेयतया अपौरुषेयत्वनिश्चयेन, बहुज्ञानानुमानाद्यथादिति तथाच वेदे अपौरुषे
 यमदिपदप्रवचननिश्चयान् पौरुषेयत्वनिश्चयबहुज्ञानानुमानासम्भवमिति मान् ।
 न च वेदां मते शब्दमात्रस्य निरस्यत्वं कथं लौकिकवाक्यस्य पौरुषेयत्वमिति वाच्यम् ।
 शब्दस्य निरस्यत्वेऽपि लौकिकवाक्यस्य चानुपूर्वीरिति वदन्तदप्याय रचनायां पौरुषेयत्वानु
 वेदे न च बहुप्रयुक्तान्, चानुपूर्वमित्यादयि तत्र निरस्यत्वम् इति तेषाम् अभिमानम् ।
 अपेक्षामिति कारवतस्येति, यथावाक्यमित्यादि । न च वानाव्यती वाक्यवत्त्व-
 व्यावर्तकतया वाक्यार्थत्वेन वाक्यार्थसिद्धावपि घटमित्यास्यान् न वदन्तं घटोप
 निरस्यतिज्ञानविधिं घेन घटमित्यास्यान् यद्वितीयार्थत्वेनाप्राभाकर्ये भवेत् इति
 वाच्यम् । चानुमानस्य विवेचानुमाने तात्पर्यम् । अनुमानस्य घटमितिरास्य
 वक्ता घटवत्त्वमज्ञानप्रार्थज्ञानवान् समापन्नघटप्रकारक कर्मत्वविशेषज्ञानप्रवृत्त-
 मितिवाक्यस्य लोकानुवादिसिद्धेः, भ्रमादीत्यादिपदान् करवापाटव्यकारवादिपरि-
 हृतः । भाग्यप्रकारकदी अभिवाच्यकारवाय भ्रमाद्यजन्येति वाक्यविशेषः, यद्विजातीयं ।

निर्णीतगत्तेर्वाक्याद्धि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥

वेदेऽवधारितसामर्थ्याच्छब्दाभोक्तव्येऽपि प्रागेवनिर्णये लिङ्ग
सैवानुवादकत्वं, व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुमानस्य शब्दापेक्षया विल
म्बितधीजनकत्वात् ॥ १४ ॥

नन्वाप्तोक्तत्वस्य समये व्यतिरेके च शाब्दज्ञानानुत्पत्त्या निर्णयो
हेतुर्वाच्य, प्राप्तोक्तत्वश्च प्रकृतयाक्यार्थगोचरयथार्थधीजन्यत्वमिति
।।क्यार्थधी प्रथमतोऽनुमानदेव वाच्या इत्यत्रापि, -

व्यभिचारवारणाय च प्रकारकर्मलक्षणमिति विशेषणम् । न च चरमितिवाक्यस्य
चरप्रकारकर्मलविशेषकज्ञानप्रत्यक्षादिना ईदृशिविधिरिति वाच्यम् । तुरोर्भविषया
वाक्यप्रयोग इति वाक्यापेक्षान्वय हेतुतया बुभोचधिधारयुक्तचरमितिवाक्यस्य वाक्याव
ज्ञानप्रत्यक्षान् । वक्तृज्ञानवच्छेदकतयैति विषयतासम्बन्धेन वक्तृज्ञानविशेषतयेत्यर्थं,
यस्य वाक्यार्थनिश्चयनिदानव्यय । परस्परया वाक्यार्थसिद्धिका सापान् वाक्यार्थ
सिद्धिमाह एते परस्परं इति तदावाच्य प्रयोग कर्मत्व चरबन्धत्वं वक्तृयथार्थचरज्ञान
विशेषवादिनिः । कर्मज्ञानव्याप्तिरिति वैदिकमन्त्रव्याख्यानप्रकारकनापस्यस्यतादिस्यर्थं ।
चतुर्वर्ण्यं चरौतपराधीत्यर्थं, न इत्यादिमिति तेषां मने चरकोतयाद्विषयस्य प्रमाथनस्य
त्वादिति भावः । सुखे निर्णीतगत्तेर्विषयादि निर्णीतगत्ते निर्णीतश्रेयताकाङ्क्षादिमत्त्व
चरज्ञानव्याप्तिवर्षं, प्रागेव चतुर्मात्रात् पूर्वमेव निषये यात्रात्मज्ञाननिर्णयै, चतुर्मात्रा
चरौतपरादिमत्त्वं । व्याख्यायां विनमित्तोक्तकर्मत्वमिति तदाच नुक्तपुत्र्या वेदे यादृशी
ज्ञानवी तादृश्यैव वाक्ये न लवेचरौतपरात्मनि इति वैदिकमन्त्रव्याख्यान इव लौकिकमन्त्र
व्याख्याननि मयामादेन न चातोक्तत्वनिषेधस्य हेतुत्वं येन वक्तृयथार्थज्ञानानुमानस्यपेक्षयो
भवेदिति भावः ॥ १४ ॥

यस्य समये व्यतिरेकनिषेधे च सदनुत्पत्त्या तद्विषयस्य वाक्यम् इति निषयमभि
प्रेक्ष्य चातोक्तत्वनिषेधस्य चरयथोपदेशेन प्रागावचर पुनः गृह्यते भक्तिव्याप्त्या निर्णये
हेतुर्वाच्ये, तदाच चरौतपरात्मनिषेधमात्रस्य हेतुत्वस्यस्यमपेत्य चरौतपरात्मनिषेधस्य

व्यस्तपुं द्रूपणांशद्वैः स्मारितत्वात् पदैरसौ ।

अन्विता इति निर्णीते वेदेऽपि न तत्कुतः ॥ १५ ॥

आप्तोक्तत्वनिवयस्य हेतुत्वे मानामावः, बाधकप्रमाविरहरूप-
योग्यताज्ञानविलम्बादेवायोग्ये इन्वयधीविलम्बसम्भवात्, अन्यथा
वेदेऽपि अपौरुषेयत्वधीर्हेतुरसु, तथाच तत्रापि अमौ वैदिका अर्था-
अन्विताः परस्परं संश्लेषाः व्यस्तपुं द्रूपणांशद्वैः पदैः स्मारितत्वात्
इत्यनुमानात् संसर्गे निर्णीते तत् अनुवादकत्वं वेदेऽपि न कुतः ।

हेतुत्वे साधनमिति भावः । इत्यत्र इत्थं प्रतिरक्षित्वादेव । व्यस्तपुं द्रुपेति
असौ निरसौ पुं द्रुपदानां अम प्रमादादिद्वयपुत्रपदीशेषान् आश्रय्य विपु तैरिदमर्थः ।
आप्तोक्तत्वनिवयस्य समभाषणत्वे प्रतिरक्षया निराश्रयश्रवणादपि आप्तोक्तत्वनिवय-
हेतुत्वात् अमाश्रयभाव' दर्शयति आप्तोक्तत्वनिवयमिति । ननु आप्तोक्तत्वनिवयस्य अर्थ' न
सादृशेभ्य इत्यत्र बाध बाधकप्रमाविरहेति, अपौरुषे, अमाप्तोक्तत्वस्य, तथाच यत्र अमाप्तो-
क्तत्वस्य, तत्र न बाधकप्रमाविरहः अत्र तु बाधकनिवयत्वात्प्रमेव पुत्ररां तत्र बाधक-
प्रमाविरहस्ययोग्यताज्ञानविलम्बादेव अन्वयधीविलम्ब इति भावः । अन्यथा आप्तोक्त-
त्वस्य लौकिकवाक्यासंबोधहेतुत्वे, वेदेऽप्येति अपौरुषेयत्वधीरिति नियते न दोषवत्-
पुत्रवत्त्वमौतन्तधीरित्यर्थः, लौकिकव्यवहारे अन्वयत्वेति लौकिकवाक्यानुपूर्वे न
नित्यं वेदानुपूर्वे च नियमेति वेदस्य नियतत्वस्यान्यथाविशालमिति भावः । तथाचेति
दोषवत्पुत्रवत्त्वमौतन्तनिवयस्य हेतुत्वात् 'अपौरुषेयत्वे चेत्सर्वः । अनुवादकत्वमिति मूलस्य-
व्यवहारे विनयेन । न च लौकिकवाक्ये अर्थानुसंगेन मानसकालप्रमाणेन सादृशेभ्यहेतु-
त्वात् अर्थानुसंगेन मानसकालस्य वाक्यासंबंधतया लौकिकवाक्यस्य अनुवादकत्वं स्यात्
वेदिकवाक्ये दोषवत्पुत्रवत्त्वमौतन्तनिवयस्य हेतुत्वेऽपि, तत्र वाक्यासंबंधिततया सादृ-
शेभ्यान् पूर्वं वाक्यासंबंधानुसंगेन मानसकालानुसंगेन अर्थ' वेदस्य अनुवादकत्वं स्यात् ।
वेदस्य नियतेऽपि अन्वयपरम्परावायेन अन्वयपरम्पराविरहितत्वस्य वेदानुपि न सादृ-
शेभ्य इति वेदेऽपि अर्थानुसंगेन लौकिकवाक्यस्य लौकिकवाक्यत्वस्या वेदानु-
संगेन दोषहेतुत्वात् वेदस्यानुवादकत्वात्तयोः । यदि च वेदस्य सामान्यानुसंगेन मानसकालेन
च वेदस्य अर्थानुसंगेन लौकिकवाक्यस्य लौकिकवाक्यत्वस्य हेतुत्वात् लौकिकेऽपि, मानसकालेन

यत्तु पद न करणं किन्तु पदार्थ एव अतएव पदार्थकरा इह वाक्यार्थज्ञानात् कविकाव्यादिक द्वारमित्यत्र द्वारोपस्थितावपि पदार्थनिष्ठाकाङ्क्षाविरहेषान्वयात् शब्दो घ्राकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यत इति न्यायात् । अतएव पदानामवच्छेदकत्वं पदजन्योपस्थितिं विना पदार्थान्वयावोधात् । तदुक्तं प्राथम्यादभिधाट्त्वात् तात्पर्योपगमादपि । पदानामैव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम् । अभिधाट्त्वात् पदाथापस्थापकत्वात् इति गुरुमतमपास्त पदानामित्यत्र आप्तानामिति प्रक्षेपेणापि आप्तोक्तत्वावच्छेदकत्वात्

यथापवाक्याय धीमत्तरदी न शब्दोपहेतुरिति लौकिकशब्दोऽपि प्रमाणम् न च वाक्याय यथाप न ध्वञ्चोच्चरितत्वंपताप्यवदस्य शब्दोपहेतुतया तात्पर्यपञ्चकाकाय ज्ञानस्य पुन सिद्धत्वात् शब्दानुवाक्यत्वमिति वाच्यम् तस्याप्यप्रकारकतयाप्यप्यवदस्य शब्दोच्चरितत्वं तात्पर्यं न तु तस्याप्यवदस्य इव विषयकत्वोपच्छोच्चरितत्वं इति तात्पर्यं यदस्य वाक्याय विषयकत्वाभावात्

पदाप्यस्य अन्वयोपच्छेदकताशान्तिरिति मन्त्रं मतमुक्ताय निरव्यति यतिरिति अत एवेति पदाप्यस्य करकत्वात् तस्य कविकाव्यादिकमिति, तथाप्यस्य अपूर्वाकायात् न चतुसूत्रं अमलकत्वं एवमिति तादृशपूर्वाकायात् ज्ञानम् अतस्मिन्निष्ठावियक्तत्वात् न प्रत्यक्षं ज्ञानिज्ञानापूर्वकत्वात् ज्ञानमिति शब्दाभावात् न शब्दोप- परन्तु अन्वयोपच्छेदकत्वं तादृशमात्रं विनाप्यशोपाप्यता पदाया एव हेतुः न तु पदानि इति न शब्दं प्रमाणात्करोति भावः क्वचित् पदार्थोपस्थितस्य पदार्थोपस्थितेऽपि पदा र्थोपस्थित्या पदार्थोपस्थिते कथमन्यथा अतएवमज्ञानं हेतुत्वात्पदार्थान् स्थाविरुपेय मन्त्रवचनान् कथं विनयति च यथापवाक्यतीति धीमत्तरदी मनु पदम्यावरकत्वं इव द्वारमित्यत्र तत्र विनाप्यदीपस्थितिं विना क्वचिन्नाप्यवशात् इत्या वाङ् द्वारमित्यवच्छिन्ना इति पदार्थोपस्थिततावयोपच्छेदकत्वं पदाप्यनिष्ठाकाङ्क्षाविरहेषति तथाप्यप्रमाणात्करोति मन्त्रोपस्थितपदार्थान् हेतुत्वात्पदार्थोपच्छेदकत्वं न तु प्रकाराकरधोपस्थित पदार्थोपच्छेदकत्वं इति निवृत्त इति भावः । निवृत्तं प्रमथयति ज्ञानो च क्वचिन्ना ज्ञानो मन्त्रवचनान्, तथाप्य अन्वयोपच्छेदकत्वं ज्ञानिज्ञानपदाप्य पदार्थोपस्थितिवा भावः ।

पातात् तथाचावश्यस्वीकार्यपदार्थोपस्थितौ । पदमन्ययासिद्ध न
करणमिति, तत्र, पदार्थानामतीतादिरूपतया, प्रकारत्वात्
पदार्थस्मरणस्यापि निर्व्यापारताया - प्रकारत्वात् । पदज्ञानस्यैव
करत्वात् पदार्थस्मृतेष्व्यापारत्वात्, कविकाव्यादिस्ये च मानस
ज्ञानं हेतुरिति ॥ १३ ॥

पदज्ञानमन्यपदार्थोपस्थित्युत्पत्त्यर्थोप पदकारितयो पदार्थयो विज्ञाता बहुतापव्य
ज्ञानस्य हेतुः पदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थित्युत्पत्त्यर्थोप पदार्थोपस्थित्यापवात् आकाशा हेतुर्न
बहुतापव्यज्ञानमतीति पदार्थसिद्धत्वं मन्मतात्पुत्राती गुरुपौत्रगोत्र निरसिन्मात्र चत
पयति कविकाव्यादिस्ये व्यभिचारेण एतत् बहुतापव्यत्वात्पदज्ञानस्य दक्षत्व
मिति पदाना कारत्वात्मित्यर्थः । पदस्य कारणत्वं तुल्यमात्र पदप्रयोगसिद्धिं विवेति
न तोपत्रोपधान्तोपस्थित्युत्पत्त्यर्थोप लिङ्गजलाभुपगतान् न तयानुपपत्तिः । पदस्य कारणत्वे प्राचा
र्थवत्त्वात् ननु कनिति प्राचम्यादिति प्रयोगोपस्थितत्वात् इत्यर्थं ननु प्रयोगोपस्थितत्वं
मात्रं यदि कारणतासाधकं तदा प्रयोगोपस्थितमन्यदुदासीनमपि कारणं स्यादित्यत
आह चलिप्रवृत्तादिति इत्यस्य विवरणं पदार्थोपस्थापकत्वात् पदार्थोपस्थापकत्वं
पदस्य चकारत्वं नित्यवत्पुत्रवृत्तित्वात्पदार्थोपस्थितत्वं तात्पर्यवत्त्वात्पदार्थोप
स्थापकत्वं नित्यवत्पुत्रवृत्तित्वात्पदार्थोपस्थितत्वं तात्पर्यवत्त्वात्पदार्थोपस्थापकत्वं
वधोपस्थितौ मिति तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं
वोधकारणत्वव्यवच्छेदः । गुरुमने दूषणकारणत्वं पदानामित्यत इति गुरुमनेतिद्वन्द्व
इत्यादि प्रत्ययान्वेति अनिनिप्रकृते आत्मानत्वमि प्रत्ययैव इति वीक्षणं चामख्यार
त्वं दक्षत्वमप्यपत्तिरिति आह स कारणत्वात्पदार्थोपस्थितत्वं प्राचम्यादित इति पदानाम्
चकारत्वं करणत्वं तदा प्राचम्यात्पदार्थोपस्थितत्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं
वधम् । आह स पदोपस्थितत्वं पदार्थोपस्थितत्वं प्राचम्यात्पदार्थोपस्थितत्वं तात्पर्यवत्त्वं
कारणताया अनिनिप्रकृतम् आह स कारणत्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं तात्पर्यवत्त्वं
कारणत्वम् । तात्पर्यं तदा आत्मानं पदोपस्थितत्वं हेतुत्वं तात्पर्योपे तदा-पदानां
पदार्थोपस्थितत्वं हेतुत्वं तात्पर्यवत्त्वं आकाशादित्येवपदार्था एव चकारत्वं चकार
इति तात्पर्यं । ननु पदानामिव चामख्यमपि कारकत्वमित्यत आह तात्पर्यवत्त्वं चकार

ननु शब्दोऽतिरिच्यतां प्रमाणं, स पच वायकोऽसु तथाहि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वगः । अद्द्वारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते ॥" इति गौतां पठन्ति । प्रकृतेर्बुद्धितत्त्वस्य गुणैः सत्त्वादिभिः क्रियमाणानि कर्माणि मोहादहं कर्त्तेति चेतनो मन्यते, तेनाभिमानिकं कर्त्तृत्वं न पारमार्थिकं, न च सर्वज्ञस्याभिमानः विशेषदर्शनात्, कर्त्तेति त्वन्निति न पठौ इत्यत्राह,—

न प्रसाद्यमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदाप्तता ।

अद्दृश्यदृष्टौ सर्वज्ञोन च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

अयं हि सर्वकर्त्तृत्वाभावावेदक. शब्दः अनाप्तोक्तयेन प्रमाणं,

मौक्त्येति तथाच पदार्थपिच्छव्यवहार पदस्यपिच्छव्यवहारेण पदार्थोपस्थितिरैव हेतुत्वम् अन्वयप्राप्तिरिति भावः । अत्रैतत् सूचयति तत्रेति, मानसज्ञानमिति अलौकिक मानसप्रत्ययमिषय, तथाच कविश्यामातुरीयेन श्रीकृष्णशब्दस्य प्रत्ययत्वेनैवोदपत्तौ तत्र ईशानानन्दत्वने मानाभावे शब्दवाच्योऽनुभवसिद्धज्ञान इति पदज्ञानस्य कारणता अन्वय-अतिरिक्तमिति भावः ॥ १६ ॥

नास्तिक प्रत्ययविग्रह नन्वित्यादिना, मौक्त्यादिति बुद्धितत्त्वेन सद्द वाक्यनीमेदाद्यदिद्वयं, अभिमानीकं कर्त्तृत्वमिति मेदाव्यभिचितिक कर्त्तृत्वमित्यर्थं, शेषतस्त्येति मेरः । न पारमार्थिकमिति तथाच चेतनस्याभना निर्विकारतया कृतिरूपपरिधानासुखान् पारमार्थिककर्त्तृत्वसाधन इति भावः । ननु अयत्कर्त्तृत्वेन ईशरव्यासिद्धायेति सर्वज्ञत्वेन ईशरव्यतिहाररूपैवेत्यत्र याद न च सर्वज्ञेति, सर्वज्ञस्य अभिमानाभावे हेतुत्वात् विशेषदर्शनमिति बुद्धि चेतनयोर्भेदव्यादित्यर्थं, तथाच सर्वज्ञत्वेन जगत्कर्त्तृत्वेन च शिष्टातिरिच्येति भावः । ननु कर्त्तेति ज्ञयोमे कर्त्ताचि इत्यत्र कथं न कर्त्तेति इहो इत्यत्र याद न चतौति, तथाच अन्नादिकृत्योमे शरीरिधानात् हेतुप्रत्ययस्य सादृश्यात् शरीरिति भावः । अनाप्तोक्तिरित्यस्य विशेषं पूरयति अयं हीति, शब्द इति शब्दे विद्यमानादीत्यादिशोकात्तत्र अन्व इत्यर्थं, मूले नादृष्टे इत्यादि अदृष्टे नास्मात् सर्वज्ञानविरहवति क्वचिद् इत्यत्र पुंति न आरता शास्त्रप्रमाणप्रयोजकत्वकार्यं

द्वितीयस्तवकः ।

शामोक्त्येदेतदर्थं गोचरज्ञानवतीनित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्व इन्द्रि-
याद्यभावात्, प्रागमस्य च, नित्यत्वं दूषितमेव प्रागिति वेदकारो-
नित्यः सर्वज्ञः सिद्धयति ॥ १६ ॥

नन्वसत्त्वबोधकागमाना का गतिस्तत्राह, -

न चासौ क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।

निरञ्जनावबोधार्थीन च सन्नपि तत्परः ॥ १७ ॥

असावागमोनासत्त्वमात्रपक्ष एव, सत्त्वस्यापि बहुशः "मत्तः सर्वं
प्रवर्त्तते" इत्यादिभिः प्रतिपादनात् इदोद्य न मुखाद्यैर्त्वं विरोधात्,
विनिगमकचिन्तायां विज्ञेयगुणशून्यात्मस्वरूपस्य ध्येयत्वतात्पर्यै-

शामोक्त्यज्ञानवत्त्वप्राप्तता, सूत्रे अहम्यहदावित्यस्य तदात्मवत्त्वमित्यादि, अहम्यहदौ अहम्यस्य
अहोन्द्रियस्य तादृशभावप्राप्तये उच्यते ज्ञाने स्वीकृतापमिति ज्ञेय, सर्वत्र तदात्मवत्त्वा
सर्वत्र, तथाच तन्मैत्रेयस्य च तादृशवत्त्वस्य भाषकत्वम् इति भावः । इममिवासेनाह
टीकायाम् एतदर्थेत्यादिनाः । ननु तावतापि कथं नित्यसर्वविषयकज्ञानवत्त्वमिति इत्यत
आह इन्द्रियाद्यभावादिति तथाच इन्द्रियादित्यन्ते ज्ञानम् इन्द्रियसञ्चित्तिसिद्धिरिति इत्यत
विषयकम् अगरीरस्य इन्द्रियाद्यभावात् तन्ज्ञानं सुतरां नित्यं विनिगमकाभावात् सर्वं
विषयकमिति नित्यसर्वज्ञमेतन्नसिद्धिरिति भावः । ननु तदात्मस्य नित्यत्वेन तदात्मं तदाह
ईश्वरसिद्धिरित्यत आह सूत्रे न च नित्यागम इति, अकर्मोतायाका नित्यागम विश्वदेवैकदीप्त
अत अत इनापत्त इति न चेत्सर्वं, अत ईशु प्रत्येति आगमस्य चेत्यादि, प्रागिति प्रतीत्यस्यैव
इत्यत ॥ १६ ॥

असावबोधकागमानामिति अकर्मत्वबोधकागमानामित्यतः । सूत्रे न चासाविति अग्री
अगमो क्वचित् असावबोधकागमस्य अकर्मत्वमात्रपक्ष इति यावत्, न अहम्यहदौ न प्रियत न
तत्पर्यविषय इति यावत् क्वचिदित्यस्य विवरणं टीकायाम् असावमात्रपक्ष इति । सूत्रे
असावतीति अकर्मत्वसाक्षि प्रवेदनात् प्रतिपादनादिकल्पः । ननु तदिं साहसागमस्य किं
तावत्पर्यविषयत्वं आह, सूत्रे निरञ्जनेत्यादि, सन्नपि आपातत असावबोधकत्वेन प्रबोधमान
सन् विषयान्तोऽपि क्वचिदागम निरञ्जनरोपायं आसावो यद्विरञ्जनत्वं विवेकगुणवत्त्वतः

तृतीयस्तवकः ।

धाम्निटोमिनेत्यादिविधिरिव इति नोपदेश्यर्थात् । अन्यथा कर्म-
वादेश्यं विधिः, अदृष्टादेव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । वेदस्यानुर्व्यापत्तिः ।
न वार्थापत्तिर्मानान्तरम् ॥ १८ ॥

तदेवाह,
अनियम्यस्य नांयुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाग्यसौ समः ॥ १९ ॥

अथोपपत्तौ सर्वत्र इति भावः । ननु उपपत्तेः अथ साधकत्वमित्यत आह अर्थापत्तिप
नागाकारमिति तस्यापि अनुपपत्तिप्रामाण्यार्थापत्तिरूपमानत्वादिति भावः । सूत्रे प्रमाणा
इति प्रमाणे प्रतिकारनेदृष्टाधनत्वादिसमाकरं मध्ये अस्ति अविद्यमाने न प्रमा णे
साधकत्वादिसमा, अतीन्द्रियवागादेः प्रमाणीलरानुपपत्तिरिति भावः । अथ ईदृशाह
ईवमात्र इति कारणानावस्य कार्योभावनियमानकत्वादिति भावः । टीकायां न प्रमि
रिति न यागादीं प्रवृत्तित्वे, नोपदेश्यत्वमिति तस्यापि उपदेश्य विद्या प्रवर्तनस्य
अनुपादिपदभोक्तव्या, न तदज्ञाने चार्थप्रवृत्तित्वमिति भावः । अन्यथेति उपदेश्यमात्रे
प्रवृत्तिसम्भवे इत्यर्थे, कर्मवादी, किं कर्मत्वाद्दृष्टादेव जगदुत्पत्तौ न त्रीदरादिति कर्म
भौतसकमनेऽपि, कारिकायाम् अहं विधिरिति इह तुल्यमित्यर्थे, धतदेव व्यावृत्ते टीकायाम्
अहंवादीति, वेदस्यानुर्व्यापत्तिरिति तदापि उपदेश्यत्वाविधिं धन अहं नस्ति तव
प्रवृत्तानुपपत्तौ सर्वदादृष्टादेव कारणमिति महात्मनोव्यापत्तौ ईदृशोपदेश्यस्य विफलत्वेन
वेदस्यानुर्व्यापत्तौ इति भावः ॥ १९ ॥

अथोपपत्तिः साधकान् ईदृशत्वस्य अतः सर्वत्रोचितं तदाप्यतः प्रत्यक्षेण जीवितान् ईदृशत्वस्य
आदगतं अतः सर्वत्रोचितं ईदृशत्वस्य अति सर्वं विद्या इदंवाच्यं नोपपत्तौ इत्यनुपपत्तिप्रामाण्यार्था-
पत्तिप्रमाणत्वेन ईदृशत्वस्य अति सत्यमानं भवति तदेव अर्थापत्तिरूपम् इति केचन-गोसांशुता
सम्बन्धे तच्छ्रुं दूषयति, न वेदादि अथ अर्थापत्तिरुत्पत्त्यात् प्रामाण्यं अनुपपत्तिरिति न वेति
यमितौ विधिविपत्तिः, प्रमाणं च अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं
विप्रवृत्तित्वस्य न वेति विप्रवृत्तिः, अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं
प्रामाण्यत्वात् अथ नारदाय, अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं अतिरेकव्यापिप्रामाण्यं

द्वितीयस्तवकः ।

विरोधः, तथा सत्येकं मानं भव्येत, विरोधज्ञानस्य तु विषयमेद
श्ववस्थापकत्वमनुमानविधयेव, तथाहि विरोधोभिन्नविषयकः एक-
विषयतायां विरुद्धत्वे सति प्रमाणसिद्धत्वादिति, अन्यथा धूमोऽप्यनुप-
पद्यमानो वह्निं गमयेदित्यर्थापत्तिरिति प्रसिद्धमनुमानं न स्यात्,
अर्वाभागावच्छेदेन वज्रानुपनमः धूमश्च वह्निसाधनमिति विरोध-
परभागावच्छेदेन वह्निश्चवस्थापनमप्यर्थापत्तेरेव स्यात्, अनुमाना-

विरोधोपपत्तिका विरोधाविरोधश्रीत्याय व्यापकभावनिरहात् अनुमानं न कथयतीति
अथापि प्रमाणान्तरत्वम् इति केषांश्चिन्मतमुत्थाय दूषयति यदपीति, प्राप्तानन्तरमिति
द्विरुक्तं कथितमिति शेदे नास्ति इति प्राप्तदधीत्वनन्तरमित्यर्थः, विरोधज्ञान इति सतीति
मेष, विरोधज्ञानश्च क्वचिदस्तीतिज्ञानम् एकवचनान्वित्तुं क्वचिदस्तिप्रमाणसम्बन्धेन
एवमित्येवविरोधप्रमाणसम्बन्धाभावाविषयकज्ञानवदिति ज्ञानं, तदेव अर्थापत्तिकम् प्रमाणं,
तच्च क्वचिदस्तीतिज्ञानस्य ग्राह्यतिरिक्तान्वितविषयकत्वकल्पनया अविरोधोपपत्तौ क्वचिदस्ति,
अविरोधाय अविरोधविषयकत्वात्, येषामविषयविषयादि, क्वचिदस्तीत्यत्र क्वचिदस्तीति ज्ञानस्य,
विज्ञानविषयता एवामिदंविषयविषयकत्वम्, अर्थापत्तिं अर्थापत्तिप्रमाणोत्पत्त्यर्थः । मते
इत्ययं तदपीति, न चोत्यादि मानयो क्वचिदस्तीति शेदेनास्तीतिज्ञानयो न वास्तवो
विरोध न तदनुपपत्तौ विरुद्धविषयकत्व, तथा सतीति वास्तवविरोधे सतीत्यर्थः, मजेत
नेत्येते, तथाच समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्य प्रतिषेधकतया एवमित्येव ग्राह्यमित्येव
ज्ञान स्थितितासापज्ञानयो नियोविरोधेनासम्बन्ध इति भार । ननु विरोधज्ञानस्य
विषयभेदव्यवस्थापकत्वप्रवाद कथं सङ्गच्छते इत्यत आदि विरोधज्ञानत्वमिति, एवमथा
अस्तिज्ञानसम्बन्धेन विरोधिज्ञानस्यलक्षणायाश्चावतिविषयकत्वमिति, विषयभेदव्यव
स्थापकत्वे विरोधिज्ञानप्रतिषेधज्ञानविषयविषयकत्वमितिप्रमाणवत्, विरोध इति द्वैतस्य
शेद नास्तीति प्रमाणात्नो नैवदत्तं क्वचिदस्तीति अर्थापत्तिप्रमाणसम्बन्धेन अविरोधक इति
द्वैतस्यप्रमाणं ग्राह्यमित्येवकारण इत्यर्थः, एवमित्येवमित्येव अविरोधक इति
इतिवचनसम्बन्धेन द्वैतस्योपपत्तेर्नास्तीतिप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैव
इत्यर्थः, द्वैतस्यविषयप्रमाणत्वम् अर्थापत्तिप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैव
अर्थापत्तिप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैवद्वैतस्यप्रमाणस्यैव

भावेऽपि च व्याप्तिवाचकमानस्य । वक्रिवाधकत्वमर्थापत्तेरित्यनुमाने
विशेषः स्यादिति ॥ १८ ॥

अनुपसन्धिश्चेत्तत्रैव वाधिकेति योग्यादृष्टिरित्यादिनोक्तम् ।
वस्तुतोऽनुपसन्धिर्मानास्तरमेव नित्याह—

विशेषत्वे सतीत्यर्थः । एतद्विषयतावामित्यत्र अत्रत्येवं प्रयोज्यत्वं, तस्य च विवद्वलपदार्थ-
घटकापवापन्नः, तथाच निरुक्तविषयत्वद्वयापादाकाशेन-निवृत्तिरिवद्वलद्वयापायकापत्ति
विशेषत्वे सतीति समुदितार्थः । आपत्तिश्च द्वैवदभोग्ये भाषीतिप्रमासमान
काशीं द्वैवदत्त, कथिदसीति यथाश्चान यदि द्वैवदभोग्ये भाषीतिप्रमासमानकाशी-
द्वैवदत्तमित्यद्वैवदत्तत्वंकारकमना स्यात् तदा एकैवैवदत्तत्वंकारकमित्यस्यमेव
द्वैवदभोग्ये भाषीतिविरोधिप्रमासन्धिः स्यादित्येवदत्तः । भाषी वाधस्तानुगुणत्वात् तानु-
विरोधाभावे तावदर्थमिति भावः । सिद्धत्वादिति किञ्चिदेवदत्तत्वकारकं द्वैवद-
द्वैवदत्तप्रमासन्धिद्वयम् । अस्मिन्ने तावद्वैवदत्तत्वं इत्यत्र तावद्वैवदत्तत्वं अन्वयानामनेकार्थ-
त्वात्, अर्थमाह 'अन्वयेति विरोधकारकत्वं अर्थापत्तिविषया विवद्वद्वैवदत्तत्वात् इत्यर्थः,
सूत्रे अस्मिन्ने इति सर्वानुभवमिदं प्रमाणम् इत्यर्थः, अथवा अर्थापत्तिप्रमाणमेव, सम-
गुण्युपपत्त्या प्रवृत्त इत्यर्थः, तथाच 'अनुमानतत्त्वफलस्य अर्थापत्तिप्रमाणेन सिद्धिश्चैव
अनुमानस्य प्रमासन्धिजन्य भव्येति भावः । ईदृशमिदं, किञ्चिदिति टीकायां धूमो-
ऽपीतिः । विरोधत्वेऽर्थापत्तित्वे प्रतिशब्दमिदं अर्थापत्तिप्रमाणेऽनेति, तथाच 'अर्था-
पत्तिप्रमाणेऽनेन अत्रैवदत्तत्वं प्रमासन्धिप्रमाणम्, धूमश्च व्याप्तिविशिष्टपदार्थमेवेति प्रमासन्धि-
वक्रिवाधकत्वान् इति प्रमासन्धिप्रमाणेऽनेन तत्र 'एवापत्तिप्रमाणेऽनेन वक्रिवापत्तत्वात्
इत्यर्थापत्तिप्रमाणमिति स्यादिति भावः । एवञ्च सर्वत्रैवदत्तत्वात्प्रमाणेनैवैवदत्त-
मार्थापत्तिः । प्रमासन्धिप्रमाणेऽनेति । यदि 'सामान्यसामर्थी एकविशेषवाच्ये
तत्त्वज्ञानसामर्थ्ये वा अत्रैवदत्तत्वं प्रमाणमिति तत्रैवदत्तत्वं तत्रैवदत्तत्वं विरोध इति तानुमान-
सामर्थ्ये, तथा अत्रैवदत्तत्वं भाषीत्वत्वात् सामान्यसामर्थ्यात् अत्रैवदत्तत्वं प्रमाणमिति तत्रैवदत्त-
प्रमाणं तत्रैवदत्तत्वं प्रमाणमिति भावः ॥ १९ ॥

सूत्रे अत्रैवदत्तत्वं योग्यानुपसन्धिप्रमाणमन्वयानामनेकार्थ-
त्वत्वात् स्यात् इत्यर्थः, अत्रैवदत्तत्वं, प्रयोज्यत्वं योग्यानुपसन्धिप्रमाणमन्वय-
प्रतीतिः, अत्रैवदत्तत्वं अर्थापत्तिप्रमाणम् इति, तथाच तावद्वैवदत्तत्वं

प्रतिपक्षे रपारोक्ष्यादिन्द्रियस्यानुपपत्तयात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावाविशाच्च चेतसः ॥ २० ॥

यथाज्ञातानुपपत्तयः कारणं तत् प्रत्यक्ष, ज्ञातानुपपत्तयिजन्या
 भावज्ञानस्वानुमानत्वात् जन्यापरोक्षज्ञानस्य इन्द्रियजन्यत्वात्
 अपरोक्षत्वञ्च ज्ञानकरणकाम्यत्वं, घटादिप्रत्यक्ष इव घटाभावाप्य
 धैमोन्द्रियस्यान्यान्यनुपपत्तीणत्वात् कारणत्व अधिकरणप्रत्यक्षाभावेऽपि

इत्यप्यत्र न तु एवञ्चमित्यत्रातीतप्रमितिकल्पनम् । न च स्वप्ने वाग्यानुपपत्ति
 स्वभावावतिदास्यप्राप्त्या पक्षानिद्विरिति वाच्यम् । योग्यानुपपत्तेश्चकारणत्वेऽपि सप्त
 कारिकाश्चतस्र स्वप्नेऽपि व्योकारात् करणत्वं एव विवादात् । तत्र तादृशप्रतिपक्षे
 कर्म भातुमिति चम् इवञ्च चाद्रीहाया वनेत्यादि, तथापि अनुपपत्तयेऽन्यत्र विषया
 करणत्वे ज्ञातत्वस्यापेक्षयोरप्यत्र च ज्ञातानुपपत्तयिजन्याभावनतीतिरनुमितित्वात्प्रथा-
 दिनि भावः । न च अभावप्रतीति अनुपपत्तयि ज्ञातेरोपशीलिते इति तस्यैवप्रतीति
 अनुमितित्वं सम्भवतीति वाच्यम् । तथा सति अनुपपत्तये ज्ञानस्याभावप्रतीति तत्र
 ज्ञानेऽपि ज्ञानानुपपत्तयेऽपेक्षयोरप्यत्र च अनुपपत्तयेऽपि ननु प्रतीति इत्यत्रैव
 एवम् इन्द्रियजन्यत्वमात्रम् इन्द्रियजन्यत्वमेव प्रत्यक्षत्वमात्रमात्रम् चतुर्विधम्
 तादृशाच्च अपरोक्षत्वमिति ज्ञानकरणत्वात्प्रतीति प्रतीति सति ज्ञानकरणत्वात्प्रतीतिः,
 ननु च इतिवत्त्वात् ईदमप्यत्र न वाच्यम् । ननु ज्ञानत्वे च तदनुपपत्तयान् तादृश
 प्रतीति इन्द्रियस्य कर्म करणत्वमित्यत्र चाद्री मूल इन्द्रियज्ञानप्रतीतिः, त्रीहायाम्
 चत्वारोपपत्तयोरिति ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च
 इन्द्रियस्य चतुर्विधत्वमिति च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च
 इन्द्रियस्य चतुर्विधत्वमिति च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च
 चतुर्विधत्वमिति च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च
 इन्द्रियस्य चतुर्विधत्वमिति च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च
 ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च ज्ञानत्वे च

दुष्टकरणजन्यत्वमवश्य वाच्य, दोषयेन्द्रियादिनिष्ठ एव, अनुपलब्धे-
दोषवशाभावात्, पिप्सादिना इन्द्रियस्यैव दुष्टत्वात्, तदिदमुक्तम्
अचाययत्वाद्दोषाणामिति । अधिकरणाभावयोर्विगिष्टधोर्नेन्द्रियजा
अभावधीत्वात् नानुपलब्धिकरणजा भावधीत्वादतोविगिष्ट
गोक्षेन्द्रिय स्वीकार्यं तदिदमुक्तं विकल्पनात् विगिष्टविषयक
ज्ञानात् ॥ २१ ॥

नन्वनुपलब्धा घटाभावस्य ग्राम ततश्च घटाभाववद्भूतत्वमिति
ज्ञान, घ्राणज्ञसौरभोपगयानन्तर सुरभिं चन्दनमिति चाद्युपपत्

६

विशेष्य व्यापयन् अवतारविज्ञानात् जनिमिति अतनमिति अभाववाचकत्वे न तत्र
मित्येव, उपपत्तिलादिति अभाववाचकत्वे तत्रवाहित्येव । व्यापारिणाधिकरणवद्वेष
व्यापारिण इन्द्रियस्य अन्वयाविरहिते इतिविधिसाहचर्येणिति । अभावधमस्य दुष्टकरण
अन्वयात् अनुपलब्धे च अन्वयतो दुष्टत्वान्वात् पिप्सादिना दुष्टमिन्द्रियं तत्करणमित्याह
किञ्चित् अभावधमस्य अद्वावो रैर्याभावधमस्य अवश्य वाच्यमिति तदाच अह
धार्मिकरैवाभावधम दुष्टकरणस्य धमत्वात् इत्यनुवादेन अभावधमस्य इन्द्रियजन्यत्व
विद्यो यत् घटत्वस्यकरण तद्वैव तत्प्रमाकाये अप्यवसाकरणवत्तदिति साक्षात्त्वाद्वा
अभावधमायामपि इन्द्रियस्य करणत्वविरक्तिं सुरायां कुवापि अभावधमनिपत्तौ अनुपलब्धे
न करणत्वमिति हेतुमिति भावः । अन्वयानुपलब्धत्वमिति विगिष्टतुष्टि नेन्द्रियजत्वा अभाव
मुक्तिवत् नानुपलब्धितया भावमुक्तिना नोभयजत्वा अनुपलब्धितया तावच्छेदकत्वेन
मित्रवैशालेन मह इन्द्रियजन्यतावच्छेदकत्वेन निवृत्तेभावस्य सद्व्यवस्थादत्त अनुप
लब्धे अभाववद्वेषे सामर्थ्येति भाववच्छेदे सामर्थ्याभावात् इन्द्रियस्य धर्मिकर्षद्वारा भाववद्वेषे
अभाववद्वेषे च सामर्थ्यात् इन्द्रियमिव तात्त्विकविगिष्टतुष्टिकरण नानुपलब्धि एव
ज्ञानीरज्ञानस्य एतज्ज्ञानीकरणवत्त्वनिवृत्त्यात् इत्येवं विकल्पनादितिमुक्त्वात्पक्षे
वदन्ति अधिकरणवाभावेति । निमित्तवाद्योन्द्रियं "स्वीकार्यमिति, तदाचार्य
इत्यत इन्द्रियम् अभावधीतिज्ञावप्यवकाशकरणम् अभावविगिष्टज्ञानीयधमिविव
धमपयोक्तव्यमिति वदन् । न अधिकरणवाभावेर्विगिष्टधी नेन्द्रियजा अभाव
धोक्षादिवृत्त्यात् वाच्यमिति वाच्यम् । तादृशानुमानभावधोक्तत्वादिति ॥ २१ ॥

इत्यभावग्राहिकानुपलब्धिः कारणतया वाच्या, निर्विकल्पकविषयी-
कृत एव इन्द्रियेण सविकल्पकविषयतया गृह्यते तथा दर्शनात्
पभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरभावात् कथं वा प्रत्यक्षत्वं, विशेषणतायाः
सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् अवश्यज्ञानकारणताकानुपलब्धेरैव कारणत्वं
नेन्द्रियस्येत्यत्राह—

अवच्छेदग्रहणौ व्यादधौ सिद्धसाधनात् ।

प्राप्तान्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्त्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

अवच्छेदग्रहणस्य प्रतियोगिग्रहस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् नियमतः
सविकल्पकज्ञानसामयौघात् निर्विकल्पकत्वं, घटादिग्रहे तु
निर्विकल्पकमेव प्रथमतः, विगिष्टज्ञानहेतुविशेषज्ञानाभावात्.

अनुपलब्धीत्यादि तथावादी अनुपलब्ध्या घटाभावसामे तत तादृगभावप्रयोग
पत्रिकर्तान् अभावेने चर्माकिकमानासक घटाभावप्रत्यूहमिति विविष्टदुर्घटभवात्
न विविष्टदुर्घटानुपपत्तिरिति भाव । विशेषणीभूताभावात्सिद्धौ किकमानं इहानेन
ददवति प्राच्येति । तथा दर्शनादिति घटादिविगिष्टदुर्घटौ निर्विकल्पकविषयोप
स्ये घटादिर्भावनदर्शनादित्यर्थः । तथाच अभावस्य निर्विकल्पकताभौकारे इन्द्रियभावे च
तद्विगिष्टदुर्घटस्यैव इति भाव । नन्विन्द्रियैवाभावात्निर्विकल्पकमुपलब्धे तातुपलब्ध्या
इत्यत्र चाह अभावेनेन्द्रियप्रत्यासत्तेरिति, नन्वभावात् संयोगादिसम्बन्धभावात् विशेषण-
वत् नन्वत्र सत्य इत्यत्र चाह विशेषणताया इति, नन्वभावात्सामेतादिति विविष्ट
सम्बन्धात्तद्विगिष्ट कियेनेननिदवितततिलवपत्त्यादित्यर्थः, तथाचाभावात् सम्बन्धात्तथाभावात्
विशेषणताया इति बाध इति भाव । अत्रानुपलब्धेति अभावात्निर्विकल्पकत्वे अत्रानपि
अभावज्ञानं करणताकानुपलब्धेरित्यर्थः, अत्रानुपलब्धेति विगिष्टदुर्घटस्यैव करणतायाः अत्रानुपलब्धे
यदधीत्यादिति सूत्रं विगिष्टोति अत्रानुपलब्धेति विगिष्टदुर्घटस्यैव करणतायाः अत्रानुपलब्धे
अभावज्ञानानु पूर्वविशेषणीकत्वे अत्रानुपलब्धेति विगिष्टदुर्घटस्यैव करणतायाः अत्रानुपलब्धे
पुत्रिशात्प्रसङ्गादित्यर्थः, यीत्यादिति अत्रानुपलब्धेति विगिष्टदुर्घटस्यैव करणतायाः अत्रानुपलब्धे
मिति ।

तृतीयस्तवक ।

कस्त्रीकारात् घटाभाववद्भूतमित्वादिविशिष्टप्रत्ययवशात् अभा
वेनाधिकरणस्य प्राप्तेर्भवतापि स्त्रीकारात् ॥ २२ ॥

स्तवकार्यसंग्राहकश्लोकमाह —

प्रत्यक्षादिभिरेभिरेवमधरोदूरे विरोधोदय
प्रायोयन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्मापि नासाद्यते ।
तं सर्वानुविधेयमेकमसखच्छन्दलीलोत्सवम्
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धा प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥

इति तृतीय स्तवक ।

यस्योदरस्य मुखनिरीक्षणैकविधुरैर्धर्मिग्राहकमानवाधितै
प्रत्यक्षादिभिरात्मैव नासाद्यते विरोधोदयो यतोऽधर अतएव

वशात् इति इन्द्रियसम्बन्धानुशीलिकल्पसम्बन्धः । न चन्वोऽप दुष्प
वत मूर्ध विद्योति नचन्वेव नति तदावाप भाव यत् प्रत्याव भवत तत् साधन
परस्परया वा निर्विकल्पकविषयपराहस्य भवति इति भिद्यमान् चतुस्रान्त्रिकमपि परस्य
रया निर्विकल्पकविषयमेव यादयत एवञ्च चतुस्रभि इति इत्याद्ये सात् तस्य
साधान् परस्परया वा निर्विकल्पकविषयीभूतसाभावस्य दाहकत्वमुचितम् न तु निर्वि
कल्पकमानवमकत्वमिति न चानुपपन्ना निर्विकल्पकमेव कल्पने प्रतियोगानुसर्षि-
तस्य तस्य आनुमान्यत्वान् शक्यते वा विमपराइमित्येति च गगनाद्भवति
विगिह्यवद्वानुपपन्नाय चभावस्य अधिकरणस्य सद्यः सम्बन्ध परस्परमोहाय इत्याद्य
चगगनाद्भवतिमित्यादौव्युत्पत्तिर्हेतुः ॥ २२ ॥

मुखनिरीक्षणैः सुखानुरोक्तस्य सदुपपत्तय स चात्र परमैक्यात्सम्बन्धमिच्छन्त
निरिपुर्न तदाधितरित्यस्य विपुस्य वाधितपरम् । अथवादिभिरिति हेतुप्राप्त
प्राप्तकालनापकले योग्यानुसन्धानमिति वक्तव्यं चास्मैव हेतुप्राप्तयेष्वेवोक्तता
अद्वयस्य समाप्त्युत्पत्तिश्च न च इति न च इति च इति च इति च इति च इति च इति च

दूरे सर्वमनुविधेय वग्य यस्येति असमा स्रच्छन्दा चेतनान्तरा
 प्रयोन्था या लीना सैवोत्सवो यस्य स तथा दु खामावैकनिदानत्वात्
 अतएव उद्भवदतिशया देवानामपि देव सुख्य प्रपद्यामहे ॥ २३ ॥
 इति तृतीयस्तवकव्याख्यानम् ।

चतुर्थ स्तवक ।

सख्येऽपि तस्याप्रमाणत्वात् इति तुरीयविरतिपत्ति । ईश्वरो
 न प्रमाण तन्ज्ञानस्वाद्यहीतग्राहित्वाभावेन प्रमात्वाभावात् इत्य
 रम्य प्रमाकचतृत्व प्रमाकरणत्वञ्च नाम्नीति अप्रमाणपुरुषस्य वच
 क अद्भ्यादित्यत्राह —

विशेषान्तर इवराभावशयात् त अत्र इति नाप्यस्य इत्यत्र दूरे मद्राम्यनीऽपि
 मेरुर्ष्ये, प्राय पत् काकुश्यायक तत्राच इवराभवसाधकत्वनापयस्यस्यति सवाच प्रता
 कर्त्त धर्मवादइमानसविनादीति भाव । लीला सखादिदया उक्तव अख्यनीता
 यान्तरनिवेद्येय अत्र हेतुमाह कश्चमात्रेति अख्यनीतामद्यात् उद्भव इतिशया
 उद्भवतो अतिशया भावद्वयवत्तत्त्वज्ञान वदराश्रयतलकश्चकामहामाश्रयो येषां त ।
 प्रपद्यामहे अत्रय मन्ता निरापयमान इति ॥ २३ ॥
 इति श्रीस नायानाय तत्रशारीरविरचितार्था कुसुमाञ्जल्यख्यारविहारी
 तृतीयस्तवकव्याख्यानं समाप्तम् ।

अनुर्वी विरविस्मिन्त्यायति मल्ल जति तत्राचय विरतिवधि इत्य प्रमा
 न वनि अत्र विरविस्मिन्त्यायति निरविस्मिन्त्यायति निरविस्मिन्त्यायति । अत्राचय
 साधक इत्यत्र इत्यत्र न तत्राचय न अत्राचय इत्यत्राचय इत्यत्राचय

चतुर्थसूत्रकः ।

अप्राप्तेरधिकप्राप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।

यथार्थोऽनुभवीमानमनपेक्षतयेथ्यते ॥ १ ॥

अपूर्वदृक्त्वं अगृहीतयाहित्वं न प्रमानक्षणं धारावहनतुङ्ग-
व्याप्तेः इदं रजतमितिभ्रमातिशामेथ । स्वसते लक्षणमाह
यथार्थ इति । अनपेक्षतयेति 'स्युतेर्जनकानुभवसमानविषयकतया
तन्नामास्त्राधीनप्रामाण्यकतया सापेक्षत्वान् तत्र न प्रमाव्यवहार-
स्नान्तिकाणामिति ॥ १ ॥

य शोपनिकाशीनस्य समतियोनिसममानाधिकरणधीनानिबन्धविषयकत्वम्, एतद्वैव पूर्वपक्षिवा
प्रमाज्ञानवक्ष्यम्, ईश्वरज्ञानस्य नियन्त्रणं सर्वविषयकत्वात् एतादृशत्वव्याप्तप्रधानं
न प्रमात्वम् । न चेद्व्यवस्थेच्छ् ईश्वरज्ञाने चान्यज्ञानान् प्रमाया लक्षणाना
वाच्यमिति वाच्यम् । स्युतेरपि प्रभावप्रसङ्गात् । प्रमाव्यवस्थेन कर्तुं करणव्यवस्था
प्रमाहर्तुं प्रमाश्रयत्वस्य शोपने तद्व्यवस्थे ईश्वरे नास्तीत्याह, ईश्वरस्येति, प्रमाहर्तुं न
प्रमात्ववत्त्वम् । स्युते अपूर्वदृक्त्वमिति अपूर्वस्य अगृहीतया इत् इत्यं ज्ञानमिति वाच्यं, भाव-
परोर्निर्देश, तदाच अपूर्वदृक्त्वम् अगृहीतयाचित्वम् अत्रापि न प्रमानवयवम्, वराहः
पथात्, 'अधिक्रमते', एतिय्यात् । टोड्याणां धारावहनतुङ्गव्याप्तेरिति, ननु "न शीघ्रि
प्रयत्नोक्तिं वर काशो न मासते" इति वरीणां विद्वान्त्वम् अनुभवमात्मस्य शोपनसि
अपविषयकत्वान् द्वितीयादिव्यवस्थेऽपि अगृहीतयाचित्वम् इति चिदं सर्वं ज्ञाने ज्ञान
भावे ज्ञानाभावात् अज्ञानात्मतोद्भिदत्वात् सर्वं ज्ञाने पूर्वं ज्ञानमनोव्यवस्थितिकर्तुं
प्रमाप्रमाभावम् । न च स्वयंकारवादिमते पूर्वज्ञानविषयस्य किं च अत्ररजानेन विषयो-
करत्वात् अत्ररजानेनानुभवीतयाचित्वमिति वाच्यम् । पूर्वज्ञानविषयस्यतिरिक्त्विषय-
चित्तव्यवस्थेन तत्त्वान्त्वान् । ननु यदाहानुभववदवधार्यं स्युतिरपि कथं न प्रमा स्यात्
यदाहर्तुं तद्वत्त्वात् अनुभवस्य स्वयंत्वादित्यत आह, अनपेक्षतयेति, तदनुभवाद्या
सैनप्रामाण्यव्यवस्थेति स्युते स्वकारणोद्भावात्तान्तिरिक्त्विषयकत्वात्नवदाचार्यसाहित्यव्यापार्य-
तया, एतिय्यात्तान्तिरिक्त्वात् स्युते नवर्षिका इत्याव्यवहारिके प्रमात्ववत्त्वे अनुभव-
शीघ्रत्वात्, इदं प्रतिपाद्यमानम् । अष्टमस्य यदाहर्तुं तद्वत्त्वम्, वराहवचनं इत्ये
ननुप्रकारवत्त्वं, स्युते प्रमात्वमिति वरि मा ॥ १ ॥

ननु धारावाहिके नाश्याप्ति, ज्ञानेन हि विषयनिष्ठो धर्मः
 क्वचिज्जननीय, अन्यथा ज्ञानस्य विषयं प्रति नियमो न स्यात्
 तथाच तमादायाद्यज्ञेयत्वमेव । किञ्च स धर्मस्तदुपादान
 ज्ञानजन्यो न वा, आद्ये उपादानज्ञानस्य उपादानविषयतानियमार्थं
 धर्मान्तरस्वीकारे तत्राप्येवमित्यनवस्था, द्वितीये कार्यत्वं हेतु' तत्रैव
 उपादानज्ञानजन्यत्वव्यभिचारौति नेश्वरस्य चित्वादिकर्तृताया
 सिद्धिरित्यत्राह,—

स्वभावनियमाभावाद्दुपकारो हि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

स्वभावविशेष एव विषयतानियामक', अन्यथा ज्ञातता-

धर्मस्तु न विशिष्टज्ञानेन किन्तु धर्मकारणं धर्मिणोऽनुभव इति ज्ञानद्वय, तत्र धर्मकारणं
 यज्ञोत्पादिक, धर्मोत्पन्नस्य प्रमात्वमित्येति धर्मि नातिव्याप्तिरिति धारावाहिकेऽप्यापि
 सुहरति जन्विति, विषयनिष्ठीयमे इति ज्ञाततादयोधर्मं इत्यर्थे, अन्यथा
 ज्ञाततादयोधमानस्वीकारे, विषय इति नियमो न स्यादिति किञ्चिज्ज्ञान किञ्चिद्
 विषयकमिति नियमो न स्यात् तादृशधर्मस्वीकारे च यज्ज्ञान यत्रिष्टज्ञातताजन्यं
 तज्ज्ञान तत्रिष्टविषयताकमिति नियम उपादाने, तथाच घटज्ञानजन्यज्ञाततादयो
 घटज्ञानजन्यस्य घटज्ञानविषयतानियामक इति घटज्ञानविषयत्वं घटज्ञानजन्यज्ञातता
 दयोधमत्वाद्यदे च एव वक्षते न तु घटज्ञानजन्यज्ञाततादयोधमत्वात्वाद्यदे घट इति
 भाव । तमादायेति तथाच पूर्वज्ञानीत्यत्रज्ञातता असमावकाशोऽप्यद्वितीयादिज्ञाने
 मासते इति पूर्ववत्त्वात् विशिष्टज्ञानं पूर्ववत्कीला प्रथमज्ञानजन्यज्ञाततामादाय द्वितीय
 ज्ञानस्य द्वितीयज्ञानाद्विषयज्ञाततामादाय तृतीयादिज्ञानस्याग्नौतवाहितत्वस्य प्रमात्वमिति
 भाव । ज्ञानस्य विषयनियमार्थं ज्ञाततादयोधर्मं चरमस्य नैयायिकैरपि असत्य
 इत्यभिमतमानो भवति चित्तं सकलं का कार्यत्वादिति नैयायिकानुमानं पूर्ववत्
 सुपन्नमे चिञ्चेति, तदुपादानज्ञानजन्यो न वति विषयतानियामको यो ज्ञाततादयो
 धर्मं तस्य कि उपादानज्ञानजन्यत्वं तु उपादानज्ञानजन्यो यत्रादिकं तस्यत्वं

चतुर्थस्तवकः ।

शनेऽपि नियमानुपपत्तिः इति स्वभाव एव नियामकस्त्विति ।
किञ्च वर्तमानविषये तदुत्पत्तावपि प्रविद्यमाने विषये ज्ञातवाया
उपादानविरहात् अनुत्पत्तौ विषयतानियमानुपपत्तिरिति स्वभाव-
एव तत्र नियामक इति ॥ २ ॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चिज्जननीयमितिस्थात्ते ज्ञानक्रिययापि
विषयनिष्ठोषर्माणननीय इत्यत्राह,—

इत्यने, अनवस्थेति, तथाच षट्ज्ञानविषयतानियामको षी षट्किप्रज्ञाततादयो धर्म
तत्र षट्बुद्धीपादानज्ञानजन्ते षट्बुद्धीपादानज्ञानस्य विषयताविषयताये ज्ञातताभर-
नपदाभुद्धीकाये एव तादृशज्ञानतान्तरजनकीभूतोपादानज्ञानस्य विषयतानियामके ज्ञात-
तान्तरमित्यनुवक्ष्येति भावः । द्वितीय इति षट्किप्रज्ञानविषयतानियामकस्य षट्किदि-
गिज्ञाततादयोधर्मस्य षट्किप्रज्ञानविषयतानियामकस्य इत्यर्थः । व्यभिचारीति तथाच
चित्ति सकर्तृका कार्यत्ववदित्वात् सकर्तृत्वस्य उपादानवीचरपरोषज्ञानविशीर्षी
कर्मत्वस्य एव उपादानज्ञानदिग्बन्धवदिति विधीयतीभूतोपादानज्ञानतन्त्रस्यैव
चित्ते उपादानज्ञानजन्तत्वाभावात् ज्ञातत्वे कार्यत्वस्य वर्तमानत्वात् व्यभिचारित्वमिति
भावः । भूते सत्त्वावदियमाभावादिति स्वभावस्य नियामकत्वभावादित्यर्थे, उपकार ज्ञातता,
येकायां समावृत्तयेव दधीति साधुपसम्बन्धविधीय एवैत्यर्थे, चक्षुषा समावृत्तयेस्य नियामकत्वा-
वशीकारे, नियामकत्वमेतौति तथाच षट् इति ज्ञाने षटे ज्ञातताजन्ते न षट् षट् इत्यन
समावृत्तये नियामकत्वं व्यभिचयस्य, तथाच एवञ्च विषयत्वे तस्यैव नियामकत्वं द्विभक्तिरिति
ज्ञातताभीकारेति भावः । भूते सुषट्त्वैज्जीव्यादि, चक्षुषा समावृत्तये नियामकत्वाभावे,
एति विद्यमाने षडे विषये ज्ञातताया सुषट्त्वैरिति षडिति प्रविद्यमाने विषये का इति
भक्तितांशोत्वर्थः । तथाच स्वसम्बन्धतत्त्वाभावे भक्ति सत्य तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुतया
षट्किप्रज्ञानवेतज्ञाततां प्रत्यपि षटादे तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुतया ज्ञाततादिस्यैव षट्कि
व्यभिचारवशात् न ज्ञाततासम्बन्ध इति भावः ॥ २ ॥

चतुर्मात्रेण ज्ञाततासिद्धिमागच्छते अथिति, इतिव्याप्तिरिति ज्ञिया कर्मनिष्ठधर्मं
अथिवा ज्ञियात्वात् तान्तरजननिष्ठस्योपज्ञानकर्मक्रियात्वात् इति सामान्यव्यभि-
चर्ये । विषयनिष्ठोषर्माण इति विषयनिष्ठोज्ञाततादयो धर्म इत्यर्थः । न च दामं इत्य

अनैकान्तादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

क्रिया यदि धात्वर्थस्यैव शरेण गगनं युनक्ति इत्यत्र स्योरीन गगननिष्ठकिञ्चिदजननात् अनैकान्त, यदि करणव्यापार क्रिया तदापौन्द्रियसंयोगादिना घटादिनिष्ठकिञ्चिदजननात् व्यभिचार, अथ क्रिया स्यन्दस्यैव ज्ञानस्य स्यन्दानामकत्वादसिद्धिः । ननु घातोघटः साक्षात्कृतोघट इत्यादि प्रत्यक्षमेव ज्ञातताया मानमित्यत्राह तद्वैशिष्ट्येति । सर्वत्र विगिष्टज्ञाने विशेषण विशेष्ये तदुभयसम्बन्धो विषय, स च सम्बन्ध क्वचित् संयोगादि क्वचित् स्वरूपं, तदिह घटज्ञानमित्यत्रैव घट ज्ञानयोः स्वरूप एव सम्बन्ध

तोत्यादौ गगनविशया वास्यपक्रमेतिहस्योपपन्नजनकत्वेऽपि अत्र जानातीत्यादौ ज्ञानक्रियाया न घटव्यपक्रमनिष्ठजनकत्वमिति वाच्यम् । तत्र सति घटस्य क्रिया कल्पवृक्षानिलवपकमलानुपपत्ते । सूत्रे न च लिङ्गमिह सिद्धेति सिद्धेति भावप्रधान निदेश, तथाच क्रियात्वम् इह ज्ञातत्वावपत्ते न निह जानामापकम् इत्यर्थः, अथ सिद्धत्वं किं ज्ञातत्वं, अतः करणव्यापारत्वम्, अथवा स्यन्दत्वं, तदा द्वितीयो ज्ञानात् अनैकान्तादिति, न तृतीय इत्याह असिद्धेति तथाच विशेषाभावकृतस्य ज्ञानान्ता भावनिश्चायकत्वान् क्रियात्वं न लिङ्गमिति सामानाभावविधिः । एतदेव विज्ञेयत्वमिह टीकायाम् क्रिया यदौत्वादि, शिवा ज्ञातत्वं, धात्वर्थ ज्ञातत्वं गगननिष्ठेति शरेण अत्र युनक्ति इत्यत्र ज्ञानस्योपपन्नक्रियाया अथवाविमलव्यपन्नजनकत्वसम्भवात् गगन पर्यन्तानुपपत्ते, तथाच गगनस्य निवृत्तत्वं अथवाविमलव्यपन्न इति भावः । करणव्यापार करणव्यापारत्वं क्रिया क्रियात्वम्, इन्द्रियसंयोगादिनादिना परामर्शस्य, अति दीप्तवाक्यार्थकृते, पदार्थकृतेऽपि परिहृतः । न अन्द्रियसंयोगेन अज्ञानज्ञानद्वारा घटादौ ज्ञानज्ञाननात् अथ व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रैव अत्रमात्रोतीत्यादौ रक्षकत्वोपपन्नत्वात् किञ्चिदजनन व्यभिचारान् । अथ सिद्धेति शिवा क्रियात्वं, स्यन्द स्यन्दत्वं, ज्ञानस्य ज्ञानव्यपन्नत्वम्, अथानामकत्वान् स्यन्दव्यपन्नत्वमात्रान्, अदिह ज्ञानविशया अत्रनिष्ठकिञ्चिदजननात् शिवात्वादिपदुभावे स्वरुपादिहिरस्य । ज्ञातत्वावपत्ते

चतुर्थस्तयकः ।

ज्ञातो घट इत्यत्रापि भासते, अन्यथा इष्टो घटः कृतो घट इत्यत्र इष्टता-
कृततयोरप्यापत्तेः स्वभावसम्बन्धादुपपत्तिसुन्या ॥ ३ ॥

तदुच्यते,--

अर्थेनैव विज्ञेयो हि निराकारतया धियाम् ।

क्रिययैव विज्ञेयो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

यथा घटादिना ज्ञाने विगिष्टधी यथा च क्रिययैव कर्मणां

इदमवगतमाह इति ज्ञानि, ज्ञातव्यां भावमिति तथाच ज्ञातो घट इति प्रत्यक्ष
प्रतीतो ज्ञानस्य विषयत्वान् प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणमिति भावः । मूले सर्वमिदं व्यादि,
सर्वमिदं प्रकाशकत्वान् तस्य ज्ञानस्य वैदित्यप्रकाशकत्वान् विषयतास्य प्रत्यक्षविषयकत्वान्
परिके ज्ञातत्वात्परमे, नाप्यचातुमभ, न प्रत्यक्षानुभव, प्रमाणमिति शेषः । टीकायां
घटज्ञानविषयेति तथाच यथा घटज्ञानम् इति प्रतीतो ज्ञाने घटस्य विषयित्वप्रत्यक्षमभिसते
नतिरिक्तप्रत्यक्ष तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतावपि घटे ज्ञानस्य विषयतास्य प्रत्यक्ष न सति
विषयतासादिकम् । ज्ञातत्वात्कारे प्रतिबन्धिभावात् ज्ञानेति ज्ञातो घट इति प्रतीतो
नतिरिक्तज्ञातत्वात्कारे इत्यर्थः । इष्टो घट इति प्रतीतो यदि स्वप्रत्यक्षमेव एव भावने
न नतिरिक्तप्रत्यक्षं तर्हि ज्ञातो घट इत्यत्रापि स्वप्रत्यक्षमभो भासते न नतिरिक्तज्ञातत्वं,
प्रत्यक्षोक्त्यादिभावात् स्वभावसम्बन्धादिति स्वप्रत्यक्षमभ्यादित्यर्थः, तथाच इष्टो घट इत्यादी
व्यादिरिच ज्ञातो घट इत्यत्रापि ज्ञानस्य विषयतास्य प्रत्यक्षमभोभासते न नतिरिक्तज्ञानमिति
मात्र ३ ३ ३

तदुच्यते इति तन् परिनीषाय आचार्यं पुनः अटमुच्यते इत्यर्थः । मूले सर्वमेवेति
सर्वपर्यं विषयपरत्वं, अनेदि हतीया, विज्ञेयं व्यापकं विषेयकमिति यावत्, विषया
भिन्नो व्यापकः इति समुदित्वाये, निराकारत्वमिति विषयेति हतीया, निराकाराया
मित्यर्थः, निरवयवतां विद्यां विषय एव व्यापकः इति समुदितप्रत्यक्षम् । निरा
कारत्वमेव ज्ञानानां व्यापकत्वान्न नास्तीति सूचितम् सर्वमेवेति हट्टानविषयोत्वं,
तथाच यथा घटज्ञानमिति प्रतीतो ज्ञानस्य विषयत्वं अटस्य विषयित्वात्प्रत्यक्षप्रत्यक्षमेव
विषेयत्वं तत्रापि अटप्रत्यक्षमभोभासते तथा ज्ञातो घट इति प्रतीतो घटस्य विषेयत्वं
ज्ञानस्य विषयतास्य प्रत्यक्षप्रत्यक्षमेव विषेयत्वं न नतिरिक्तज्ञातत्वात् । घटज्ञानमियत्वं
ज्ञानस्य विषेयत्वं अटस्य विषेयत्वं ज्ञातो घट इत्यत्र विषेयत्व विज्ञेयभावपरीत्यम्

घटादीना व्यवहारेषु विशिष्टबुद्ध्यादियु विगेषस्तथा ज्ञातोघट-इत्यादौ
ज्ञानेनैव घटादौ विशिष्टधीर्न धर्मान्तरादिति ॥ ४ ॥

ननु तथापि नैश्वरज्ञानं प्रमा प्रमाणजन्यत्वाभावात्. एव-
मीश्वरो न प्रमाता न वा प्रमाणं प्रमाकर्तृत्व करणत्वयोरभावा-
दवाह,—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमावृता ।

तद्योग्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

एतावानेव विगेष इति भाव । क्रिययैवेति अत्र क्रियापदं कृतौष्ठा ज्ञानपरं, कृतौ
यार्थं अमद, विगेष व्यावृत्तक विशेषणमिति यावत् कृतौष्ठाज्ञानाभिर्ज्ञ विशिष्टमिति
समुदितत्वात् । व्यवहारेषु कृतौ घट इष्टौ घट ज्ञातो घट इत्यादिविशिष्टबुद्धि,
कर्मणां विषयाणां घटादीनां, कृतौष्ठा ज्ञानादिकर्मणः विशेषणमिति समुदिततात्पर्यम् ।
कृतौष्ठापश्य घटान्ताद्यर्थम्, अतएव ज्ञानेनैवेत्युक्त्वा क्रिययैवेत्युक्तम् । तथाच कृतौ
घट इष्टौ घट इत्यत्र यथा विषयतासम्बन्धेन कृतौ इच्छायाश्च विशेषणत्वं न तत्रिरिक
कृतत्वेत्तयो तथा ज्ञातो घट इत्यादि ज्ञानस्य विषयत्वसम्बन्धन विशेषणत्वं न तत्रिति
रिक्तज्ञानताया इति भाव । इदमर्थं विज्ञेयमिति टीकायां यथा घटादिनेति, घटादिना
विशेषणघट घटादिनेत्यर्थं, विशिष्टधी घटज्ञानमिति विशिष्टधी । यथा च क्रिययैवेति अत्रापि
अभेदाद्यै कृतौष्ठा, क्रियापदं कृत्यादिपरम् विशेष इत्यनेनाप्यत्र, तथाच कृतौ घट इत्यादौ
कर्मणां विषयाणां घटादीनां क्रिययैव कृत्यादिरेव विषय विशेषणम् इति समुदिततात्पर्यम् ।
ज्ञानेनैवेत्येव गृह्यारब्धात्कृतौष्ठा इति न धर्मान्तरादिति न ज्ञातात्पर्यधर्मान्तरादिकथं ।
न च अतिरिक्तज्ञानत्वान्नोकारे घटं " ज्ञातातीत्यादौ कथं क्रियासम्बन्धकत्वमिति
घटस्य कर्मत्वमिति वाच्यम् । तत्र अर्थतात्पर्यवकारस्य भाकत्वेन विषयत्वस्यैव द्वितीयार्थ-
त्वात् ॥ ४ ॥

प्रमाचक्रव्यवृत्तस्य प्रमातात् ईश्वरज्ञानस्य नियमितकृतत्वात् प्रमात, मातृया
प्रमाणं प्रमाता अत्राप्यत्र, अतएव प्रमासुमर्थाकारकत्वदयप्रमाचक्रमात्राभावात्
न प्रमाचक्रमिदमिति इत्यर्थे, अत्रित्यादिना, प्रमाचक्रव्यवृत्ताभावादिनि प्रमाचक्रव्यवृत्ता-
भावेन अत्रान्तराभावादित्यर्थः । मूले तदर्थेति तदादयत्वमित्यर्थं, अत्रित्यादिना कथात्

यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वमजन्यत्वेऽप्येवञ्चान्नानस्याविरुद्धं, प्रमा-
 ढत्वं प्रमासमवायित्वम् तच्च अकारणत्वेऽपि प्रमाया ईश्वरस्या-
 विरुद्धम् । एवं प्रमया सहायोगश्चच्छेदेन सम्बन्धितयेश्वरस्य
 प्रमाणत्वं न तु कारणत्वमपि तत्र नियामकमिति, “नन्वायुर्वेदवत्
 तन्नामाख्यमाप्तप्रामाण्यात्” इति सूत्रे (न्याय सू० २।६८) ईश्वरस्य
 प्रामाण्यमुक्तम् । न चेश्वरस्य पञ्चमप्रमाणत्वापत्त्या विभागव्याघातः,
 प्रमाकरणाभिप्रायेण विभागसम्भवात् । न चेश्वरज्ञानस्य भ्रम
 विषयकत्वे भ्रमविषयावगाहित्वेन भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
 अविश्वकारणप्रकारकत्वाभावेनाप्रमात्वाभावात् भ्रमनिष्ठं शक्तिविशेष
 कत्वं रजतत्वप्रकारकत्वञ्च सदेव तदवगाहितया ईश्वरज्ञानस्य
 प्रमात्वाच्चतेः ॥ ५ ॥

येने चाप्यवच्छेदं कर्तुं प्रत्ययापत्त्यदिति भावः । प्रमया सहायोगश्चच्छेदेन सम्बन्धित
 इति कारणविशेषावच्छेदेन विषयविशेषावच्छेदेन वा ए प्रमाया सहायोग प्रमाया तदाप
 ष्टे देसदभावसत्त्वस्वभित्ताया तन्मन्वायवच्छेदेन वा ए प्रमाया सहायोग प्रमाया तदाप
 फलितत्वं । तथापि सर्वदा सर्वविषयप्रमापत्त्य प्रमापत्तमौश्वरस्येति भावः । न तु कारणत्वमपि
 न तु प्रमाकरणत्वमप्योक्तं, तत्र नियामकमिति तत्र परम् एतदभिप्रेत्येति पूर्वोक्तं, तत्
 शाश्वतमिति वेदशास्त्रप्रामाण्यविषयं, आप्तप्रामाण्यमिति, एव चादप्येव भ्रम प्रमापत्ति
 यस्य मीदृशक पुत्रपरं तस्य प्रामाण्यात् निश्चला प्रामाण्यामिष्यते । पञ्चमप्रमाणत्वान्वा
 पञ्चमप्रमाणत्वपदादौ तदापत्त्या विभागव्याघातः प्रमाप्यपदादेव चतुर्णां विभागाव्याघातः ।
 अविश्वकारणत्वे सर्वविषयकत्वानुरोधेन अविश्वकारणत्वमपि प्रमापत्त्यावच्छेदेति ज्ञानज्ञानस्य
 ज्ञानविषयविषयकत्वनिश्चयमिति भावः । अविश्वरस्येति तथापि सर्वकारित्वं रजतमिति ज्ञानस्य
 अविश्वरस्यकारणत्वेन भ्रमत्वेऽपि शक्तौ रजतत्वज्ञानमिति ज्ञान न भ्रम प्रमापत्त्य एव
 निमित्तविषयवशमिदम् । निमित्तविषयोपरादेवैवानुपपत्त्याय, अविश्वरस्येति निमित्तविषयवशमिदम् ।
 निमित्तविषयोपरादेवैवानुपपत्त्याय किन्तु निमित्तविषयत्वोपरादेवैव, अतएव अविश्वरस्य न
 भावतम्, एवञ्च ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वानुरोधेन अविश्वरस्येति विषयत्वोपरादेवैव
 अविश्वरस्यत्वं न तु विश्वीपरादेवेति न प्रामाण्यव्याघात इति भावः ॥ ५ ॥

स्तवकार्घसंघाहकश्लोकमाह—

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुकमः ।

लेशादृष्टिनिमित्तदृष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुपः

शङ्कोन्मेषकलङ्घिभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

इति चतुर्थः स्तवकः ।

भूतार्थानुभवे यथार्थानुभवे, साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे, निविष्टो
विषयोभूतो निखिलप्रस्ताविवस्तूना नानापदार्थानां क्रमो यस्य स
तथा अनुभवविषयसकलविश्वक इत्यर्थः, नित्ययोगिनि सदातनत्वयुक्ते,
अतएवेन्द्रियाणां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य, लेशतोऽप्यंशतोऽपि
अदृष्टिर्विशेषादर्शनं तन्निमित्तिका या दृष्टिः रागद्वेष मोहात्मिका
तद्विगमेन प्रभ्रष्ट, शङ्कातुपः वेदाप्रामाण्यशङ्कारूपकलङ्घिभिः पापण्डैः किं
प्रमाणं शिवः, एवञ्चूते तत्ताप्रामाण्यशङ्कारूपकलङ्घिभिः पापण्डैः किं
कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति तुरीयस्तवकव्याख्यानम् ।

नानापदार्थानां क्रम इति अत्र क्रमशः सामान्य विशेषवैश्वपर, सत्त निविष्ट
यादौ निखिलप्रस्तावस्तुक्रममेति कर्मधारय, यस्येति पुरितं, भूतार्थानुभवे इत्यनेना-
ख्यानद, न तु समेख्यस्य बहुव्रीहिसमासात्पदार्थपरता, तथा सति क्रमपदार्थे तदन्वय
भाषादसङ्गति भूतार्थानुभवे द्वैततुरीयत्वानुभव इति । किं कर्तव्यमित्येति किमनिर्णय
कर्मण्यमित्येवम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकामाख्यानाय तर्कवागीश्वरिचितायां कुसुमाञ्जलिचिन्तौ

चतुर्थस्तवकविरिति ।

पञ्चम सूत्रकः ।

तत्साधकप्रमाणभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिः, नन्वीश्वरे
साधकप्रमाणमेव नास्तीत्यत्राह ।

कार्य्यायोजन-धृत्यादेः षडात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविद्वयः ॥१॥

द्वित्यादि सकर्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्तृकत्वश्च उपादान-
गोचरापरोक्षज्ञान विकिर्षा कृतिसञ्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म एवञ्च
सर्गाद्यकालीनद्वयणुकारश्चकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म चेतन

पञ्चमी साहाय्यविप्रतिपत्तिरुपादानविधि, तत्कारणवैक्यादि विप्रतिपत्तिस्तु पिति सकर्तृका
न वैक्येभ्यः । समाधत्ते मूषे आयाकोशमेत्यादि, टीकायां चित्यादीनि, तादात्म्य
सम्बन्धेन व्याप्यतायां विद्यादात् कार्य्यपदस्य चभंपरतामाह, कार्य्यत्वादिति । अथ
पिति सकर्तृका कार्य्यत्वादिश्रुत्यादेः पितित्वात्तच्छेदेन सकर्तृकत्वं साधनीयं पितित्व
साधयिष्यतेनेन च, नाप्य परमात्मे तादात्म्यम् । न चित्तोय घटादात्तस्य विद्वत्साधना-
पत्ते, अथपितित्वात्तच्छेदेन सकर्तृकत्वस्य साधनीयत्वे परमते चक्यपितित्वविद्या
कर्मपदस्य निरर्थकत्वापत्ते, अन्तर्गतस्य पञ्चतात्तच्छेदकत्वसम्बन्धे पितित्वस्य पञ्चतात्तच्छेद-
कत्वोपपत्तेः स्यात् । न च तादृशं कर्मत्वमेव पञ्चतात्तच्छेदकत्वं इति वाच्यम् । पञ्चता-
त्तच्छेदक इतीरमेदमसादिति, चेत्, न, अथपञ्चमभविमदपञ्चतात्तच्छेदकत्वं पञ्चतात्तच्छेदक-
त्वात् प्राग्भावरतिविशेषित्वदपञ्चतात्तच्छेदकत्वं इत्युच्यते । एतेर्मेदात् अथच्छेदात्तच्छेदेन साध्य
विद्वद्वेदस्यैवसाधनं विद्वत्साधनम् ।

उपादानगोचरापरोक्षज्ञान विकिर्षा इतिमन्वन्वन्विति, उपादानज्ञान विकिर्षा इती-
रमिन् तादृशज्ञान विकिर्षा इतिमतीरिति' अन्तर्गत-साधना इत्युच्यते। अथपञ्चमभविम-
दपञ्चतात्तच्छेदकत्वं पञ्चतात्तच्छेदकत्वं इति वाच्यम् । न च तादृश-
कर्मत्वस्य पञ्चतात्तच्छेदकत्वमेव स्यात् । अन्तर्गतज्ञानेन सर्वत्र
पञ्चतात्तच्छेदकत्वं इतिमन्वन्वन्विति इति तादृशज्ञानस्यैवसाधनं इत्यादिना वदन्तम्

प्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वात् अघदादिशरीरक्रियावत् । धृतीति ब्रह्मा-
 ष्टादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति
 विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः । धृत्यादेरि-
 त्यादिपदात् नागपरिवहः, ब्रह्माष्टादि प्रयत्नयद्दिनाश्रयं विना-
 शित्वात् पात्यमानपटवत् । पदात् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यव

इत्यनुमानेन अघदादिपदात् ईशराय विहे । उपदानज्ञानत्रयत्वं, चिकीर्षाजनत्वं,
 कृतिजन्यत्वञ्च एतद्विषयमेव विनियमहाभावात् साध्यम्, यद्यथा उपदानज्ञानचिकीर्षा-
 कृतिजन्यत्वपदेन उपदानज्ञान-चिकीर्षाकृतिप्रयोज्योव्यभिचलं कथ्ये प्रति उपदान-
 ज्ञानलादिरथो कथमेव कारकत्वेऽपि कार्योपयोगी सामर्थ्येन प्रयोजकत्वात् प्रत्येकधर्मा
 यत्किमप्योजकतादिद्विपितप्रयोज्यत्वञ्च उत्पद्यो विरहात् न च प्रकृतिं प्रति उपदान-
 ज्ञानस्य चिकीर्षायाश्च कारकत्वेन कार्यसामर्थ्यं प्रत्यकारकत्वात् कार्यसामर्थ्ये कवमुप-
 दानज्ञानचिकीर्षां ज्ञस्यवमिति वाच्यम् । प्रतिपत्तारो कार्यसामर्थ्येऽपि उपदानज्ञान-
 चिकीर्षा-ज्ञानवमिति सतेनेतदभिधानात् । यद्यत्तु कृतिजन्यत्वमेव साध्यं कृति-
 जन्यत्वञ्च विषयेताद्यन्वयावच्छिन्नकृतितावच्छिन्नकारकतानिद्विपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्न-
 धार्यत्वं, तेषां ह्यकारकत्वादिद्विपितकालमादाय न विरहापन्नम् । ननु कल्पं विधेयता-
 सम्बन्धावच्छिन्नकृतितावच्छिन्नकारकतानिद्विपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावत् प्राग्भाष-
 यतिश्रीगितादियनुमान कल्पितं तथाच एते पद्यतावच्छेदकजन्यताकालो विधेयता-
 सम्बन्धावच्छिन्न-कृतितावच्छिन्न-जनकता-निद्विपितसमवाय-सम्बन्धावच्छिन्न-जन्यत्वपदाभ्याभावात्
 नाप एति श्वेत्, न, सत्यनिमित्तजन्यत्वस्यैव अस्मात्प्रत्यय प्रकृतान्छेदकत्वोप-
 ननात् । न च इत्यधिकारो भवेत् अत्रसाध्याभावेन व्यभिचार इति वाच्यम् । ईशानपि
 सत्यसिद्धिपक्ष निवेदयतीत्युक्तम् । चाद्यो जननिति चापुन्यते संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्ते-
 र्नादि, समीपकानोदिति, समीपकानोदितिविषयं सामानाधिकरण्यात्तदर्थं दावच्छे-
 दितं वा समवयति साध्यविधेरद्वेषतावच्छेद एव उचितत्वात् न च यथा वाङ्महात्कपरमात्
 इदं संशयजनकत्वादितिद्वेषविषयेपद्यद्विहालाभादिव सिद्धसाधनापत्तेः । श्वेतपदस्य
 पूर्वकं श्वेतपदस्योपनिषत्स्य, अन्त्यादिति, यद्यत्कर्मत्वपदेन कार्योत्पत्तिसंशयजनक-
 कर्मत्व-पदात्त अथवा कार्योत्पत्तिसंशयस्योद्विगताया व्यभिचारपत्तेः क्रियास्यै
 कथनस्यैवहात्कत्वञ्च ईशानादीकर्मकाङ्गान्ते अद्यत्तान्, तथाच इदं पद्यतावच्छेदकत्वोप-

भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अथ्यदादिवाक्य
 वन् । सस्याविशेषात् द्व्यणुकपरिमाणं सस्याजन्य परिमाणं
 प्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणककपालद्वया
 रब्धघटपरिमाणात् प्रकृततादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत्

इति सस्याविशेष परिमाणदत्तत्वेन सस्याजन्यपरिमाणं प्रचयजन्य
 परिमाणं च व्यभिचारवशात् सद्यःसम् । निरुपरिमाणपरिमाणं व्यभिचारवशात्
 जन्यत्वेन, चण्णौ च अचरवारवशात् परिमाणवन्निति । तुल्यपरिमाणककपालद्वयत्वेन च
 तुल्यत्वम् अविशेषत्वम्, यद्य भाव यद तुल्यत्वेनाप्यान् पद्यानां कपालानां द्वाभ्यां
 मेषो च परिमाणपरा घटोऽज्ञात तत्र कपालत्रयारब्धपरिमाणात् कपालत्रयारब्ध
 घटपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षं सद्यःसम् अथवा कपालपरिमाणस्य ईदृशत्वं तादृशत्वस्य
 न निवृत्तिं परिमाणमाविषयात् इति कार्यैः लक्ष्यप्रयोगकारणवैलक्षण्यं नानात्वं
 तादृशपरिमाणपरिमाणं निवृत्तत्वात् एव ईदृशत्वं न तु परिमाणस्य । न च एतादृश
 विन्ययपरिमाणं एव परिमाणस्य कारणत्वम् अथवा सस्यानां कारणत्वम् इत्येव कथं
 न भवतीति वाच्यम् इदं त्रयारब्धकपालत्रयारब्धपरिमाणात् तद्व्यपरिमाणकपाल
 द्वयारब्धपरिमाणस्य वैलक्षण्यं प्रत्यक्षं तादृशत्वस्य सत्यात्वात् कारणत्वं
 अविशेषत्वमात्रं लभ्यते सस्यानां एव सद्यःसम् । परिमाणस्य कारणत्वं तु लभ्यते
 कारणैः सद्यःसम् परिमाणवैलक्षण्यत्वात् कार्यैः सद्यःसम् परिमाणस्य वैलक्षण्यं निवृत्तिं
 इकारिणितुल्यत्वं तुल्यपरिमाणककपालत्रयारब्धत्वं त्रयम् । न च तुल्यपरिमाणकपालत्रय
 रब्धपरिमाणं इव तादृशकपालत्रयारब्धपरिमाणवदिति सत्यात्वात् कारणत्वं कथं
 न लभ्यते इति तिलयो वैलक्षण्यत्वात् कार्यैः सद्यःसम् त्रयारब्धत्वं इति वाच्यम् । तत्र
 शीतलवर्षवत्तत्त्वात् सस्यानां कारणत्वमपीत्य परिमाणस्य कारणत्वं साधयाम् ।
 अत्र शीतलवर्षवत्तत्त्वात् कारणत्वं शीतल शस्यावत्त्वात् न दोषाय । न च
 विशदयित्वात्परिमाणपरिमाणस्य परिमाणदत्तत्वात् परिमाणजन्यपरिमाणं
 कथं नोपपद्यते इति वाच्यम् । विशालोदपरिमाणं प्रति विशालोदपरिमाणककपाल
 द्वयपरिमाणककपालम् । न तु तादृशपरिमाणस्य परिमाणपरिमाणजन्यत्वात् ईतो सद्यः
 विदुत्वं इत्यत्र वाच्यं परिमाणवत्तिति निवृत्तपरिमाणवत्तात्पर्यात् अत्र परिमाणपरि
 णस्य इत्यादौ निवृत्तत्वमीदृशमित्यत्र वाच्यं, अत्र परिमाणवत्तात्पर्यात् अत्र व्यभि

अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाण
त्वाद्वा, एतच्च सर्गादौ अणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या
च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा, अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीक्षरस्यैवेति ।

रक्षितं दृष्टान् । न विदमप्यरयोन्नकमिति वाच्यम् । परिमाणस्य स्वयंशारीयेण
रूपपरिमाणजनकत्वनिश्चयान् परिमाणपरिमाणसंज्ञातीयं अणुपरिमाणं यदि परिमाण
परिमाणजनकं स्यात् तदा परिमाणपरिमाणोद्गुणरूपं स्यादिति तर्कसंभयं नवीनकत्वान् ।
ननु तथापि कथमीदृशमिदंरित्यत्र चान्न, सर्गादाविति, तदापि सर्वाद्यस्त्रीपरिमाण
रूपद्वित्वसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या द्वित्वत्वादित्यनुमानेन इत्येवंपादकपदोपरीयापेक्षा
रुद्धिमिदानींशरसिद्धिरिति परम्यथा सख्याया ईदृशसाधकत्वम् । अथ परिमाणगत
द्वित्वादिपक्ष्या निर्येवाथ कथं तज्जनकतया ईदृशीयापेक्षाबुद्धिसिद्धिरिति चेत् परिमाणगत
द्वित्वादिपक्ष्याया निर्येते निर्यानेकसमवेतत्वात्प्रमाणित्यथापेक्षा गुणसंख्यायात्पत्तेः ।
न च परिमाणद्वित्वादीनां ज्ञातित्तमिवाणु इति वाच्यम् । तद्विनाधिकारपक्षपरिमाण
माद्यं तादृशानविकारपक्षपरिमाणद्वयमिति तत्र तद्विना साङ्ख्यसंभयान् । न च
परिमाणगतद्वित्वादिपक्ष्यायां ज्ञानत्वमपि नापेक्षाबुद्धिजन्यत्वमिति वाच्यम् । घटादिजन
द्वित्वादिपक्ष्यायां अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वमपि प्रत्ययोदधान् अनेवाथ ईदृशीयादिपक्षपरिमाण
पेक्षा द्वित्वादिहेतुत्वकल्पनाया एव ननुत्यात् एवम घटघटादिद्वित्वादिपक्ष्यायां अपेक्षा
बुद्धेहेतुत्वे कथ्यन्तेषु सात्त्विकी द्वित्वादी अपेक्षाबुद्धेहेतुत्वेप्यवमान् । न भेदक्यापेक्षाबुद्ध्या
कथ्यन्ते गौरवमिति वाच्यम् । अत्रमुद्योगोरवस्थादोषत्वान् । न भेदक्यापेक्षाबुद्ध्या
कथितं तत्रस्य प्रवृत्तानदीयापेक्षाबुद्धिरहितैःपक्ष्याद्वित्वादिपक्ष्या अपेक्षाबुद्धिमि
वाची समवायव्य उदयपक्ष्यायां पक्ष्यापक्ष्यकत्वान् तत्र परादिवाणुद्विरिदददद्यां
द्वित्वादिपक्ष्याविरहोपपत्तौ तत्र प्रति तदधिकरत्तद्व्ययी समवायिकारकधीर
समवायिकारकरोच तद्विकल्पयोरनिदानकस्येनेनोपपत्तौ किमपेक्षाबुद्धिसिद्धेपक्ष्यं तिमि
तात्पर्यव्यत्यनेनेति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धे द्वित्वद्वयत्वं प्रति समवायसम्भवेन हेतुत्वे
द्वित्वादिपक्ष्याविरहात्मनश्चैदकविधया द्विर्विमे गौरवान् समवयसम्भवेन तत्पुत्रवीय
अथवाविषयद्वित्वं प्रति विवेक्यतापक्ष्येन तत्पुत्रवीयापेक्षाबुद्धे हेतुत्वे माधयान्
तत्पुत्रवीयापक्ष्यविषयत्वस्य स्वायत्तापक्ष्ये दक्ष निवमान् तदपुत्रवीयापेक्षाबुद्धिजन्य
द्वित्वादीरपरपुत्रवेच सात्त्विकापत्तिः । अथ तथापि सात्त्विकानदीयनादीचपुत्रवीया

विश्वविद्वय इति विगिष्टस्याव्ययत्व, तेन नित्यसर्वविषयकज्ञान सिद्धि ॥ १ ॥

ननु शरीरविगिष्टस्य कर्तृतया विशेषणवाधामकोविगिष्टवाध

पेक्षाबुद्धिजन्मद्वितान्तरप्राप्तुष्वेष वाञ्छन्तु ट्वारमिति तत्पुत्रपौयस्वित्वाकातानिह
 पितविशेष्यतासम्बन्धेन तत्पुत्रपौयस्यच प्रति विश्वतासम्बन्धेन तत्पुत्रपौयापेक्षा
 बुद्धेर्हेतुत्व बाधे तथाच कथमपेक्षाबुद्धेरित्वादिहेतुत्वमिति चेत् न, एतादृशकार्ये कारण-
 भावतादपेक्षाबुद्धिपरदमायां हितत्वकारकप्रत्यक्षकारणोऽपि तदानीं घट घटप्रीति
 मिति हितविशेष्यकत्वसाधारणान् परन्तु हितनिष्कलौकिकविषयतासम्बन्धेन तद्
 पुत्रपौयस्यच प्रति तत्पुत्रपौयापेक्षाबुद्धिजन्मद्वित्यस्य विषयविशेषा हेतुत्वावच्छेदकत्वात्
 हितत्वकारतामविगिष्ट हितनिष्कलौकिकविषयतानिहपितविषयतासम्बन्धेन तत्पुत्रपौय
 स्यच प्रति तत्पुत्रपौयापेक्षाबुद्धेर्मध्यविश्वयतासम्बन्धेन हेतुत्वोपशमोऽपि अपेक्षाबुद्धि
 विरुद्धमायाम् इत् हितमिति प्रत्यक्षस्य हितनिर्विकल्पकस्य साधारणत्वात् । न सापेक्षा
 बुद्धिविरुद्धमायां हितविश्वयते का अतिरिति बाध्यम् । अनुभवविरोधात् । न च
 ईश्वरीयापेक्षाबुद्धे परमात्मतद्विहीन्यादकत्वे परमात्मतु निवृत्त हितोत्पत्तिरिति बाध्यम् ।
 धर्मादाकारण निमित्तानावृत्तसम्बन्धेन साधारणसम्भवात् । न च ईश्वरीयापेक्षाबुद्धे
 निवृत्तेव परमात्मतद्विहीन्यासम्बन्ध इति बाध्यम् । अन्धादिविद परमात्मतद्विहीनादीनां
 शरीरवर्तिष्यमानाधिकरणबुद्ध्यान्तरस्य नाशकत्वकल्पनात् । एक ब्रह्मादिपदमन्वयतावच्छे
 दिना एकत्व हित्वादिर्भेदात् बुद्धिमयत्वमेति इत्य एव एक ब्रह्मादिपयोगीमुख्य बुद्धादिपु
 त्त तत्पुत्रपौयी गीव गुणान्वित्वन्तम् इदमित्याकारकबुद्धिविशेष्यत्वस्य तत्र हित्वादिघट
 अपेक्षाबुद्धिविगिष्टस्य समवेतकार्ये प्रति तादन्तेऽन इत्यस्य हेतुत्वात् गुणादिपु न संख्या
 सम्भव इति । विश्वतासम्बन्धमिति विगिष्टस्य विश्वविषयकमानसस्य अत्यन्त हितत्वं
 साध्यमिति ननु । शैवेति तथाच विश्वतान्यस्यस्ये अस्ति बाधे विशेषस्य विशेषस्य
 विशेष्योपशान्तिर्लभ निवृत्त इति भाव । ईश्वरीयज्ञानस्य अत्र प्राणभावादिकल्पनायां
 शरीरान् साधारणतत्त्वत्वादिह उपान्तानतीश्वरापेक्षाज्ञानस्यत्वसिद्धौ नित्यतादृश
 ज्ञानस्यत्वमिति एवं तत्ज्ञानस्य साधारणत्वमनया निमित्तमनाविरुद्धस्य सर्वविषयकत्व-
 सिद्धिर्भवेति भाव ॥ १ ॥

कार्यमप्येती साधदोषमाह, शरीरविगिष्टस्य शरीरविगिष्टस्यैव कर्तृतयेतै,

इति (१), कर्त्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तृजन्यत्वाभाव-
इति सत्प्रतिपक्षता च (२) । यद्वा कर्त्ता शरीर्येव इति व्याप्ति-
विरोधिनो यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरो कर्त्ता उपनेयः,
पक्षधर्मतया च चित्वादावशरीरोति साध्याप्रसिद्धिः विज्ञेयविरोधश्च
(४), यद्वा शरीरजन्यत्वाद्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिः (५), इति कार्य-
त्वहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह ।

विशेषवशाभावात् कर्त्तृत्वव्यतिरेकवशात्सक, विदितत्वात् सकर्त्तृत्ववशात् । यद्यपि
वाचस्पतीप्रकृतके निरुक्तं तदापि तत्र योग्यानुबलविशेषो निरुक्तः अत्र तु अनुमानवशो
निरुक्तनीयः अनुमानश्च ईदृशो न कर्त्ता शरीरान्नावादिशब्दवत्, एतादृशानुमान-
सामादंशेकोक्तं शरीरविदितत्वं कर्त्तृत्वहेति । तथाचेतादृशानुमानेन चितिः कर्त्तृत्वा
कार्यत्वादिबन्तुनात्वात् । अत्र एव ईदृशस्य भावविशेषमावेनेदम् । शरीरानु-
मानवशात्सकं सत्प्रतिपक्षेण यथाह, कर्त्तृजन्यत्वव्यापकेति, तथाच चित्तिरकर्त्तृत्वा
शरीरजन्यत्वव्यतिरिक्ते विपरीतकोटिमात्रकानुमानेन सत्प्रतिपक्ष इति भावः । इकारान्त
वैशानुमानवशात्सकं यद्वेति, कर्त्ता शरीर्येवेति कर्त्ता शरीर्येवेतिवाक्यप्रतिपक्षव्याप्ति-
विरोधिनोत्पत्तेः, विशेषणसङ्गतैवकारस्य विशेषणान्यत्वे दूरे विशेषणव्याप्यत्वव्याप्यत्व-
प्राप्तकत्वात्, तदाच चितिः सकर्त्तृत्वा कार्यत्वादिबन्तुनात्वेन पक्षधर्मतावन्नादशरीरकर्त्तृ-
जन्यत्वसिद्धिः काव्यां तत्र च शरीरत्वव्याप्यकर्त्तृत्ववत् इतिवन्त्यत्र यथाव्यतया
शब्दोत्पत्तिसंभवेतावच्छेदककलेदमात्रकारकाकाराकार्येपक्षानुपपत्तिसिद्धिः शरीरविदित्तिरि-
भावात् । साध्याप्रसिद्धिमाह, ईदृशेति, यथादर्शनप्रवृत्तयेति यीदृ कर्त्ता च शरीरो यद्वा
पदादिकर्त्ता क्रुद्धान्नादिगतिः सद्वात्तदसंनग्नीवशा, व्याप्त्या शरीरत्वनिष्ठकर्त्तृत्व
व्याप्त्या, शरीरो कर्त्ता उपनेयः कर्त्तृत्वात् शरीरत्वमनुभवेतिवत्, पक्षधर्मतया इतरवशात्-
सकत्वरिण, धित्वादीं शरीरवशात्तद्विद्युत्पादी, अशरीरोतीति कर्त्ता उपनेय इति
पूर्वोक्तान्न, कर्त्तृत्वे अशरीरत्वम् अनुभवेदित्यर्थः, साध्याप्रसिद्धिरिति ईदृशे कर्त्तृत्वे
शरीरत्वव्याप्यकर्त्तृत्वेन शरीरत्वस्य पक्षधर्मतावन्नादशरीरत्वस्य च प्रकृत्या शरीरत्व-
शरीरत्वोत्पत्तिविदितकर्त्तृत्ववत्साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः, अत्र ईदृशेन विशेषविरोधहेति
या ईती, एतं कर्त्तृत्वनिष्ठशरीरत्वव्याप्तिवन्नेन उपनिष्ठात्वं कर्त्तृत्वं शरीरत्वव्यतिरेकवत्

न बाधोऽस्थोपजीव्यत्वात्, प्रतिबन्धो न दुर्बलैः । १ ।

सिद्धसिद्धोर्विरोधो न, नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

ईश्वरे धर्मिणि शरीरबाधात् कर्तृत्वबाधे (१) न, अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्यत्वस्य धर्मिसाधकस्याधि करणज्ञानजनकतया अवस्थापेक्षणीयत्वेन बलवत्त्वात्, एवञ्च न विशेषणबाधात्मकोविगिट्वाध प्रत्यक्षात्मक इति, ईश्वरो न कर्त्ता

पक्षधर्मतावसेनीपक्षितस्य कर्त्तृत्वं शरीरत्वपक्षिवेषस्य च द्वयोः विरोध ईश्वरेक धर्मिष्ठित्वाभाववचनोर्विरोधः । एतद्विरोधं रामभद्रेण "ईश्वरो न कर्त्ता शरीरत्वा दिति बाधोऽस्य दोष विदिरकर्त्तृका शरीरात्मत्वादिति सत्प्रतिपक्षी वा कथा शरी र्येवति व्यातिर्विरोधिनी वा शरीरत्वाशरीरत्वोर्विरोधो वा शरीरजन्तुमुपाधिना" इति । विद्यपय विमेषविरोधस्यैव पाठ प्रकाशकाराद्युक्तत्वात् सतीथीन । प्रकाश कारेणान्युक्त "व्यातिपक्षधर्मतोपस्थाप्यविमेषोर्विरोधेन विमेषविरोध व्यात् इति । व्याप्यत्वादिबाध, शरीरत्वत्वाद्युपाधेनेति, यत् यत् सचकर्त्तृकत्वम् उभयवादिविज्ञे तत् तत् शरीरजन्तुम् इति शरीरजन्तुस्य साध्यत्वापत्तय, यत् यत् कार्यत्वम् उभयवादि विष्ट तेषामन्तर्गतं यत् विशदुरादिकं तत् शरीरजन्तुत्वाभावेन साधनाभ्यापत्तयमिति शरीरजन्तुत्वम् सपाधित्वम् । कार्यहेताविति कार्यत्वहेतावित्यर्थं दोषा इति कथाकथयित्त्वं विशदुरादिधर्मिकानुमानविरोधकदोषा न तु ईलाभासपक्षपाकाल दोषा इति । दोषानुहरति, सूत्रे न बाधोऽस्थोपजीव्यत्वादिति, बलवत्त्वात् ईश्वरविद्वि धनज्ञानात् इदञ्च कारिकाभ्योपजीव्यत्वाद्योर्विरोधम् । न अधिकरणज्ञानं विनापि बाधो न बाधोतिप्रत्यक्षत्वं ईश्वरे कर्त्तृत्वं भासोतिप्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । चित्तिन्द्रियस्य व्याप्यत्वमप्यधिकरणज्ञानात्तदन्तर्निपत्तेन तादृश्यतीती बाधो विमेष कत्वस्य कथामपि विमेषत्वस्य च बलवत्त्वात् । न चापि तदा सम्भवति, विगिट्- कृति इति विमेषज्ञानस्य ईश्वरेण प्रमाणाभरेणपि विमेषज्ञानसाधिकाद्योदतया ईश्वरपक्षेणकथामपि यत् प्रमाणाभरनपेक्षणीयं तत् ईश्वरस्य कर्त्तृत्वविद्वत्त्वा ईश्वरे कर्त्तृत्वं भासोतिप्रत्यक्षत्वं चाभितन्त्यात् । अनुपायबाधोऽपीत्यादि, अनुमानेपि पर-

कर्त्तारं विना कार्यं न स्यादिति तर्कस्तु विभूषणं उपकारकः ।
 "अह सर्वस्य प्रभवोमत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमश्च (गीता०) । "आर्षं
 धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्कैषानुसन्धत्ते स धर्म
 वेदनेतरः" ॥ (मनु० अ० १२) इति तर्कानुगृहीतस्यागमस्य बल
 वत्त्वम् ॥ ३ ॥

ननु कार्यत्वं प्रयत्नजन्यत्वेऽप्रयोजकम् अत्राह ।

स्वातन्त्र्ये जडताहानिः, नादृष्टं दृष्टघातकम् ।
 हेत्वभावे फलाभावः, विघ्नेपस्तु विघ्नेष्वान् ॥४॥

न हि कर्त्तारं हेतुं विना कार्यं । परमाणोरिव यत्नवत्त्वेऽप्येतन्म्या
 नुपपत्तिः, अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव जनकत्वात् । अदृष्टमपि
 दृष्टकारणसदृशकारिणैव फलजनकम् । न च चेष्टायामिव भोक्तु

पश्यत्य निविधायकत्वात् । टीकायाम् आश्रयसिद्धि इति आश्रयसिद्धिश्च असदाय
 विषयश्च, आभासा कर्त्तृत्वान्तरविषयपरिपोषका, अभावसाधदनुपयोगिकत्वभावात्-
 दिति । इत्यागमस्येति उपकारक इति पूर्वशान्तय । नन्वीश्वरस्य कर्त्तृत्वान्तरविषयपरिपोषकत्वमस्यापि
 यत्नानुसन्धत्तेति तर्कसदृशतास्येति च, आर्षं चेतनं धर्मोपदेशं सूत्यादिद्वयम् ।
 यत्नानुसन्धत्तेति तर्कसदृशतास्येति च, तथाच तर्कसदृशतास्येति तर्कसिद्धिभावस्य
 दुर्बलत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

आयोगं कर्त्तुं प्रयत्नजन्यं कर्मत्वादिति दृष्टान्तसिद्धिः कर्त्तृत्वं हेतुमुत्प्रेषय
 शब्देनेवमितिदिति यत् पूर्वमुक्तं तत्र कर्मत्वे अयोजकत्वमाहरे, नन्विदानीं,
 कार्यत्वमिति कर्मत्वमिदं, सर्वाद्यकारणपरमात्मविशेषहेतुमुत्प्रेषय परमाणोरिव
 अथ वा प्रयत्नं विना अदृष्टादेव दृष्टकत्वात् किं वा चेष्टापरिपोषकत्वमिदं भोक्तृप्रयत्नविषय
 नन्वीश्वरः न तु कियानात्मम् अयोजकत्वमिदं तदीयत्वं कर्मत्वं निरसति कर्त्तृत्वात्
 साक्षात् इति स्वातन्त्र्ये परमाणो प्रयत्नवत्त्वे जडताहानि अचेतनवत्त्वात्, एतेन
 प्रयत्नोपपत्तिः । अदृष्टं न दृष्टघातकं न प्रयत्नादिदृष्टकारणपरिपोषणं कार्य-
 जनकम्, अदृष्टादेव कर्मत्वं कार्योत्प्रेषय इत्यस्यैवोदाहरणम् । एतेन रितीपदेश

प्रयत्नोद्देतु', न तु क्रियासामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य 'हेतु' स्वेऽपि क्रियासामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वानपायात्, अन्यथा बोधविशेषस्याद्भुरविशेषे जनकत्वेनाद्भुरसामान्यं प्रति बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ॥ ४ ॥

ननु धृत्यादीना प्रयत्नजन्यत्वे किं मानमित्यत्राह ।

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोः ।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्ववत् ॥ ५ ॥

धृति विनाशयो प्रयत्नजन्यत्वान्निरुपाधित्व । विच्छेदेनान्तरा

निरास । ननु विधीयमानस्य हेतुकारमित्यत्र आह, हेत्वभावे इति, अन्यथा-इति रेखायां घटादेरुत्पादित्वे कार्यत्वात् कर्तारपि हेतुत्वपदान् तदभावे अद्भुरादिकार्यो न्यतिर्न भवतीत्यर्थः । विशेषस्तिति चेष्टायाऽज्ञानविशेषेण भीष्मपुत्रजनकत्वपरिचयेषु चमयान्, तथाच यद्विगपयारिति न्यायान् सामान्यतः क्षियात्वावच्छिन्ने सामान्यतः प्रयत्नत्वेन हेतुत्वविद्विरिति भावः । अन्यथा तत्तत्कारणस्य तत्तत्कार्यहेतुत्वे सामान्यतोऽप्युत्पादिना घटादिकं प्रति हेतुत्वनिश्चयपत्तेः । टीकायां ककारमिति कतिविधित्वात् नित्यं तेन कर्तारपि हेतुत्वभावः, कार्यमिति तथाच कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तारहेतुत्वया तत्तत्सुखतर्कसमये न कर्मत्वं प्रयत्नजन्यत्वे अप्रतीक्ष्यमिति भावः । दृष्टसद्व्यवहारैरेवेव कारेषु हेत्वभावे कलाभावे रव्यर्थादिभ्यः, तथाच प्रयत्नभावे अदृष्टत्वात् न घटजनकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

अत्रान्यं प्रयत्नप्रतिबन्धयत्नस्य धृतिगच्छान् अत्रान्यत्र प्रयत्नस्य कामत्वादि भावी अतुल्यवत्तर्कं दृष्टवित्तु यद्विदुः यद्विदुः नन्विच्छादिना, किं भावमिति तथाच धृतिविरहेण विनाशविशेषेण च प्रयत्नप्रतिबन्धकत्वापि तच्छामान्ये तच्छामान्यजन्यत्वे मानाभाव इति भावः । आधिक्यां कार्यत्वादिनादि एवं पूर्वोक्तरीत्या क्रियासामान्य-प्रयत्नसामान्ययोः कार्य-कारणभावरिति भावः, धृति-विनाशयोः धृतिसामान्य-विनाशसामान्ययोः प्रयत्न-कारणत्वसामान्य-निरुपाधित्वम् अर्थान्वितत्वं, तथाप्यत्र कार्य-कारणभावरपानु-सुखतर्कस्य अविचारार्थमर्थनिर्णयकत्वमिति भावः । पदस्यैतीति कार्यत्वावच्छिन्न-विच्छेदेनान्तरा-इति, यथा अत्रारण्य कार्यत्वात् कृतकपुत्रप्रयोजकत्वात् निश्चयः

प्रसेवेन चादशौघभावात् अर्वाग्दर्शी नाद्यव्यवहारमूलं व्यवहारो
 नभिज्ञत्वादिति सर्गाद्यकालीनघटादिव्यवहारप्रवर्त्तकः पुरुषः
 सिद्धरति । एवं प्रत्ययादेर्वेदजन्यधीप्राभाष्यादेरपि निरुपाधित्वम् ।
 अथ वा कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते । कार्यं तात्पर्यं, तात्-
 पर्यविषय एव शब्दप्रामाण्यमिति तात्पर्यं 'हि यस्य वेदे स एवै-
 श्वरः । आयोजनं व्याख्यानं, वेदान्तदर्थविज्ञाख्याता महाजन
 परिगृहीतवाक्यत्वात् अव्याख्यातत्वे पदार्थान्वयमिदमनुष्ठानापत्तेः,

धित्वम् । अथभिरतितात्वमित्यथ । अन्वयमनादिघटादिव्यवहार पूर्वपूर्वकनासादि
 घटुक एव भवित्यति किमीश्वरपेक्षत आद्य, विच्छेदेति प्रत्ये विच्छेदाद्य व्यवहारो
 न अनादितापय सर्गादी तदव्यवहारप्रवर्त्तक कथितपेक्षित इति भाव । अन्वयादेश
 वेदजन्यशाब्दधीप्राभाष्यादिषु निरुपाधित्वं पूर्ववत् काव्य वारणभाष्यपातुक्ततादिन
 शब्दप्रमायां वस्तुव्यवहारेषु प्रत्ययान्वयप्रस्तापनादिति भाव । अन्वयादेशिप्यादि
 पदान् भुति सव्याविवेकपरिषदः । टीकायाम् आदशाद्यभावात् व्यवहारदर्थवर्त्तकतादि
 भाव, अत्राग्दर्शी पूर्वान्वयव्यवहारो, नाद्यव्यवहारमूल नाद्यव्यवहारप्रवर्त्तक इत्यर्थे,
 अतः सिद्धज्ञानभावादिति भाव ।

वेदप्रामाण्याभ्युपगमनोनासकं प्रति परमेश्वरसौकार्यं कार्योपज्ञेयादिकारिक-
 मेवमथा व्याख्या प्रतिज्ञानीते अथ धिति, कार्यमिति कार्यत्वम् उद्देश्यत्वम् उद्देश्येति
 शेष एव तात्पर्यमिति कार्यपदस्य तात्पर्यवर्त्तित्वं, तात्पर्यमिति तद्वेद परम् उद्देश्य
 वक्ष्येति अमुपस्था यदुद्देश्येति च शब्द प्रयुज्यते स तत्परं तस्य भाव हात्परी तत्र इच्छा
 विधेय । अतएव प्रवृत्तकार्यं प्रवृत्तिसुदृष्टा प्रयुज्यते इति तन् प्रवृत्तिय नित्यतास्य
 निवृत्तिसुदृष्टिः प्रयुज्यते तद्विधियपरत्वेने । तात्पर्यविषय एवेति एतद्व्याख्या पदार्थे
 विषयेष्वेवेदप्रकारकयोधो भवति इति वस्तुतात्पर्यविषयवाक्याय एवेत्यर्थे, अन्वयात्प्राप्त
 वेदनिवृत्तप्रामाण्ये तत्र तात्पर्यविषयवाक्यायैवार्थशाब्दयोपजनकोत्त, निष्प्रामाण्यवाक्य
 निवृत्तकार्यो प्रामाण्यव्यवहारभावात् । एकार्थतात्पर्येण वृत्तक्या यदुद्देशितमनुपेक्षा
 अन्वयं तात्पर्येण तदुद्देश्येण अन्वयार्थयोपजननेऽपि तदकार्यवाक्ये प्रामाण्यव्यव
 हारम् तात्पर्येणैव सूत्रकृततात्पर्यपरम्, एवञ्च अहं इत्यानुपेक्षकं इत्याद्यव्यवहारिषु

एकदेशदग्निंय व्याख्याया नाम्नास । एवं धृतिधारणं, धृत्यादे-
 रित्यादिप्रहणात् अनुष्ठानसंग्रहः । एवमोखरादिपदार्थतया ईश्वर-
 सिद्धिः । तदुक्तम् "उद्देश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृश्यः सती ।
 ईश्वरादिपद सार्थं लोकतत्तानुसारतः" ॥ उद्देश, इच्छाविशेष ।
 एवम् "घटं सर्वस्य प्रभवः" इत्यादावहृषद स्वतन्त्रोच्चारयित्परं,
 लोकास्यले सताप्रथीकगद्यस्यैव प्रमाणत्वात् "य एव लौकिकास्त

मन्त्रेन वेद तावद्यसिद्धावजापकतापदमादाय न सिद्धसाधन समादिदन्तस्वतन्त्रुद्ध-
 तापर्यमेव प्रमाणाप्युक्तकालन साध्यत्वात् । स एवेव इति लक्ष्यस्य सकलवेदायै
 दक्षिणसाधदिति भावः । न च वेदं स्वतन्त्ररूपामिद्वेदाप्यर्थसाधने साध्याप्रसिद्धि
 रिति वाच्यम् । यथास्यं यदर्थं प्रमाणावधारणविय तदवाका स्वतन्त्ररूपीयताप्य
 विषयतदवभाषणकमिति सामान्यव्याया वदे तत्तदर्थविषयकप्रमाणावधारणविषयस
 म्भवात् अर्थविशिष्टसिद्धिः । न चैतादृशतापर्यदपसाध्यपत्रकतयैव रतिहावपि तात्
 पर्यस्य इतरसाधकत्वात् तापर्यबोधककार्यं पदाभाषणमौचित्यसङ्घटितविति वाच्यम् ।
 निरुक्तसाध्यवदकतया कथयितुमुक्तस्य सामान्यत विहावनन्दर तस्य नियमसर्वविषयक-
 मानवस्यवदवततेन विषयत यद् इति तापर्यस्य परमवसरसाधकत्वात् । अतएवात्र
 तापर्यं द्विषय वदे स एवैव इति, एवमुक्तव्यापि बोध्यम् । आशान्तमिति वा सत्यम्
 भावेन वाच्यम् इति स्पष्टव्याया आशान्तपदस्य व्याख्यापरत्वम् । तदर्थं निहायान्ता
 सवधेदार्थं दक्षिणसाधदिति भावः । महाजनपरिष्कारितवाक्यत्वात् महाजनानुष्ठेयमान
 विषयबोधककारणादिवयः । एवमुक्तमिदं इति वदेकदेशदग्निंय अस्मिन्प्रथीकं,
 नामात् न विहाय । आस्य वदवारर्थं वेदाध्यवर्तिते वाच्यम्, तथाच "साध्यायै
 धृत्यादे" इति सुतिमुक्तं वेदाध्यवर्तं अस्तमप्रमाणापुद्धकमुक्तं मिट्टेरुद्धेयमान्वात्
 एवमुक्तमेव साध्यपत्रकतया ईश्वरसिद्धिरिति भावः । धृत्यादेरित्यादिपदपदमात्रं
 अनुष्ठानसंग्रह इति, अनुष्ठानम् उदाहरणं, तथाचायं प्रथोम उदाहरणं सविषयकं सिद्धेरे
 होमसाध्यात् इति । ईश्वरु आस्यं मानविषय, तथाच वदा एतद्विषयकमिद्विषयसाध्या
 उदाहरणमुक्ता साध्यात् वा ते अविषयानुदाहरणम् । एवं यामादि यामाविषयकमित्य
 उदाहरणमुक्तमनुष्ठानम् आसादिवदिति प्रमाणावधारणविति वदति । ईश्वरसि

एव वैदिका." इति लौकिकाहसादिपदवदलौकिकेऽप्येव व्यवस्था ।
प्रत्ययत. विधिप्रत्ययात्. आसाभिप्रायोविध्यर्थः, यस्याभिप्रायः
स एवेश्वरः ॥ ५ ॥

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातः, यतश्च सा ।

तत् ज्ञानं, विषयस्तस्य विधिः, तज्ज्ञापकोऽथ वा ॥६॥

विधिजन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते, सा च इच्छातधिकीर्षात्,
धिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनताज्ञानात्, तज्ज्ञानस्य विषयः
कार्यत्वम् इष्टसाधनत्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् । स्मृतमाह

पदाप्येवैति, तथानाथ इत्येव ईश्वरपदं जगदुत्पादकत्वात् तत्रैव वेदरीहितत्वादिति,
तथाच कृति "यतो वा इमानि भूतानि प्रापन्ते" इत्यादि । तदुक्तमिति, स्वकारे
वेति शेष, तदुक्तमित्यनेन प्रमाथोपमासि अन्वयमात्रं प्रतीयते इति तदुक्तमित्यनेन
श्रीव्यासप्रोक्तत्वात्स संदर्भविरुद्धत्वं प्रतिपादितम् । इच्छाविशेष इति, तथाच विद्य
इव सर्वज्ञस्य इच्छाविशेष एव वेदे ताप्ये न त्वरस्त, एवं सर्वज्ञस्य वेदसाध्यो
यतो विधितयामाख्या निर्देष्टिती यावत् इति पूर्वार्थस्य ताप्येत्वं । श्रीकृष्णादुक्तात्
इत्यन्वयमात्र, एवमित्यादि अतन्वीकारविशेषमिति, तथाचाय प्रयोग श्रीकृष्णात्
पदे अतन्वीकारविशेषत्वं अन्वयद्वयान् । श्रीकृष्णात्तदप्येवमिति । य एव वाइमा एव,
त एव ताइमा एव । इत्येव अथस्या श्रीकृष्णात्तदप्येवमिति । य एव वाइमा एव,
अथवेदेन "यज्ञेनेत्यादिश्रुतिपदकनिष्पन्नस्य आसाभिप्रायसाधकं निष्प्रत्ययत्वात् श्रीकृष्ण
निष्प्रत्ययपदविशेषद्वय ॥ ३ ॥

आसा प्रवृत्तिरेव इति प्रतीकान् इत्यनेन अन्वय प्रवृत्तिप्रत्यय तथानि विधि
प्रदाने कृतिरेव प्रवृत्तिप्रत्यय इच्छामात्रेण विच्छेदेतिर्वादि अन्वयप्रत्ययकृष्णात्
यावायकरत्नस्य, इतो नाथ दीप अन्वयप्रत्ययज्ञानात् कृतेर्विशान्ते तथाप्युक्तान् ।
आनन्दोक्तमिति अन्वयप्रत्यय, आरिकायां प्रवृत्तिरिति, अत्र विधिप्रकारे, टीकायां
विशेषात् इति इदं तथा आसाभिप्रायसाधकं निष्प्रत्ययत्वात् इत्येव, आयेन

श्रयः, तदिदमुक्तं विरोधत इति । नन्विच्छाज्ञानं लिङ्गा जन-
 नोयम् इत्यत्राह, भ्रमत्वादिति । इच्छाज्ञाने जाते प्रवृत्तिहेतु-
 स्वरूपसदिच्छाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यात्, इच्छायाः स्वरूपसत्या-
 एव प्रवृत्तिहेतुत्वात् । न च लिङ्गव्यवकाले इच्छाः स्वरूपसती-
 त्यर्थः । ननु लिङ्गे इच्छाजनिका इत्यत्राह, प्रत्ययत्यागादिति ।
 इच्छाकोरत्वेन गृहीतस्य प्रत्ययस्य ज्ञानस्य कारणस्य त्यागापत्तेः
 व्यभिचारादित्यर्थः । लिङ्गव्यवकाले सुखत्वादिप्रकारकधीजन्तेच्छा
 लिङ्गं इत्यत्राह, सद्गरादिति । इष्टसाधनताज्ञानस्य उपयेच्छा-
 हेतोरवयवं स्वीकारात् तत्र, च कारणान्तराभावात् लिङ्गपदमेव
 कारणम्, अतः, फलेच्छाज्ञानं, न प्रवृत्तिहेतुः, तद्विनापि प्रवृत्ति-
 सभवात् । तथाच सद्गरादिष्टसाधनत्वज्ञानरूपसाधनसहचारत्वात्,
 इच्छाज्ञानस्य इच्छाजनकत्वे मानाभावेन तस्य लिङ्गपदजन्यत्वे
 मानाभावाच्चेति ॥ ७ ॥

ज्ञानमपेक्षते, इच्छासपत्तिव्यवधानस्य शौचिकमानसप्रत्ययसदपत्तिरिति तत्र शौचिक-
 प्रत्ययहेतुविषयत्वात् इच्छा चरीचरीदेयस्वीकाराय इति भावः । निङ्गा जननोयमिति
 तथाच शौचिकप्रत्यय एव विषयस्य हेतुत्वेन मान्दानसदिच्छाज्ञाने तत्साहेतुतासाधोत्पाद-
 इति भावः । परन्तु स्यादिति चतसरादिवयस्य विवरणं, तथाच सप्रत्ययसदिच्छाज्ञानं
 इच्छाज्ञानस्य न हेतुत्वमिति भावः । इच्छाजनित्वेति इच्छाज्ञानस्यैति श्रेयः, ज्ञान
 स्यैति इष्टसाधनताज्ञानस्यैव, व्यभिचारादिति इष्टसाधनताज्ञानरूपकारणस्यैति निङ्गा
 इच्छोपगमो कारणान्तरे कार्यस्य स्वप्रत्ययस्यैव व्यभिचारादित्यर्थः । चरीचरीज्ञानं उपयेच्छा
 इति हेतु इति, चरीचरीज्ञाने, लिङ्गव्यवकाले इति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव चरीचरीज्ञानं
 इष्टसाधनताज्ञानस्यैव, तथाच निङ्गा चरीचरीज्ञानं ज्ञाने तत्र चरीचरीज्ञानस्यैव
 तत्र प्रवृत्तिरिति विविधास्य प्रवृत्तिरिति भावः । तत्र च इष्टसाधनताज्ञानं च, कार-
 णान्तराभावात् लिङ्गपदस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । ननु चरीचरीज्ञानस्य कारणत्वे इष्ट-
 साधनताज्ञानहेतुत्वं न चकारमिति वाह, तद्विनापि चरीचरीज्ञानं विनाप्येव,
 इष्टसाधनताज्ञानस्यैव कारणताज्ञानस्यैव इति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः ।

ननु यत्र भ्रान्तिवत् प्रवर्तकमनु प्रास्यातास्तरश्च न यत्र वाचकम्, अतु क्लृप्तापारमात्र एव प्रास्यातगति रयोगच्छतीत्यादौ तथा कल्पनात् तत्राह,—

कृताकृतविभागेन कर्त्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्र एव कृति, पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ८ ॥

घट कृतोद्भूतो न कृत इति व्यवहारात् कुलात्वादि कर्त्ता न कारकास्तरमिति कृत्रधात्वर्थं, कृति । ननु यत्र पदपर्यायता स्यादत आह, पूर्वोति परस्मिन् उत्तरकालवर्तिनि फले विद्यमाने सैव कृतिरेव पूर्वा साधनीभूता भावना, फलानुकूलतापप्रयत्न एवास्याताथं । यदा फलानुकूलन्यापारधात्वर्थप्रचयजनिका पूर्वा

नताशनेन पक्षेच्छासारस चत्वारिह्रस्वानिचर्यं । उपसङ्गरति इच्छात्वात्सञ्चारन कृत इति ॥ ७ ॥

प्रास्यातास्तरश्च इति अङ्गान्तिरुच्यते तदाच धाम् नञ्छतीति शक्यस्य यद्यतोप-
कृतात् प्रवर्तकत्वमिति भावः । कारिकायां कृताकृतविभागेनेति घट- कृत चत्वारो न
कृत इति विभागेन कृत उपसङ्गत्वात् कृत्तुत्वपदीयस्य प्रतिनिवृत्तत्वेन यत्र एव कृति
चतोनेत्य- ननु यत्र चरीयदत्तस्य कथमाप्यातासंभवमित्यत्र आह कारिकायां पूर्वोति
परस्मिन् उत्तरकालवर्तिनि पक्षे पूर्वा साधनीभूता सैव कृतिरेव भावना भावने कृत
नवदा इति अत्राद्या प्रास्यातपदवाच्या इति अनुमितिकारिकायां । टीकायां घट- कृत
इत्यादि तदाच क्रियाकृतत्वविशेषेऽपि यत्र कृतत्वप्रतिपत्त्यानप्यतिप्रत्याभावात् तदाह
एषो कृताकृतत्वप्रकारान् कृत्तुत्वान्तिरेव कर्त्तृत्वर्थः, न कारकास्तरमिति न दृष्टं यथादि
कारकास्तरमित्यर्थं तदाच इति न्यापारभावस्य चरीयत्वत्वं तत्र दृष्ट-व्यतिरिक्तत्वात्
कृति कार्यात्मकत्वात् दृष्टं यथाकृत्तुत्वमपि कृतत्वात्कार- अङ्गान्ति मात् । यदाउत्पत्तता-
वत्त्वम- इति तदाच कृत्तुने नत्वगावच्छेदं यत्र ननु, प्रास्यातस्य कृत्तुत्ववच्छेदं
कृत्तुत्वप्रकारप्रवृत्तत्वं इति यत्रावच्छेदकत्वमिदानीं चरीयेत् यत्र पदपर्यायत्वमिति भावः ।
ननु कथमपि अविशयव्यवहारस्य कृत्तुत्वप्रवृत्तत्वं यत्रान् यत्त्वत्प्राप्तौदित्यपि प्रीये

पाकानुक्तव्यापारस्याचेतनेऽपि भावात् । 'ओदनमिति, कर्मपदो-
 चरं पचति भुङ्क्ते वेति जिज्ञासा च ; कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रति-
 सन्धानेन यथा पचतीत्यनन्तरं कर्मादी जिज्ञासा ॥ ८ ॥

ननु कर्तुरपि, विवरणात् तत्रापि, शक्तिराख्यातस्य ३-स्यात्
 तत्राह,—

आचेपलभ्ये संख्येयं नाभिधानस्य कल्पना ।

संख्येयमात्रलाभे तु साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥ १० ॥

प्राख्यातवाच्यया संख्यया श्राययस्य आचेपादेव लाभात्
 कर्त्तरि शक्तिकल्पना । प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वे सति प्राख्यातार्थ-
 विशेषत्वमाचेपलभ्यत्वम् । मुक्ता इत्यादौ ज्ञानार्थानन्तर्यवार-

कर्मपदस्य परसंबन्धतयापारमर्शफलविरहितबोधकतया व्यापारसामर्थ्योपस्थापकत्वान् 'व्यापार-
 सामर्थ्योपस्थितौ व्यापारविरोधजिज्ञासासम्भवात् इत्यादिप्रमाणेनतुमाह, ओदनमिति, तदाव-
 कर्मपदस्य संबन्धितार्थानुपस्थापकत्वेऽपि कर्मपदसंबन्धे कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामर्थ्यो-
 पस्थित्या कृतिविरोधजिज्ञासासम्भवात् । एतदेव द्रष्टव्यं यथेवादिन, कर्मादी जिज्ञासा
 ओदन तस्मिन् वा इति कर्मविशेषजिज्ञासेत्यर्थः । तदाव आख्यातस्य कर्मादनुपस्थापक-
 त्वेऽपि प्राख्यातार्थतया कर्मव्यापकत्वप्रतिसन्धानेन कर्मसामर्थ्योपस्थित्या एतदौदनन्तरं यथा
 कर्मविशेषजिज्ञासा तदा ओदनमित्यनन्तरं कर्मणः कृतिव्याप्यत्वप्रतिसन्धानेन कृतिसामर्थ्यो-
 पस्थित्या कृतिविरोधजिज्ञासिति भावः ॥ ८ ॥

विवरणादिति परतीक्ष्णस्य साहचर्यवधानिति विवरणादित्यर्थः । 'कारिकायां 'आचेप-
 लभ्य इत्यादि, संख्येयं संख्यायथे कर्त्तरि, नाभिधानस्य कल्पना न शक्तेः कल्पना, 'तथा-
 चानन्तर्यम्' इत्यादि इति निवमान् कर्तुं नोपस्थापकत्वत्वम् । अतु प्राख्यातपदप्रति-
 पाद्यसंख्यायां कर्त्तव्येऽन्वयः न तु कर्मणि इति निवमः कथमुपपद्यते इत्यादिप्रमाण-
 संख्येयमात्रलाभे विवरादि, तुरयर्थे, संख्यान्वयस्य संख्यायदस्य कर्तुं कर्मणो वा साम-
 क्यवैधीन्यं, साकाङ्क्षेण भावनासाकाङ्क्षेण, भावनास्यबोधानुक्तानुक्तानुक्तत्व-
 प्रतिपाद्यत्वेनेति दावत्, अशक्तिः संख्यान्वयनिवमः, तदाच इव भावदानय-

साय विशेषदलम् । सुप्यते इत्यादौ वर्तमानत्वविशेषत्वं स्वाप-
 क्षापीति सत्यन्तदलम् !; चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थकर्मता-
 वृद्धत्वात् तण्डुलस्य, न यत्र भावनाकाङ्क्षेति भावना शुद्धप्रातिपदि-
 कार्यान्वयिनौ । अतएव यं यं भावनाऽन्वेति तं तं संख्यापीति,
 एकपदोपान्तभावनान्वयबलात् कर्त्तादिसंख्यामिधान एव प्रथमेति ।
 एवं कर्त्तापि नाख्यातपदवाच्यम् ॥ १० ॥

तत्रैव सख्यान्वयनिदानम् कर्त्तुं विहितान्वातोपध्यायसंख्याया कर्त्तुं, स्वप्रविष्टिताकाङ्क्षीयस्याथ
 सख्याया कर्त्तुं च अन्वय इति नियम इति सुसुहितकारिकात्तात्पर्यम् ।
 टीकायां चाप्येतादृशेति चन्वयवशादेवेत्यर्थः । ननु चाप्येवमथ इत्यत्र किमिदम्
 चाप्येवमथ, न तावत् सख्यापिङ्गवानुमितिविषयत्वं, सख्यापिङ्गवपितकस्यायात्तदुप
 व्यपिनेनैवान्वयनिदानादिभ्यः चाप्य, प्रथमान्वेति, विशेषद्वयमिति, तथाच सुकृतस्य
 इत्येव "त्रिंशत् सख्याविस्तुं कालं सु पदवाचनस्येतात्" इति सूत्रेण प्रथमान्वयेऽपि विशेष
 दशास्यत्वादिषु चाप्येवमिति भावः । भावनान्वये चाप्येवो निवाहाइत्ये पुत्रिमाह चैत्र
 सुप्यन्तमिथादि, कर्मतापचइत्याम् कर्मत्वविशेषदलत्वात् विषयत्वात् तथाच सुप्य
 विशेष एव भावनान्वयनिदानेन कर्मत्वोपलब्धविशेषत्वात् एव इति भावः । ननु तर्हि
 भावनायां कृतान्वय इवाहाइत्यादिभाष्य, भावनेति, शुद्धप्रातिपदिकार्यान्वयिनी निवां
 चैत्रेणोपलब्धतापिपदिवाच्यत्वनिरीत्यर्थः । अदिवा चैत्र चैत्रेण पचतीत्यत्र चैत्र
 पदार्थेण निवांवाच्येनोपलब्धत्वात् भावनाकर्मत्वात्तात्पर्यत्वात् भावनायाच्चाप्य
 चाइत्याम् तत्रैव भावनामेति, न कर्म-कर्मत्वादिन, विशेषादिना तत्र चाप्यारवमप्ये-
 च्येनैवाप्यारवमनिवाहाइत्याम्, न हि चाप्यारवमं चाप्यार चाप्येव । चैत्रेण
 चप्ये चैत्रेणैव कर्त्तुं चाप्यारवमप्ये चैत्रेणैव तत्र भावनाकर्म- किन्तु प्रथमनिर्दिष्टेन
 कर्मत्वात्, तत्र चाप्यारवमप्ये कर्त्तुं चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये
 कर्त्तुं चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये कर्त्तुं चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये चाप्यारवमप्ये
 विवाच्योपमम् । ननु कर्मत्वो भावनाकर्मत्वात्तात्पर्येणैव संख्यान्वये हि कर्मत्वमिति
 चाप्ये चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव
 चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव चैत्रेणैव

नन्वशु कर्मधर्माविधि', तत्राह, —

अतिप्रसङ्गात् फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।

तदलाभात् कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥ ११ ॥

धर्म स्वर्गादि, तद्धर्म, कार्यत्व यदि विध्यर्थः तत्राह, अतिप्रस-
ङ्गात् फलम् । स्वर्गं कार्यत्वज्ञाने सति स्वर्गासाधनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः ।
यदि कर्म अपूर्वं, तद्धर्मं कार्यत्वं विध्यर्थस्तत्राह, नापूर्वं तत्त्व
हानितः । शाब्दबोधात् पूर्वं नोपस्थितमित्यत एवापूर्वं, पूर्वमुप-
स्थितौ च न तत्त्वम्, अनुपस्थितौ च कथं तत्र शक्तिधीः । ननु
कार्यस्वरूपेण शक्तिधी, शाब्दबोधे तु योग्यतया अपूर्वंस्य कार्य
विशेषतः भानं तत्राह, तदलाभात् कार्यञ्चेति । नित्यनियेधा-
पूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् तत्र फलकामस्य नियोज्यस्याभावात् । यद्वा

प्राधान्येन कर्तुरनुकूले "उक्तान् सुधीतम्" इति शब्दश्च कथं शाब्दबोधरूपदोषः प्रथमा
निर्वाह इत्यामराह, कर्त्तादिसंख्याभिधानं भवेति, तथाच यत्प्रतीपस्याये कर्त्तादि
संख्यादशक्यदोषः प्रवृत्तिसंज्ञितिरिति तादृशत्वस्य तात्पर्यमिति भावः । कर्त्तारोपि
शेषेण शोचते एवमेव इत्यादयिष्यादि तात्प्रातपदवाच्यमिति, तथाच धर्मश्च चाच्येण
कर्मज्ञानं न धर्मनि कर्मविहितप्रातपदवाच्यमिति भावः ॥ १० ॥

कर्मधर्म इति धर्मोऽपि स्वर्गादीनां धर्म, कार्यत्व विध्यर्थ इत्यर्थः, तथाच शिष्यत
इति शिष्यतया धर्मपदेन यदि धर्मं स्वर्गाद्युच्यते, तद्विद्वत्कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकम्, यदवा
धर्मपदेन स्वर्गसाधनमप्युच्ये तद्विद्वत्कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकम्, यदवा धर्मपदेन अपूर्वसाधन
यान्तिर्धर्म, तद्विद्वत्कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति भावः । चाच्ये शोचमाह, अतिप्रसङ्गा
दिति, न धर्मनि धर्मोऽपि स्वर्गादीनां धर्मविद्वत्कार्यत्व न विध्यर्थ इत्यर्थः । द्वितीये शेष
माह, कर्त्तारोपि, कार्यत्वपदेण कर्त्तारोपि कार्यत्वपदेण कर्त्तादी शक्तिवत् इत्यर्थः,
शाब्दबोध इति धर्मविषयस्य स्वर्गकामकार्यम् इत्यन्वयवाच इत्यर्थः, योग्यतया धर्म
कर्मत्वपदवाच्यत्वेन स्वर्गादीनां धर्मपदेन कर्मत्वपदवाच्यत्वात्, तथाच धर्मविषयधर्मत्वोपेण तत्र
प्रवृत्तिसंज्ञितिरिति तद्विद्वत्कार्यत्वमिति भावः ।

ननु कार्यत्वेनोपनञ्जितायामपूर्वव्यक्ती शक्तिग्रहः, गन्धवस्त्रे नोप-
 नञ्जितायां पृथिवीत्वविशिष्टायां व्यक्ती पृथिवीपदस्यैव इत्यत्राह,
 तदन्नाभात् । अपूर्वत्वविशिष्टापूर्वव्यक्तनुपस्थितिः, गन्धवस्त्रेनापि
 हि पृथिवीत्वविशिष्टस्य स्मरणमनुमानं वा सम्भवति, प्रागनुभवात्,
 प्रकृते तथात्वेऽपूर्वत्वव्याघातादित्यर्थः । ननु कर्म यागादि, तदर्थः
 कार्यत्वं विधिः, तत्राह, न क्रियाऽपीति । अनिष्टसाधनतावीक्षात्
 प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत्र अपिना नापूर्वमपि, उक्तदोषादित्यर्थः ॥११॥
 ननु करणं शब्दः तदर्थोऽभिधा, तज्ज्ञानं प्रवर्तकम् । अत
 एवाह, "अभिधां भावनामाहुरन्यानिव लिङ्गादयः । अर्थात्-

पञ्चम् बोध्यावनेन कार्य-वपकारकापूर्वव्यक्तित्वेनोपनञ्जितो इति भावः । नित्य
 निवेधापूर्वोपेति सन्धागुपापीति नित्ये षट्त्वा मांश्च वयोदिति निवेधे च
 अपूर्वत्वाभ्यस्यदित्यर्थं, तदाच काम्यस्यैवाप्यविनाशितां यागादीनां वातावर-
 णानिष्ठत्वादिफलसाधनत्वात्पञ्चानुपपत्त्या अपूर्वत्वग्रहणस्यलौघ, नित्य निवेधस्यैव यथा-
 भावेन अपूर्वत्वप्राणां प्रमाणाभाव इति भावः । नियोज्येति प्रवर्तनीयपदस्यैवार्थ,
 तथाच नियुञ्जते मन्तंनार्थकत्वात् कर्मस्य अन्तर्गत्येन तच्छमं सन्धी, प्रवर्तनाकर्म च
 तन्मन्त्रप्रतिभात् स एव नियोज्य इति भावः । पृथिवीपदस्येति, तथाच यथा
 दशरथो पृथिवीपदस्यैव इत्युपलक्षणविधया शक्तिग्रहं उत्तरकात् प्रवृत्तौत्वेन प्राद-
 योः तथा कार्य विधिगन्तविति कार्यनोपनञ्जिते अपूर्वे शक्तिग्रहे उत्तरकात्
 अनुत्वेन अपूर्वस्य शब्दस्यैव इति पूर्वपदतात्पर्यम् । प्रागनुभवस्येति तथाच तन्-
 वत्त इतिवैतयो पुरातन्यवप्रतिपत्तस्य स्मारेण उत्तरकात् तदन्वयेन पूर्वपदस्यैवोपनि-
 षत्सन्धानेनानुमितेर्वां सन्धागत् तदन्वयेन प्रातिनिमित्तस्यैव गन्धवस्त्रेणोपनि-
 षत्सन्धागत् पृथिवीत्वस्य च आतिलेगात्सन्धागत् तत्सं इति सन्धागे, प्रकृते तु
 अपूर्वनामद्वयी तथा न सम्भवतीति लिङ्गान्तात्पर्यम् । अतीवसन्धानात् निवेधति
 गन्धवस्त्रेण इति ॥ ११ ॥

अनन्तमात्रा निवेधति, तन्निष्ठादिषु, अर्थं शब्द इति शब्दस्यैवार्थं शब्द
 इत्यर्थे, प्रागनुभवस्य शब्दस्यैवकारणत्वमिति तत्त्वेनम् । अभिधा शब्दादिशब्दात्-

षष्ठमस्तवकः ।

अभिधायां मानाभावात्, अभिधाशब्दतोऽभिधानीऽपि अग्रहतेः ।
गरीयसी उचिता, लिङ्ग्येतेति शेषः । नतु अन्यस्य लिङ्ग्यत्वे
बाधात् परिशेषेणाभिधां लिङ्ग्यं इत्यबाह, बाधकस्येति । प्रकृतोऽपि
बाधकसम्भवात् ॥ १२ ॥

प्रवर्तनायाः कान्य कथमनुवर्तयत्येव कारणात् सम्भतीति वाच्यम् । प्रवर्तयि
वदिशब्दात्प्रत्येकं प्रवर्तनायाः अनुवर्तनसम्भवात् । मानता हि विविधा शब्दभावना च
भावना च, इत्येतेषु किं किं कथमित्यशब्दस्योच्यते, ततः च शब्दभावना शब्दलिङ्ग
व्यापारतया शब्दव्यापारपदवाचाः तदुक्तं, "लिङ्गोऽभिधा शेष च शब्दभावना शब्दलिङ्ग
च शब्दाः पुत्रप्रसूतिः । सम्बन्धोप करणं तदौषं प्रतीचना वाङ्मययोपपुन्यते ॥"
व्या किं भाव्यमित्याकाङ्क्षायासाह पुत्रवन्तमिति पुत्रवन्तमिति भाव्या, कुत्रेत्या
काङ्क्षायासाह सम्बन्धोप इति सम्बन्धोप प्रवर्तनायाः लिङ्ग शक्तिरुक्तः, चरु
यङ्कारो, प्रतीचना प्रसूतयङ्कारस्योपि चार्थवदिको ह्यति, वा च प्रवर्तयति
शब्दकथेनिरासिनोपपुन्यते, प्रसूतयङ्कारेण इत्यापेक्षया चधिकतु लज्जतवान् । न
सम्बन्धि तदभावे च कारणाभावात् इव इति । सर्वभावना तु कर्तृव्यापारान्
व्या तत्र च यावत् चरुपतयः, स्यं काप्येतयः, इयं दीर्घनासादिप्राणभूतमया-
जादिसामविशेषः । इतिकर्तृत्वतया च्येति, तथाच सर्वभावो यन्नेतेष्वन्त यान्चरुप
सर्वोपायकप्रयानादीतिकर्तृत्वताकप्रवर्तयिष्येति शक्तिरुक्तयङ्कारेण प्रतीचनाङ्कारापरान् शब्द
इत्यन्वयवोध इति भावः । यद्यपि सर्वभावनायाः सर्वव्यापारान् न यावत् चरुपत
किन्तु यावत्कारणात्, यामस्य कृतिव्यापारतया सर्वव्यापारान् तथापि सर्वकर्तृत्व
भावनायाः विशेषबोधोक्तयङ्कारेणैव सर्वकर्तृत्वताधिकारभावताकरणात् यावत् इति
शेषम् । न च च्छब्दाजन्तमिच्छान् एव प्रवर्तनाजन्तमिच्छोऽपि इच्छाजनता
प्राप्तयेव कारणात् न तु प्रवर्तनाजन्तस्यैति वाच्यम् । व्यापारमित्यस्य कारणात् अलिङ्ग-
व्यापारकारेण परस्परवैतन्यापारलक्षणनिवृत्त्यां यथा दृष्टदृश्यकारणात् अलिङ्ग
शब्दव्यवहारकारेण चरुपतयङ्कारेण तदा लिङ्ग व्यापारान् अलिङ्गमित्यप्य
व्यापारकारेण प्रवर्तनाजन्तमिच्छाङ्कारेणैव व्यापारजनकत्वव्य चरुपतयङ्कारेणैव
मानतायादिति, न च व्यापारमित्यस्य कारणात् अलिङ्गव्य एव मान्येति वाच्यम् ।
अनुवर्तयितुमशक्यमित्यादी वाङ्मयनिवृत्तयः अलिङ्गव्यतया प्रसूतयङ्कारेणैव ।

इष्टसाधनतावियोगात्, कुर्याः कुर्यामित्यत्रात्प्रतीयेत, प्रतीयते, भाषा। त्वमिप्राये एवेति प्रथमपुरुषेऽपि, इच्छैवैर्यः। अन्यत्र क्लृप्त-
 सामर्थ्यात्, अध्येषणादिलिङां, इच्छावाचकत्वकल्पनात्, निषे-
 धानुपपत्तितः, न क्लृप्त्रं भक्षयेदित्यत्रेष्टसाधनत्वनिषेधस्य बाधि-
 तत्वात्। बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वञ्च न विध्यर्थः, श्येनेनाभि-
 धरन् यजेत इत्यादौ असम्भवात्। अप्रवर्त्तमानपुरुषस्य बलवद्-
 द्वेषविषयत्वात् बलवद्दूरेषविषयदुःखजनकत्वसामान्याभावस्य बाधि-
 तत्वादिति ॥ १२ ॥

विध्यतेति चर्वादेन विध्यनुगात्तद्वैकल्पमिति भावः। इष्टसाधनतावियोगादिति इष्ट
 साधनतावियोगत्वादिशब्दः। आद्यादिकमित्यादिना सकृत्परिषद, कुर्या इत्यत्र आद्या,
 कुर्यामित्यत्र संकल्प विध्यः। आद्या त्वमिप्राये एवेतीति, तदाच वां बलु रिष्याम
 मनुविदधानतृप्तस्योभारिमिति वा आद्या, वा तु अकारं मन्त्रेण इष्टा वा सङ्गल।
 अध्येषणादीत्यादिपदान् चतुसा सत्यत्र प्रार्थनागो परिषद, योतु पूरा सफलमधिकता
 इष्टा अध्येषणा, वाच्यमावयञ्चिकेष्टा चतुसा, अनिपादप्रयोगेष्टा सत्यत्र, सातेष्टा
 प्रायेण, प्रमाय सनमायी। इष्टावाचकत्वकल्पनादिति तदाच मध्यमोपमपुत्रयोराभा
 समीच्यावाक्यसङ्गामेन प्रथमपुरुषेऽपीच्यावाचित्वं बलवदनिष्ठाननुबन्धेष्टसाधनता
 वेचयेष्टास्येन विधिपञ्चौ साधयतिदिति भावः। बाधितत्वादिति बलवदनिष्ठत्वस्य एति
 इष्टेष्टसाधनत्वेन इष्टसाधनत्वव्यतिरिक्तस्य बाधितत्वादिशब्दः। न च न कृत्स्न भक्षये
 दित्यत्र नक्षयेविशेष्य एवावयवमोक्षे भ तु नक्षयेविशेष्य एति वाच्यम्। मञ्जूरिति
 क्षये बलु विषेयत्व तदभावात्सौ नभा बीधनौयत्वानुपपत्त्या तादृशमोक्षसाधयत्।
 मनु बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविधित्वात्तद्विष्टसाधनत्वमैव विश्वं तदभावाद्यु न क्लृप्तमच्ये
 बाधित इत्याप्यहो निषेधति, बलवदित्यादि, श्येनेनेति, श्येनेति कर्मनामधेयम्, अनिधरन्
 मनुवच आत्मवदिशब्दः, अक्षय्यादिति तदाच श्येनेन मनुवचद्वारा मरुतोवायस्येन
 बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वात्तद्विष्टसाधनत्वमिति भावः। मनु मनुवच बलवद्द्वेषविषयत्वं तदाच
 मनुवचार्थे श्येने मरुत्कर्मनामपुत्रस्य मरुदे मनुवचैवाभावात् न तत्र विधायकत्वं इत्यत्र
 आद्य, अप्रवर्त्तमानपुरुषस्येति, श्येने इत्यादि, बलवद्द्वेषविषयत्वादिति श्येनेन मरुत्कर्म-
 मरुत्कर्मैव विषयत्वादिशब्दः ॥ १२ ॥

स्वमतमाह,—

विधिवर्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः । १ ।

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१४॥

प्रवृत्ति निवृत्तिविवेचे आत्माभिप्रायः लिङादिभिः प्रत्ययैरभिधेयः, इष्टसाधनता त्वनुमेया । वस्तुतस्तु ईश्वरच्छाया सर्वविषयक

कृत्वादिधर्मस्य निवृत्तौ निरस्य परिग्रहेण श्रयोक्तुर्धर्मस्यात्माभिप्रायस्य विध्यर्थेन व्यवस्थापयति स्वमतमाहृतिः । कारिकायां विधिरित्यादि, प्रवृत्त्यादादित्यादिपदेन विवृतिपरिवह, समस्य च द्वे रूपे, तथाच प्रवृत्ति निवृत्त्युद्देशकवत्त्वाभिप्रायो विध्यर्थे स एव लिङादिप्रत्ययै अभिधेय प्रतिपाद्य, कर्तुरिष्टाभ्युपायता तु कर्तुरिष्टसाधनता तु अनुमेया विधिराकञ्जव्यवक्रभिप्रायात्मकविध्यर्थेदपलिङ्गज्ञानजयात्रुमिति विषय इत्यर्थः, श्रयोक्तु वागो मम स्वयंकारस्य वलवदनिष्ठाननुबन्धोऽसाधनं मनुकृतिसाध्यतयात्रे श्रेयसाद्यत्वात् मन्मानकृतिसाध्यतयेषामाणमज्ञोजनवदित्याकारक । न च वेदे षत्, रभावात् कस्मिन्ना लिङा बोधनीवेति वाच्यम् । कर्तुर्मिच्छाया बोधने विधेः सामर्थ्याभावात् विधेरेव वेदवक्तृत्वेरे मानत्वादिति । आत्मात्मनोरे अस्मिन् दर्मयति वस्तुवन्ति विधेरे वाच्य इति आत्माविषयत्वस्यैरेच्छाविषयत्वदपस्य केवलान्वयिव कञ्जमच्योपि सत्त्वाद्वाच्य इत्यर्थः । न च व्युत्पत्तिवैधिराण्ये विधिसमभिव्याहृतनस्य विद्येयतयैवान्तीति कञ्जमच्यवाभाव इत्यभिमत इत्येवाकल्पयदोष इति वाच्यम् । अन्यदबोधस्यैरेपि आत्माभिप्रायविषयत्वदपस्य विध्यर्थेन वलवदनिष्ठाननुबन्धोऽसाधनं ज्ञानुपायकत्वात्प्रवात् वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धोऽसाधनत्वदपसाध्यर्थे कञ्जमच्ये आत्माभिप्रायविषयत्वदपविध्यर्थेकस्यैरेपि सत्त्वात् स्वमित्यादिनाम् । ननु - वलवदनिष्ठाननुबन्धित्वमिति लिङाधनत्वकारकेच्छाविषयत्वमेव विध्यर्थे तद्विद आनुपायकमिति न स्वमित्याह इत्याह, वस्तुवदिति गौरवमिति तथाच वलवदनिष्ठाननुबन्धोऽसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वकल्पनापेक्षया तस्य विध्यर्थत्वकल्पने गौरवमिति माह । न च बोधनीवदने वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धित्वमिति लिङाधनत्वे नैका शक्ति विद्यु प्रत्येकं विभिन्न शक्तिवत्त्वं अस्मदीया इति मानात्मिकत्वनापेक्षया तादृशगुरुत्वमावच्छिन्नेऽपि एक शक्तिवत्त्वे आत्माभिप्राय इति वाच्यम् । नवीनमतेऽपि इत्यरेच्छाया विद्युत्साधनादीनाम्

पञ्चमसाधकः ।

त्वात् निषेधे बाधः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छायाः शक्यत्वे गौरव-
मिति प्राचोनमतमेव साधीयः ॥ १४ ॥

शुतेरित्यस्य व्याख्यानतरमाह ।

कृतस्य एव च वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥ १५ ॥

सर्वत्र वेदभागे ईश्वरः प्रतिपादितः, यत्रो वै विष्णुः पश्यत्यचक्षु-
रित्यादिश्रुतियु एतस्य वा अक्षरस्य प्रगासने गार्गी यावा-प्रथिव्यौ
विधृते तिष्ठत इत्यादिषु च, न तु सिद्धान्तयोः समीपान्त्यत्र
तात्पर्यं, यथा - स्वर्ग-नरकादिवोधकानां, तथा ईश्वरमुपासीतेति

शक्यत्वादिश्रुतयुक्तिरिति शक्ये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेच्छाविषयतासम्बन्धेन बलवद-
निष्टाननुबन्धित्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे इष्टसाधनत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वे कृतिगणनप्रकार-
केच्छाविषयत्वे च पूर्वम् इति कल्पनसाधनत्वम् । प्राचीनमतमिति करणमोह-
साधनत्वादिक विषयं इति मतमित्यर्थः । न इष्टसाधनत्वस्य विध्यमिति न चक्षुः
मन्त्रवेदित्वस्य कर्मजन्यत्वे इति कर्मवेदसाधनत्वस्य तदभावस्य बाधितत्वं इति
वाच्यम् । इष्टसाधनत्वे कृतिगणनत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे च विषये इत्यत्र इति-
कल्पनात्, तथाच कृतिगणने कर्म न साधकवेदित्व इष्टसाधनत्वं, यद्वा कर्म न तरे
विरुद्ध कृतिगणनत्वं, न कर्मजन्य मन्त्रवेदित्व बलवदनिष्टाननुबन्धित्व विषयः नत्रा
तेषामभावः न्याय्यत इति न कानिदनुपपत्तिरिति भावः । न च इष्टसाधनत्वस्य
विषयत्वे दास्यदमनमधिसाधनमित्युच्यते इत्यत्र इति कर्म-निष्पादनत्वेन विषय-
मानस्य च वैषम्यमिति वाच्यम् । यथा सादृशकियुक्तत्वात् विषयं विहरणत्वात्
कर्मणः, अत्रादेन विध्यनुमानस्य चर्चवादप्रमाणतायाः कृतिगणनत्वेन चर्चयेत् ॥ १४ ॥
कर्मणः एव चेत्कति, यन्मन्त्रवेदभागे वेद कर्मणः एव सर्वं एव, परमेश्वर-
गोचर परमात्मविषयक, अनादिप्रतिदि, यथा "दस्य इच्छेन कर्मिणम्" इत्यादयः-
वादस्य स्वयंवेदकस्य स्वयं प्रतिपादनद्वारा स्वयंकर्मो यस्मिन्नेवादिविषयेकवाक्यतया-
प्राकार्यं तथा सत्य "यत्रो वै विष्णु" इत्यादित्युक्तवेदभागे, साधारण

। पञ्चमस्तवक' ।

माह समाख्येत्यादि । सर्वासा शास्त्रानां हि काठक कालापकाद्याः
पसाख्याः संज्ञाविशेषाः श्रूयन्ते, ते च नाध्ययनमात्रनिबन्धनाः
अध्येतृषामानन्यात् आदावन्वैरपि तदध्ययनात्, तस्मादतीन्द्रियाद्यं-
दर्शी भगवानेव कारुणिकः सर्गादावस्मदाद्यदृष्टाकृष्टकाठकादिशरीर-
इतिरसिद्धमौखरमननं मोचयेत् ॥ १६ ॥

यस्येश्वरे न विश्वासस्तं प्रत्याह ।

इत्येवं श्रुति-नोतिसंभवजलैर्भूर्योभिराचोचलिते
येषां नास्पदमाद्धासि दृश्ये ते शैलसाराशयाः ।

माह, समाख्यापि चेति, शास्त्रानां कठ कालावादिपद्या च, पापप्रवचनादने पद्ये
सर्गादी प्रवचनादने कस्यापि शरीन्द्रियालंदर्शिनं एति विना, 'न' न सधर्मोऽर्थः,
इति कारिकावाक्यम् । टीकायां संज्ञा शब्देति, तथापि संज्ञाकारणत्वेन ईदृश
शक्ति दर्शयित्वा संज्ञादत्तत्वेन ईदृशशक्तिर्दृशितेति, भावः । नाध्ययनमात्रनिबन्धनेति
येन वाङ्मौ शब्दा अपोसा तदार्थे वाङ्मौ; शास्त्रा स्पदेश्या इति न नियम इत्यर्थः,
वाङ्मनिवृत्ते हीनमाह, अध्येतृषामानन्यादिति तथापि कदादि संज्ञानामध्ययनमात्रा
धेयत्वे अध्येतृषामानन्ये संज्ञाया अदमवापत्तिरिति भावः । चनाइति संज्ञा-
इति मेव । प्रयोगस्तु देहिनीतमपुत्रकथा स्वतन्त्रोपनिषत्संज्ञावाचका अतमपुत्रक
आत्तु लोचिनीतमपुत्रकइति । तथाच एतदनुमानेन संज्ञादायापितव संज्ञावाचकत्वं
वाचादीवृत्तिरिति भावः । न स्यात्पदस्य संज्ञादत्तत्वे प्रथीतस्तु ईदृशाशानां कठ
वाङ्मपादित्तु वा पुत्रयोस्त्वथीवा संज्ञात्वात् वाचुनिकम आहइति । तथाच एतदनु
मानेन तादृशसंज्ञायां अतीन्द्रियालंदर्शनावस्यं पुत्रयोऽप्योतमवाचान् अतीन्द्रियालंदर्शिनं
ईदृशशक्तिरिति भावः ॥ १६ ॥
इत्येवं श्रुति-नोतिसंभवजलैर्भूर्योभिराचोचलिते, श्रुति चाप्यत्र, नोति भावः,
तयो इदं परस्परान्वयेन सादित्तु, एतैव वचनं, श्रुतीनां न्यायानाव भूवरात्तु जगु

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तका

काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नरा ॥१७॥

इतिगद्य स्वरूपे एवगद्य प्रकारार्थं शैलसार लोहमति
कठिनशिला वा । प्रस्तुते ईश्वरे विप्रतीपविधय प्रतिकूलपरा
तादृशा अपि उच्चैरतिशयेन काले भवच्चिन्तका , यद्वा कलङ्कशून्या
कार्या ॥ १७ ॥

अस्माकन्तु निसर्गमुन्दर चिराच्चेतो निमग्न त्वयी-
त्वद्धानन्दनिधौ तथापि तरल नाद्यापि सन्तृप्यते ।

तन्नाथ त्वरित विधेहि करुणा येन त्वदेकाग्रता

याते चेतसि नाप्नुवाम गतगो याम्या पुनर्यातना ॥१८॥

आदिमानामपि भूयस्तम् इति बहुवचननिर्देशं तेजसौ आचान्तिरे ईश्वरविषयकं
विप्रतिपत्तिनिरासेन दृष्टीकृते इत्येव एतन् उच्यते विषयगोचरो न भवति ते विप्रतिपत्ता
शैलसाराशया पाकावहण्या मोहहण्या वा सर्वेषां मुक्तिमभिप्रायाद् द्विलित्ति प्रस्तुत
विप्रतीपविधय प्रस्तुते परमेश्वरे विप्रतीपविधय प्रतिकूलपरा कुतकांभासपरा आनि
ल्लेह्यशायाम् उच्यते अतिशयेन भवच्चिन्तका मनः स्वयत् तारणीया अविषयकसंशयप
कलङ्करहिता कार्या इति समुत्तिता ॥ १७ ॥

अकार्यं वा वाता इत्यत्रापि अकार्यत्विति ई निसर्गमुन्दर अनाद्यमुन्दर अकार्यं
चित्तं यद्यपि अवि निमग्न यत्रच-मननदीरनन्तरं निष्प्रधासमपरम् इत्यत्रा इति स्वय
तथापि आत्मानुहार विना तरलं चत अद्यापि न सन्तुप्यते स्वयं तत्र न भवति इति
अनेकार्थिच्छेद इति निमग्नभावस्य अत्र चित्तं अविशति इच्छा न विच्छिद्यत इत्यर्थः ।
ई मात्र अर्पितं अर्थार्थं विधेहि येन अर्थकारिभावेन अहमि अदेकार्थी अरिवयव
आत्मानुहारनभवां यानि मात्र अति याम्या वातना नरकवातना पुनराप्यकार्ये
अनुत्तिता ॥ १८ ॥

पञ्चमस्तवकः ।

श्रवा तत्त्व, सन्तृप्यत इति कर्मकर्त्तरि ।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-

यद्वासयेदपि च दक्षिण-वामकौ द्वौ ।

नो वा, ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु ।

प्रोतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पणेन ॥ १६ ॥

इति पञ्चमः स्तवकः ।

नो वासयेत्ततः किमस्माकम् ।

इति श्रीहरिदासभट्टाचार्यविरचितकुसुमाञ्जलिकारिका-
व्याख्यानं समाप्तम् ।

इत्येष इत्यादि, इति समाप्तौ, एष उज्ज्वलश्री नीतिकुसुमाञ्जलि व्याख्यानञ्जलि दक्षिण-
वामकौ ईश्वरे प्रतिज्ञुवातुश्लौ मुञ्जन्तुर्जनाविति यावत्, यत् वासयेत् चतुरञ्जयेत्, अपिच
किय मो वा वासयेत् नातुरञ्जयेत्, तत किं तस्यात् अस्माक कि, किन्तु अतरेण इष्ट तस्य
गुरु तद्वदति तस्य गुरु उपदेष्टा परमेश्वर पदपीठसमर्पणेन पदमेव दौष्ट तत्र समर्पणं यत्
तथाविधेन अनेन व्याख्यानमाञ्जलिना प्रोतोऽस्तु इति समुदितार्थं ॥ १६ ॥

इति महामहोपाध्याय—श्रीरामाख्यानानन्दतर्कबालीश्वरविरचितायां कुसुमाञ्जलिव्याख्याविहारी
पञ्चमस्तवकव्याख्याविहारी समाप्तम् ।

सम्पूर्णा चेयं कुसुमाञ्जलिव्याख्याविहारीः ।

शुभमस्तु ।